

C.Ə.CƏFƏROV

**DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ,
RƏYLƏR VƏ ŞƏXSİYYƏTLƏR**

BAKI-2016

ÖN SÖZ

Professor Cəfər Cəfərov Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında fəal iştirak etmiş, istedadlı alim elmi ictimaiyyətdə çətin və maraqlı elmi axtarıslara meyilli cəfakəş tədqiqatçı kimi tanınır. Şərəfli əmək fəaliyyətinin bütün dövrlərində müəllimlik sahəsində çalışmaqla bərabər dilçilik sahəsində də ardıcıl və səmərəli işləmiş, dogma ana dilimizin çox mühüm elmi problemlərinin öyrənilməsində, onun aktual məsələlərinin tədqiq edilməsinə böyük əmək sərf etmişdir. Zəngin və əhatəli biliyi ilə, geniş yaradıcılıq erudisiyası ilə fərqlənən C.Cəfərov bu gün də dilçilik elminin köklü, aktual problemləri üzərində dəyərli tədqiqat işləri aparan orijinal linqvist-alim, auditoriyalarda filologiyamızın müxtəlif nəzəri məsələlərini gənc nəsə həvəslə öyrədən peşəkar pedaqoq kimi fəaliyyət göstərdiyi saydığımız sahələrdə eyni dərəcədə müvəffəq olan şəxsiyyət kimi şöhrətlənməkdədir.

C.Cəfərovun elmi fəaliyyət sahəsi rəngarəng, tədqiqat meydanı geniş və əhatəlidir. Onun əsərləri elmi yeniliyi, professionallığı ilə seçilir, müəllifin dərin, sərrast elmi təfəkküründən xəbər verir. Onun elmi-pedaqoji fəaliyyəti əslində maraqlı və son dərəcə orijinal bir şəxsiyyətin insani xarakterinin güclü bir komponenti, müəyyən dərəcədə onun təmiz mənəvi dünyasının işıqlı təzahürüdür. C.Cəfərov üçün elmə, maarifə qulluq etmək güclü-titanik bir enerjini bu işə sərf etmək, özünü də xalq, vətən üçün faydalı etmək əsas prinsipidir.

Güclü intellekt sahibi, istedadlı elm adamı kimi C.Cəfərovda elmi təfəkkürlə ən təbii insani duyğuların heyranedici sintezi vardır. O, elmi tribunalarda, tələbələr qarşısında çoxları kimi cansız fiqur, quru ehkamlar mücəssməsi deyil, vəziyyətin özündən çıxış edərək səmimi müsahibəyə çevrilə bilən öz məntiqli mühakimələri ilə auditoriyanı ələ ala bilən səviyyəli alim, professional pedaqoq – şəxsiyyətdir.

C.Cəfərov öz alim fərdiyyətini təsdiq edə bilən, özünü yaxşı mənada başqalarından fərqləndirə bilən alimdir. Onun çoxsaylı və nəzəri problemlərlə zəngin və əhatəli elmi yaradıcılığı, canlı mühazirələri bütöv alim-müəllim şəxsiyyətinin təzahürüdür. Onun yaradıcılıq mənzərəsinə diqqət yetirdikdə gözlərimiz önündə istedadlı linqvist-alim, fədakar müəllim, sözün ən gözəl mənasında çox müdrik bir insan canlanır. Orijinal elmi əsərləri C.Cəfərovun alimlik səlahiyyətini, onun potensial enerjisini, analitik təfəkkürünün dərinliyini, ən mürəkkəb problemi son dərəcə sadə şəkildə interpretasiya

eləyə bilmək qabiliyyəti – bütün bu elmi, idraki, mənəvi çalarlar onun bir avtoritet kimi tanınmasına, alim nüfuzuna güclü təkan vermişdir.

C.Cəfərovun dəyərli elmi əsərləri Azərbaycan dilinin müəyyən sahələrində bir sıra mühüm problemləri həll edərək müəyyən boşluqları doldurmağa xidmət edir. Müasir Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərinə həsr etdiyi əsərlərində özünün ayıq elmi təfəkkür genişliyi, faktlara yanaşma cəsarətini, dərin elmi ümumiləşdirmə qabiliyyətini nümayiş etdirmiş, bu sahədə öz nüfuzlu sözünü demiş, problemə düzgün yol, istiqamət tapa bilmiş və beləliklə də, özünün elmi konsepsiyasını yarada bilmişdir.

C.Cəfərov filologiyamızın bir çox sahələrinə aid fundamental əsərlərin müəllifidir. Onun leksikologiyaya (“Feilin mənə növlərinin lüğətdə verilməsi”, “Tərkibində say olan mürəkkəb söz və birləşmələr”, “Ocaq və quyu” sözlərinin mənşəyi” və s. məqalələri), qrammatikaya (müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası) dərslisi, “İnkarlığın ifadə vasitələri” və “Nitq hissələrində keçid prosesi və konversiya” monoqrafiyaları və bir sıra elmi məqalələr, dialektologiyaya (“hamamlı kənd şivəsinin leksikasına dair”), onomastika və nitq mədəniyyətinə (“Sunstantivləşmə yolu ilə onomastik vahidlərin əmələ gəlməsi”, “Dilimizin inkar vasitələrindən istifadə məsələlərinə dair”), dilçilik nəzəriyyəsinə dair əsərləri dilçiliyimizin qızıl fonduna daxil olmuşdur.

C.Cəfərov elmi əsərlərini ya dilçiliyimizin ən aktual, mürəkkəb və mübahisəli problemlərinə həsr etmiş, ya da tədqiqatdan yayınmış, az araşdırılmış məsələlərinə nüfuz edərək qaranlıq və mübahisəli elmi qənaətlərə aydınlıq gətirmiş, yüksək elmi şüurla mənimsədiyi linqvistik anlayışlara obyektiv və prinsipial mövqedən mükəmməl cavab verməyə müvəffəq olmuşdur.

Grammatika və qrammatik quruluş, analitik və sintaktik yolla sözün qrammatik formalarının ifadəsi, qrammatik mənənin ifadə formaları, nitq hissələrinin təsnif prinsipləri, qrammatik, sözdüzəldici və forma düzəldici şəkilçilərin təsnifində linqvistik meyarlar, dildə inkarlıq anlayışının, inkarlığın ifadə vasitələrinin xüsusiyyətləri, söz birləşmələri və söz birləşməsi terminlərinin fərqləndirilməsi, müstəqil və köməkçi sözlərin birləşməsi, onomastik, terminoloji, frazeoloji birləşmələr anlayışı, cümlə, cümlə üzvləri, əsas və əlavə üzvlər, cümlə üzvlərinin ifadə və quruluş xüsusiyyətləri. əlavə xüsusiləşmə və həmcins üzvlərin cümlə üzvləri ilə bağlılığı, cümlənin təsnif prinsipləri və s. problem səciyyəli məsələlər C.Cəfərov tərəfindən müasir dilçilik kontekstində

təhlildən keçirilmiş, filologiyamızda hazırkı elmi-nəzəri fikrin yol verdiyi imkanlar çərçivəsində diqqət yetirilmişdir.

Nitq hissələrində keçid prosesi və konversiya ilə əlaqədar aktual elmi metodoloji problemlərinin araşdırılması və onun elmi konsepsiyasının yaradılması C.Cəfərovun adı ilə bağlıdır. Onun “Nitq hissələrində keçid prosesi və konversiya” adlı monumental monoqrafiyası, Azərbaycan dilçilik elmində ilk dəfə nitq hissələrində keçid proseslərinin mahiyyəti, mərhələləri və növləri geniş linqvistik aspektdə araşdırılmış, yüksək səviyyədə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Burada həmçinin söz-nitq hissəsi, söz-cümlə üzvləri münasibətləri, nitq hissəsinin sərhəddi, leksik və qrammatik omonimlik, nitq hissələrinin təsnifi, sintaktik vəzifələrinin keçid prosesinə təsiri kimi mühüm dil hadisələri də əsaslı faktlar və arqumentlərlə şərh edilmişdir. Təqdirəlayiqdir ki, müəllif həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrində keçid prosesini araşdırarkən vahid ktiteriyanı rəhbər tutaraq onların hamısına eyni ölçü ilə yanaşmış, nitq hissələrinin indiyədək aparılan təsniflərdə olduğu kimi gah bu, gah da digər prinsipi üstün tutmamışdır. Məhz bu məziyyətinə görə C.Cəfərovun bu əsəri nitq hissələri ilə bağlı yetkin olmayan mülahizələrə ciddi tənqidi münasibət bildirib, dilçiliyimizdə bu hərc-mərcliyi aradan qaldırdı, qeyri-elmi və yanlışlığa, dolaşq qənaətlərə son qoydu. Filologiyamızın bu istiqamətdə qazandığı uğurları, əldə edilən qabaqcıl təcrübəni ümumiləşdirərək keçid proseslərinin nəzəri əsaslarının geniş elmi sistem şəklində araşdıran C.Cəfərov konversiya hadisəsini dünya linqvistiyasının geniş həddləri dairəsində və elmi kontekstində aydınlaşdırdı. Yüksək nəzəri-məntiqi səviyyədə öz elmi təhlilini gözləyən fundamental problemləri C.Cəfərov bir qayda olaraq müasir elmi təfəkkürün, dilçilik elminin hazırkı inkişaf fonunda nəzərdən keçirir, araşdırdığı bütün mövzuları, nəzəri problemləri kamil mütəxəssis təhlilini çevirə bilir. Bu məziyyət özünü onun “Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiya” kitabında da bütün dolğunluğu ilə nümayiş etdirir. Nəzəri zənginlik və elmi dolğunluq bu kitaba daxil edilən yazılara xas olan xüsusiyyətlərdəndir və müəyyən dil proseslərinin dərinədən öyrənilməsi, spesifik meyllərinin aşkara çıxarılması üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

C.Cəfərov Azərbaycan dili qrammatikasının nəzəri problemləri ilə yaxından məşğul olan, bəzi nitq hissələrinin özünəməxsusluqlarını təhlil peosesində təkzibolunmaz arqumentlərlə üzə çıxaran alimlərimizdəndir. Onun “Zərf və müvəqqəti zərfləşən (adverbiallaşan) söz və söz birləşmələrinə dair” məqaləsi həm müəllifin

özünün, həm də ümumi dilçiliyimizin ciddi nailiyyəti kimi qiymətləndirilməlidir. Zərf və zərfləşən sözlər, onların sintaktik funksiyası ilə qarşılıqlı əlaqəsi dilçi-alimin ardıcıl izlədiyi, araşdırdığı məsələlərdəndir və müəllif müəyyən mübahisə və polemika doğuran problemi dilçiliyin bu sahəinə həsr olunmuş elmi monoqrafiya, dərslik və elmi məqalələrin təhlili əsasında nəzərdən keçirmişdir ki, bu da M.Hüseynzadə, A.Axundov, A.Həsənov, B.Əhmədov, Ə.Fərəcov, S.Cəfərov və s. kimi görkəmli alimlərin bu sahədəki qənaətlərini dərinlən araşdırmağa, onların mövqeyini müəyyənləşdirməyə, bütövlükdə dilçiliyimizin təcrübəsini ümumiləşdirməyə imkan verir. Belə bir mühüm fakt diqqətdən yayınmır ki, C.Cəfərov zərfin linqvistik mahiyyəti barədə dərin və professional mövqeyini də əsaslandırır və onun elmi mühakimələrində etibarlı nəzəriyə məntiqi əsaslara söykənən konsepsiya təqdim olunur. Müəllif əsərlərində dilçiliyin elmi-nəzəri fikrinin metodoloji nailiyyətləri mövqeyində dayanmağa çalışır ki, bunlar da öz növbəsində fikir təzəliyini, münasibət yeniliyini təmin etmiş olur, müəllifin elmi diskussiya və polemik mülahizələrə müdaxiləsini stimullaşdırır.

Diqqət edilsə, C.Cəfərovun məqalə və resenziyalarında dilçiliyimizin müxtəlif sahələrinə aid mühakimələrdə ayrı-ayrı nitq hissələrinin linqvistik təbiətinin. Spesifikasi və sintaktik vəzifələrinin çox düüst və müfəssəl şəkildə əhatə edildiyini görürük. Onun əsərlərini ümumi bir cəhət – nitq hissələrinin və cümlə üzvlərinin, digər linqvistik kateqoriyaların məğzini mümkün qədər geniş kontekstdə izah etmək, dilçilik şəbəkəsində onun yerini və funksiyasını hərtərəfli formalarda müəyyənləşdirmək səyləri birləşdirir. Nəzəri dərinliklə və qətiyyətlə əsaslandırılan müddəalar müəllifin idrak və mühakimə qabiliyyətinin qüvvətli təzahürü kimi əlamətdardır.

C.Cəfərov müraciət etdiyi mövzuların ən aktual məsələlərini bu sahədə xüsusi xidmətləri olan görkəmli dilçi alimlərin yaradıcılığı, zəngin elmi mənbələr təmsalında nəzərdən keçirir. Müəllif morfologiya və sintaksis, onların linqvistik mövqeyi barədə mövcud elmi məxəzlərdən, ensiklopediya və qrammatikanın tədqiqinə və təhlilinə həsr olunmuş ayrı-ayrı elmi ədəbiyyatdan misallar gətirsə də, onların təsir dairəsinə düşmür. Onların fikirlərindən öz mühakimələrinə qüvvət və istinad kimi, istifadə etməklə yanaşı, polemika doğuran məqamlara inandırıcı məntiqlə müdaxilə edir. O, öz fikirlərini, müraciət etdiyi müəlliflərin baxışları fonunda ümumiləşdirir və təqdirəlayiqdir ki, tədqiqatçı əsaslandırıdğı elmi müddəalarda yalnız milli dilçilik

dairəsində məhdudlaşmır. O, bu dairəni genişləndirir, tədqiqat obyektı ilə əlaqəli filoloji qənaətləri sistemə salır və bütün onun nəzəri təfəkkür sistemi elmi məntiqə əsaslanır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, C.Cəfərov araşdırdığı sahələrə son dərəcə elmi məsuliyyətlə, xüsusi nəzəri hazırlıqla yanaşır.

C.Cəfərovu ciddi məşğul edən ensiklopediya nəzəriyyəsi ilə əlaqəli aktual nəzəri-metodoloji problemlərin araşdırılması (“Qrammatik formaların leksikləşməsi – izolyasiya əsasında onomastik vahidlərin yaradılması”, “Substantivləşmə yolu ilə əmələ gələn onomastik vahidlər”, “Terminoloji vahidlərin ifadəsində substantivləmənin rolu”, “Ocaq” və “quyu” sözləri haqqında bəzi qeydlər”), sifətin ciddi təhlilə ehtiyacı olan bəzi məsələlərinin saf-çürük edilməsi (“Müasir Azərbaycan dilində əsli, nisbi və ismi sifət məsələlərinə dair qeydlər”), feilin növləri, struktur faktorları və qrammatik kateqoriyalarının xarakterik xüsusiyyətlərinə dair elmi konsepsiyanın müəyyənləşdirilməsi (“feilin şəkil kateqoriyasına bir nəzər”, “Zaman və tərz münasibətlərinə dair”, “Felin mənaca növlərinin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə dair”), sayla bağlı bəzi anlayışların linqvistik aspektdən araşdırılması (tərkibində say olan mürəkkəb söz və birləşmələr), köməkçi və xüsusi nitq hissələrinin linqvistik xassə və imkanları ətrafında düşündürücü müddəalarının qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılması (“Nida və müvəqqəti nidalaşmış dil vahidləri”, “İdi, imiş və isə sözləri haqqında qeydlər”, “Bağlayıcı və bağlayıcı vasitələr haqqında bəzi qeydlər”), dilin morfoloji sistemində daxil olan bir qism linqvistik vahidlərin morfoloji-qrammatik səciyyəsinin açılması, müxtəlif nitq hissələrinin sintaktik funksiyalarının, cümlə tipləri hədudlarının, modellərinin şərhində onların elmi düşüncə tərzinin nümayiş etdirilməsi (“Sadə və mürəkkəb cümlələrin hədudları məsələsinə dair”, “İnkərlıq və cümlə”, “Həmcins, qeyri-həmcins və mürəkkəb təyinlər məsələsinə dair”, “Nitq hissələrinin sintaktik xüsusiyyətlərinə dair”, “Nitqdə inkərlıq vasitələrindən istifadə məsələsinə dair”) müəllifin analitik intellektini nümayiş etdirmək nöqteyi-nəzərindən əlverişli və geniş imkanlardır, istedadının yetkinlik əlamətidir. Məqalələr yüksək elmi-nəzəri mövqedən yazıldığı üçün müəllifin mülahizələri həmişə inandırır, tədqiqat predmetinin məğzini, linqvistik hadisələrin mahiyyətini üzə çıxarır. Bu isə mahiyyəti düzgün müəyyənləşdirmək, əsas problemətikanı ön plana çəkmək bacarığı ilə əlaqədardır. C.Cəfərovun tədqiqində obyektivlik keyfiyyətinin güclü olması onun məhz düzgün elmi-metodoloji prinsiplərə əsaslanması ilə,

dilçilik məsələlərinin ayıq elmi mövqedən aydınlaşdırması ilə şərtlənir, irəli sürdüyü tezislərinin inandırıcılığı da bununla təmin olunur. Xarakterikdir ki, elmi axtarışların təmkin və diqqətlə davam etdirib linqvistik problemlərin daxili güşələrinə müdaxilə və nüfuz etməklə öz orijinal fikirlərini elmi-nəzəri meyarların müasirliyi ilə səciyyələndirir.

Kitabın ən təsirli səhifələrini təşkil edən “Qərbi Azərbaycanın Əştərək rayonunun bəzi onomastik vahidlərinin tarixi-linqvistik təhlili”, “Hamamlı şivəsinin leksikasına dair terminə oxşar leksika”, “Hamamlı şivəsinə aid lüğət”, “Hamamlının faciəsi” adlı elmi və publisistik yazılar, itirilmiş vətən mövzusunda yazılmış əsərlər kimi xüsusi maraq doğurur. Bu əsərləri yazanda müəllifin daxili aləmi, duyğu və düşüncələri daha həssas olmuşdur. Onun emosional aləmi sanki həmişəkindən geniş və zəngindir. Hətta elmi informasiya axını belə xüsusi kövrəklik yaradır, insanın əzəli, təbii hissələrini hərəkətə gətirir. Bu da səbəsiz deyil. ən azı ona görə müəllifin özü bu gözəl ləhcədə dil açmış, bu şivədə danışmağa başlamışdır. Buna görə də həmin sözlər insanı həzin xatirələr əhatəsinə salır. İnsan xəyalında uşaqlıq, gənclik illərində gördüyü vətənli günlər canlanır. İnsanın yadına o şivədə danışb dünyadan köçənlər, tək-tək qalıb qocalanlar gəlir. Hər bir kəlmədən doğma yurdun təəssüratını alırsan. Bu gün unudulmaqda olan didərginliyin bəlasına düşər olmuş gənc nəslin bilmədiyi bu sözləri gözdən keçirdikcə qəhərlənməmək olmur. Neçə illərdir ki, eşidilməyən, bəzən də işlədilməyəcək həmin sözlər ecəzkarlığı ilə ruhumuza hopur. O sözlər uşaqlıq və gənclik yaşlarındakı xatirələri yenidən yaşadır. Həmin xatirəni yaşadıqca psixoloji emosiya son həddə çatır. Bir sözlə, o sözlərdən Vətən ətri gəlir, zəbt olunmuş doğma yurd-yuva duyğusu oyadır.

“Hamamlı faciəsi” əsərində bir kəndin timsalında xalqın tarixən düşər olduğu müsibətlər, qədim türk-oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tikə-tikə doqğaranaraq milli ağrımıza çevrilən fəlakətlər əks olunur. Düşmənin tapdığı altında inləyən ana torpağın, parçalanmış, doğranmış Azərbaycanın faciələrini yenidən yaşayırıq. Müəllifin oxuculara təlqin etdiyi fikirlər, gəldiyi qənaətlər sayıqlığa çağırış və mübarizə ruhu aşılıyır. Qənaətlər bundan ibarətdir: zaman-zaman Rusiyanın himayəsi və yardımından istifadəə dən erməni terrorizmi və vandalizmi ardı-arası kəsilməyən həmlələrlə azərbaycanlıları zülm və müsibətlərlə öz dədə-baba torpaqlarından, doğma ocaqlarından sıxışdırıb çıxarmışlar. Azərbaycanlıların öz əzəli torpaqlarında mövcudluğuna son qoyulması faşist xislətli erməni

daşnakları tərəfindən dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir. Unutqanlıq, yaddaşsızlıq ucbatından neçə-neçə nəsillər acı, məşəqqətli, mənəvi və fiziki ağrılar içərisində dözülməz qaçqınlıq həyatı keçirmişlər. Düşmənin burnu ovulmadığı üçün dəfələrlə soydaşlarımızı köçürmə adı ilə Moskvaya arxalanıb “mədəni” üsullarla deportasiya etmiş, yaxın keçmişimizdə isə baş verən Qarabağ savaşında bütün ərazilərimizi zorakılıqla yağmalayaraq qocaları, uşaqları ağılasıgmaz qəddarlıqla məhv etmişlər.

Şəxsi taleyi ilə dözülməz faciələr yaşayan müəllifin qəlbində olan sonsuz nifrət dərddli-ələmli sətirlərə çevrilmişdir. Şahidi olduğu dəhşətli günlər müəllif publisistik söz şəklində mənəvi sərvət səviyyəsinə yüksələrək xalqımızın qan yaddaşına həkk etməyə çalışır.

“Xatirələr” bölməsində C.Cəfərovun qəlbinin işığı görkəmli şəxsiyyətlərin möhtəşəm obrazları üzərində cəmləşir, müəllifin fikri ictimai xadimlər, elm fədailərinin təmsil etdiyi müqəddəs anlayışlar üzərində çırpınır, bu əbədi mövzularda yeni hüdud, məxsusi çalarlar axtarır. Bu yazılar zahiri strukturuna ənənəvi olsa da, emosiya, fikir təsəllisinə görə seçilir. Ənənəvi formada hər bir şəxsiyyətin özünəməxsus məziyyətləri, portret cizgiləri orijinallıqları ilə canlandırılır. Əziz Əliyev (“Böyük şəxsiyyət Əziz Əliyevin şəxsi nümunəsi”), Ə.Dəmirçizadə (“Azərbaycan dilçiliyinin veteranı”), B.Budaqov (“Xalq ağsaqqalı”), Əli Fərəcov (“Milli ziyalı”), Rəhilə Məhərrəмова (“Dilçiliyimizin mərd qadını”), Xeyrulla Məmmədov (“40 ildir bir yerdəyik”), İsmayıl Şıxlı və Əhəd Hüseynov (“Hər şəklin öz tarixçəsi var”) kimi orijinal şəxsiyyətlərin insani xarakterlərinin güclü komponentlərini, təmiz mənəvi dünyalarının işıqlı təzahürlərini xüsusi rəğbət hissləri ilə canlandırılmışdır. Müəllif elmin və ictimai həyatın hərəki, canlı, dramatik aləmində hamı tərəfindən təsdiq edilən nüfuz sahiblərinin insanlıq və vətəndaşlıq potensialları haqqında müfəssəl təsəvvür formalaşdırır. Xatirələri oxuduqca hiss edirsən ki, C.Cəfərov ömrünü ithaf etdiyi elm sahəsini, ünsiyyətdə olduğu insanlara bütün varlığı ilə bağlıdır və bu bağlılıq onun öz varlığını mənəvi nemətlərlə zənginləşdirmiş, zinətləndirmişdir. O da aydın sezilir ki, güclü intellekt sahibi, istedadlı elm adamı kimi C.Cəfərovda elmi təfəkkürlə ən təbii insani duyğuların heyranedicisi sintezi vardır.

C.Cəfərov dilçilik elminin müxtəlif nəslinə mənsub olan nümayəndələrinin yaradıcılığına, ayrı-ayrı kitablarına həsr etdiyi məqalə və resenziyalarını çap etdirməklə dilçilik elminin yaradıcılıq prosesinə müdaxiləsini qüvvətləndirmişdir. Kitabın müəyyən səhifələrini təşkil

edən “Rəylər”i bir küll halında qiymətləndirərkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin araşdırma obyektini kimi götürdüyü qələm sahiblərinin yaradıcılıq fərdiyyətini təhlil etmək meyli çox güclüdür. Dilçiliyin nəzəri problemləri bu və ya digər şəkildə Afat Qurbanov, Həsən Mirzəyev, K.Hacıyev, Y.Mehdiyeva, A.Bayramov, M.Hüseynova və başqalarının əsərləri barədə yazılmış rəylərdə ifadə olunmuşdur. Hər bir rəydə dilçiliyin müəyyən istiqamətini elmi idrak və inikası özünəməxsusluqları prizmasından C.Cəfərov tərəfindən konkret problem qoyulur, əsərlərin elmi axtarışları məhz nəzəri baxımdan, peşəkarlıq prinsipləri mövqeyindən təhlildən keçirilir. O, hər bir kitab və monoqrafiyanı onların mahiyyətini üzə çıxaran müasir meyarlarla dəyərləndirə bilir. Xüsusi qeyd edilməyə layiqdir ki, C.Cəfərovun məqalə və rəylərində nəzəri düşüncələrin dəqiqliyi elmi ümumiləşdirmələrin dərinliyi ilə təmin olunur. Onun əsərlərində dil hadisə və faktlarına yüksək nəzəri baxış, müasir elmi-metodoloji münasibət açıq-aşkar hiss olunur. Linqvistik fikirlərin orijinallığı, alim mövqeyinin fəallığı, araşdırıcı münasibətinin özünəməxsusluğu, dərin zəka və gərgin əməyin vəhdətindən qaynaqlanan fərdi dəsti-xəttin müəyyənliyi onun bənzərsiz yaradıcılığının diqqətəlayiq cəhətləridir.

Məhərrəm Hüseynov
Filologiya elmləri doktoru, professor

**ZƏRF VƏ MÜVƏQQƏTİ ZƏRFLƏŞƏN
(ADVERBİALLAŞAN) SÖZ VƏ BİRLƏŞMƏLƏRƏ DAİR**

Zərf nitq hissələri içərisində maraqlı bir yer tutur. Ali və orta məktəb proqramlarında bu nitq hissəsinə müəyyən vaxt da ayrılır. Bununla belə, zərfin tədrisi başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Bunlardan biri Azərbaycan dilçiliyində zərfin hələ də tam, ətraflı tədqiq edilməməsi, bu haqda mübahisələrin həddən çox olması, zərfin hüdudunun qəti müəyyənəşdirilməməsi, zərflə zərfləşən sözlərin fərqləndirilməməsidir.

Azərbaycan dilçiliyində zərf haqqında söylənilən fikir və mülahizələrə nəzər yetirdikdə bu sahədə nə qədər mübahisəli məsələlərin olduğunu aydın görürük. Bunlardan ən xarakterik olanlarından bəzilərinə diqqət yetirmək tələbələrin bu haqda müstəqil düşünmə qabiliyyətlərini daha da inkişaf etdirər və onların elmi görüş dairələrini genişləndirər. Məsələn, M.Hüseynzadə **səhər, axşam, dünən, gecə, gündüz, sabah** kimi sözləri həm isim, həm də zərf, A.Həsənov isə yalnız isim kimi qəbul edirlər.¹ **Məhəbbətə, sürətə, hərarətə, mehribanlıqla** və s. bu kimi sözləri A.Həsənov, A.Əbilov və başqaları isim, M.Hüseynzadə, B.Rəhimova və başqaları düzəltmə zərf adlandırırlar.² **Payızda, qışda, yayda, həftədə** və s. bu kimi sözləri A.Axundov, B.Əhmədov zərfə, A.Həsənov ismə aid edirlər.³ M.Hüseynzadə **aydın, aşkar, sakit, yaxşı, əla, gözəl, pis, pulsuz, halsız, mərifətsiz, evsiz** və s. tipli əksər sifətlərin həm də zərf. Ə.Dəmirçizadə isə bu qəbildən olan sözlərin yalnız sifət olduğunu qeyd edirlər.⁴ A.Həsənov qıpqırmızı qızarmaq, sapsarı saralmaq, ağappaq ağarmaq tipli ifadələrdəki birinci sözləri hər bir halda sifət, R.Rüstəmov isə həm də zərf olduğunu yazırlar. M.Hüseynzadə **yüz dəfə, dörd dəfə, birə beş, dörd-beş dəfə** və s. bu tipli birləşmələri mürəkkəb zərf, A.Həsənov isə sayların iştirakı ilə əmələ gələn söz birləşməsi hesab

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973, səh. 261

² Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Göstərilən əsər, səh. 190.

³ A.Axundov, B.Əhmədov. Azərbaycan dili. V-VI sinif üçün. Bakı, 1972, s. 98

⁴ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973, səh. 262

edirlər.¹ B.Rəhimova, A.Axundov, Ə.Şükürov və başqaları ağlaya-ağlaya, gülə-gülə, əzilə-əzilə, oynaya-oynaya, qaça-qaça və s. feli təkrarları mürəkkəb zərf kimi Y.Seyidov isə feli bağlama kimi şərh edirlər.² B.Rəhimova, M.Hüseynzadə arxa, dal, kənar, qıra, yan, ərtaf, ara və s. sözləri həm də zərf kimi, A.Həsənov və F.Zeynalov isə köməkçi söz və ya köməkçi adlar kimi xarakterizə edirlər.³ Ciddi bir şəkildə, axşam çağı, könülsüz bir tərzdə və s. belə birləşmələri M.Hüseynzadə mürəkkəb zərf, R.Rüstəmov isə zaman məfhumu ifadə edən ikinci növ təyini söz birləşmələri və müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gələn tərkiblər adlandırır.⁴ A.Həsənov diri gözlü, söz gəlişi, dörd nala tipli ifadələri frazeoloji birləşmələr, M.Hüseynzadə isə mürəkkəb zərflər sırasına daxil edirlər.⁵

Belə mübahisəli məsələlərin sayını artırma da bilərdik, bircə, bu zərfin nə dərəcədə mübahisəli olduğunu başa düşmək üçün kifayət edə. Bu da öz növbəsində zərfin tədrisinə təsir etməyə bilməz. Azərbaycan dilçiliyində zərf haqqında belə fikir müxtəlifliyinin başlıca səbəbi zərfin həddunun qəti müəyyənəşdirilməməsidir. Yuxarıda göstərdiyimiz faktlardan göründüyü kimi, müəyyən qisim dilçilik ədəbiyyatında hərəkətlə bağlı olan və zərflik vəzifəsi yerinə yetirən əksər sözlər zərflə daxil edilir, zərfin həddü gündə, ildə, ayda, payızda, yazda, yayda, başqa yerdə, bu il, bu gün, bu ay, bu dəqiqə və s. kimi isim və ismi birləşmələr; demək olar ki, əksər sifətlər; xeyli, az, çox, iki (qat), dörd (dəfə), birə üç kimi saylar; doluxsunmuş bir halda, ciddi bir şəkildə, başqa cür, ayrı cür, ağlaya-ağlaya, gülə-gülə, oynaya-oynaya kimi feli bağlamalar zərf hesab edilir.

Hərəkətlə bağlı olan zərflik vəzifəsində işlənən əksər söz və söz birləşmələrini zərf hesab edərkən çox güman ki, həmin dilçilər bununla bağlı bir sıra problematik məsələləri – dillərin morfoloji quruluşunu, nitq hissəsi və cümlə üzvü arasındakı münasibəti, söz və nitq hissəsi

¹ M.Hüseynzadə. Göstərilən əsərdə, səh. 282. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Göstərilən əsərdə, səh. 206

² Yenə orada, səh. 194

³ Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, APl-nin nəşri, 1961, səh. 98

⁴ M.Hüseynzadə. Göstərilən əsərdə, səh. 268. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Göstərilən əsərdə, səh. 168

⁵ Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov, göstərilən əsərdə, səh. 190, M.Hüseynzadə, Göstərilən əsərdə, səh. 265

arasındaki əlaqəni, sözlərin çoxmənalılığını (polisemantikliyini), polifunksionallığını (çoxvəzifəliyini) nəzərə almamışlar.

Hərəkətlə əlaqələnən və zərflik vəzifəsində işlənən əksər sözlərin zərfə çevrildiyini və ya zərf olduğunu qəbul edən dilçilərdə, birinci növbədə Avropa dilçiliyinin, xüsusilə rus dilçiliyinin təsiri özünü göstərir. Belə ki, rus dilçiliyində də hərəkətlə bağlanan sözlərin əksəriyyəti zərf adlandırılır. Bu, təbiidir, çünki rus dilində sözlər nitq hissələri üzrə nisbətən formalaşmışdır. Ona görə də başqa nitq hissələri, o cümlədən də sifətlərin əksəriyyəti hərəkətlə əlaqələnərkən bir çox hallarda öz formasını da dəyişərək zərfə çevrilir. Məsələn, **Хороший студент хорошо учится**. Burada **хороший** sifəti hərəkətlə bağlandıqda öz formasını da dəyişərək **хорошо** şəklinə zərfin morfoloji əlamətini kəsb etmiş və zərfə daxil olmuşdur.

Bu ölçü ilə Azərbaycan dilinin materiallarına yanaşmaq olmaz. Yaxşı sözü hər bir halda, o cümlədən də, hərəkətə aid olduqda belə öz formasını dəyişməyərək sifət olaraq qalır. Məhz buna görə də hər bir dildə sözlərin bir nitq hissəsindən başqasına çevrilməsi məsələsində dillərin qrammatik quruluşu nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Bunun kimi də nitq hissəsi və cümlə üzvü münasibətinin ətraflı izah etmədən zərflə zərfliyin fərqlərini göstərmək, eləcə də sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifatını düzgün aparmaq olmaz. Bildiyimiz kimi, nitq hissələri ilə cümlə üzvləri arasında yaxın əlaqə vardır. Hər bir nitq hissəsi sanki müəyyən cümlə üzvünə təhkimdir. Məsələn, isim-mübtədə, sifət-təyin, fel-xəbər, eləcə də zərf-zərflik. Hər bir nitq hissəsi özünün əsas xüsusiyyətini yalnız təhkim olduğu üzv vəzifəsində işləyərkən tam büruzə verə bilər. Zərf də belədir. O, öz xüsusiyyətlərini zərflik olarkən tam çılpalığı ilə göstərə bilir. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, isimlər yalnız mübtədə və tamamlıq; sifətlər təyin; zərflər isə zərflik vəzifəsini yerinə yetirə bilər. Yaxud əksinə, mübtədə yalnız isimlə, təyin sifətlə, zərflik zərflə ifadə oluna bilər. Əlbəttə, belə deyildir. Hər bir nitq hissəsi təhkim olduğu üzvlə yanaşı, həmçinin başqa üzvlər vəzifəsində də çıxış edə bilər. Məsələn, isimlər mübtədə ilə yanaşı başqa üzvlər vəzifəsində də işlənir. Misallara müraciət edək:

Сүрү seyrək meşəlik içi ilə yayılıb otlayırdı (Ə.Vəliyev); **Adamlarda** bu hissi cəmiyyətimizin özü yaradır (H.Mehdi); Lkain unutmayın ki, mən inqilab yolunda vuruşan bir **əsgərəm** (C.Cabbarlı); O, **taxta** hasara söykənərək durmuşdu (B.Əbülfəz); Bəzək vurur, mənə verir Lənkəranın göylərinə, **yazda**, **qışda** qızılgüllü bu məkənin göylərinə (S.Rüstəm).

Yuxarıdakı cümlələrin birincisində isim mübtəda, ikincisində tamamlıq, üçüncüsündə xəbər, dördüncüsündə təyin, beşincisində zərflik vəzifəsində çıxış etmişdir.

Eləcə də hər hansı cümlə üzvü təhkim olduğu nitq hissəsi ilə yanaşı başqaları ilə də, həmçinin birləşmələrlə də ifadə edilə bilər. Bunu zərfliyin təmsalında aydın görə bilərik. Məsələn. isimlərlə:

Cəmilin yanında Tahiri görənlər öz aralarında **pıçiltı ilə** danışdılar. (H.Mehdi); Ana onları öz uşaqları kimi **mehribanlıqla** qarşıladı. (M.İbrahimov); Mən sevirəm yurdumu bir müqəddəs **məhəbbətlə**. (S.Vurğun); **Yayda** yaylağımdır, **qışda** oylağım, **yazda** seyrangahım bu dağlar mənim (A.Ələsgər); Qoca anası yerdə yatmışdı. (İ.Əfəndiyev); A kişi, deyirəm, indi ki belədir, sən bu su dəyirmanı ilə **ortada** tək qalıb nə qayıracaqsan? (İ.Əfəndiyev)

Sifətlərlə: O gözəl danışır; Yoldaşım **fikirli** görünürdü; Natiq çox **duzsuz** danışdı.

Saylarla: Onlar xeyli söhbət etdilər; Az danışmaq gümüşdürsə, danışmamaq qızıldır; Çox danışmaq darsa, çox işləmək lazımdır.

Fəllərlə (Fəli bağlamalarla): Onlar **gülə-gülə, oynaya-oynaya** gəlirdilər; Biz **danışa-danışa** instituta tərəf gəldik; Mən onu gələndə gördüm.

Birləşmələrlə: **Axşam çağı** evimizin eyvanında dayanmışdım. (A.Əbülfəz); İmtahanlar vermişik ən **ağır illərdə**, Buna şahid alınımızın qırıqları. (S.Rüstəm); **Gün batana qədər** adi və yeknəsək bir həyat davam edirdi. (M.İbrahimov); Nə işim var, qoy özü **başqa yerdə** özünə iş tapsın. (M.İbrahimov); Burada üzüm tənəklərini ancaq **beş ildə** bir dəfə kəsərlərmiş. (M.İbrahimov); Şəhadət barmağını, sonra da ovcunu orada **bir neçə dəfə** gəzdirdi. (M.İbrahimov); Xavər daha bir söz deməyib **gözü yaşlı** çıxıb getmişdi. (M.İbrahimov); Həlim Qüdrətov Məşədi Şərifə yaxınlaşıb **ciddi bir şəkildə** dedi. (Ə.Vəliyev); Bir eləmişən, əvəzinə birə-beş görmüşən. (Ə.Vəliyev).

Ancaq maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bütün nitq hissələri təhkim olduqları cümlə üzvləri vəzifəsində eyni dərəcədə işləndikləri halda, başqa üzvlər vəzifəsində işləmə bilmir. Belə ki, müəyyən nitq hissəsinə daxil olan sözlərin yalnız bir qrupu başqa üzvlər vəzifəsini yerinə yetirə bilər. Məsələn, bütün isimlər mübtəda və tamamlıq vəzifəsində eyni dərəcədə işləndikləri halda, yalnız müəyyən qisim isimlər təyin, müəyyən qisim isimlər zərflik vəzifəsində çıxış edə bilər, hər hansı nitq hissəsinə daxil olan sözlərin yalnız bir qrupunun, başqa üzvlər vəzifəsində işlənməsi onların daxilində müəyyən mənə

qruplarının olduğunu göstərir. Həmin qruplar başqa üzvlər vəzifəsində işlənərkən, işləndikləri üzvün təhkim olduğu nitq hissələrinə oxşayır. Məsələn, bir qrup isimlər zərflik vəzifəsində işləndikdə, bir növ, zərfi xüsusiyyət kəsb edir. Ancaq bu xüsusiyyətlər həmin isimlərin başqa nitq hissələrinə - zərflərə çevrilməsinə gətirib çıxarmır.

Onun kimi də müxtəlif nitq hissələri ayrılıqda bir-birindən nə qədər fərqlənsələr də, bir üzv vəzifəsində işləndikdə onlarda ümumi xüsusiyyətlərin olduğu, xüsusilə həmin üzvün təhkim olduğu nitq hissəsi ilə ümumi cəhətlərin olduğu nəzərə çarpır. Məsələn, yuxarıdakı cümlələrdə zərflik vəzifəsində işlənən müxtəlif nitq hissələrində bu cəhəti aydın müşahidə etmək mümkündür. Zərflik vəzifələrində işlənən bu nitq hissələri ayrılıqda nə qədər fərqlənsə, bu vəzifədə onları bir ümumi cəhət – hərəkətlə bağlılıq, hərəkətin müəyyən xüsusiyyətini ifadə etmək və s. xüsusiyyətlər birləşdirir, eləcə də bunlar həmin vəzifədə zərflərə oxşayır. Heç də təsadüfi deyildir ki, bir sıra əsərlərdə həmin sözlərin zərflə keçdiyi və bunun nəticəsində hətta qrammatik omonimlərin yarandığı belə göstərilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu hldə nə yeni nitq hissəsinin-zərfin, nə də qrammatik omonimlərin yarandığını söyləmək düzgün deyildir. Belə ki, bu sözlə nitq hissəsini təcrid etmək deməkdir. Əgər dildə yeni nitq hissəsi yaranırsa, deməli, qrammatik omonim yox, leksik omonim, yəni yeni də söz yaranmalıdır. Çünki nitq hissələri sırf qrammatik kateqoriya deyil, leksik-qrammatik kateqoriyadır. Ona görə də, bizzə, dildə bir söz-iki nitq hissəsi formulu deyil, həmişə bir söz-bir nitq hissəsi və ya iki söz – iki nitq hissəsi formulu qəbul edilməlidir.

Bunu nəzərə almadan bəzi isimləri, əksər sifətləri, bəzi sayları və s. əsas mənalı - əşya, əlamət, miqdar ilə yanaşı, həmçinin hərəkətin məkanını, zamanını, tərzini, kəmiyyətini ifadə edərkən və bu məna əsasında zərflik vəzifəsində işlənərkən onları həm də zərflə hesab etmək, başqa sözlə, “hibrid nitq hissələri”, məsələn, isim-zərflə, sifət-zərflə, say-zərflə yarandığını söyləmək düzgün deyildir. Əksinə, əgər belə nitq hissələrinin olduğu qəbul edilərsə, bu özlüyündə, sözlərin bir neçə vəzifədə işləmə bilməsini inkar etmək, sözlərin yalnız monofunksionallığını (təkvəvəzifəliliyini) qəbul etmək olardı. əgər sifətlər hərəkətlə bağlandıqda zərflə adlandırılırsa, deməli, sifətlərin zərflik vəzifəsini yerinə yetirməsi inkar olunur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, sifətlər guya yalnız təyin vəzifəsində işləmə bilər. Həmin hərəkətlə bağlanan sayların və zaman bildirən isimlərin zərflə çevrildiyi qeyd edilərsə, bəs həmin sözlərin zərflik vəzifəsində işləmə bilməsi nə

deməkdir. Bütün bunlar o yerə gətirib çıxarır ki, bir sıra əsərlərdə sözlərin polifunksionallığı nəzərə alınmır, nitq hissələrinin təsnifində sintaktik vəzifə aparıcı prinsip kimi götürülür, nitq hissələri ilə cümlə üzvləri eyniləşdirilir.

Əlbəttə, məsələyə bu şəkildə yanaşmaq düzgün deyildir. Əvvəldə göstərdiyimiz kimi hər bir nitq hissəsi müxtəlif üzv vəzifəsində işləyə bildiyi kimi, hər bir üzv də istənilən nitq hissəsi ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, bu haqda N.A.Baskakov haqlı olaraq yazır: “Belə ki, türk dillərində hər bir nitq hissəsi istənilən cümlə üzvü kimi çıxış edə bilər, həmçinin hər bir cümlə üzvü istənilən nitq hissəsi ilə ifadə oluna bilər”.¹

A.N.Kononovun da bu haqda fikri maraqlıdır: “Özbək dilində (eləcə də başqa türk dillərində) sifət cümlə tərkibində aşağıdakı vəzifələrdə işləyə bilər:

1. Adların (atributiv) təyini: янги уй – yeni ev;
2. Fəllərin təyini: янги келди – indi gəldi;
3. İsmi xəbər: Бу уй янги (дир) – Bu ev yenidir”².

Prof. Ə.Dəmirçizadə də bu barədə belə yazır: “Sifət cümlədə ümumiyyətlə, təyinedici üzvlər vəzifəsində işlənir: buna görə də yalnız təyin deyil, zərflik vəzifəsində də işlənir. Məsələn, Yaxşı tələbə yaxşı oxuyur- cümləsində mübtədani (tələbə sözünü) müəyyənləşdirən yaxşı sözü təyin vəzifəsində işləyən bir sifət olduğu halda, bu cümlənin xəbərini (oxuyur sözünü) müəyyənləşdirən yaxşı sözü zərflik vəzifəsində işləyən bir sifətdir. Bəzən bu sözlərin müxtəlif vəzifələrdə işləndiyini nəzərə alaraq isimdən ibarət olan mübtədani müəyyənləşdirən yaxşı sözünü sifət, fəldən ibarət olan xəbəri müəyyənləşdirən yaxşı sözünü isə zərf sayırlar. Lakin bu tamamilə yanlışdır. Cümlə üzvü ilə nitq hissəsini qarışdırmaqdan başqa bir şey deyildir”¹.

Həmin vəsaitdə bu məsələ bir az konkretləşdirilərək qeyd edilir: “Biz, əlbəttə nitq hissəini cümlə daxilindəki müxtəlif vəzifəsini nəzərə almaqla bərabər, cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasında xeyli fərq

¹ Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык, Фонетика и морфология, часть первая, Москва, 1952, стр. 151

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, стр. 146

¹ Azərbaycan dilinin morfolojiyası. V.İ.Lenin adına APl-nin nəşri. Bakı, 1961, səh. 56

olduğunu qəbul edirik. Buna görə də həm təyin, həm də mübtəda vəzifəsində işlənə bilən **dəmir** və **daş** sözlərini bir nitq hissəsi kimi hər yerdə isim saydığımız kimi, təyin və zərflik vəzifəsində işlənən yaxşı sözünü də sifət sayırıq”.²

Deməli, zərflik vəzifəsində işlənən hər sözü zərf hesab etmək olmaz. Eləcə də yuxarıda göstərdiyimiz zərflik vəzifəsində işlənən və bir sıra dilçilərin mürəkkəb zərf adlandırıdığı **axşam çağı, ağır illərdə, gün batana qədər, başqa yerdə, beş ildə bir dəfə, bir neçə dəfə, gözü yaşlı, ciddi bir şəkildə. Birə beş, ağlaya-ağlaya** və s. birləşmələr də (ayrılıqda nə qədər rəngarəng olsalar da. Bu vəzifədə onlarda da bir ümumi cəhət, hətta mürəkkəb zərflərlə bir oxşarlıq; yaxınlıq özünü bürüzə versə də) mürəkkəb zərf adlandırmaq olmaz. Bu birləşmələrin mürəkkəb olub-olmadığını izah etmək üçün birinci növbədə mürəkkəb sözlərin özü barədə də bir neçə kəlmə qeyd etmək lazım gəlir.

Dilçiliyimizdə mürəkkəb nitq hissəsi anlayışı çox geniş götürülür. Bir sıra sintaktik və frazeoloji birləşmələr də bir çox hallarda mürəkkəb sözə daxil edilir. Bu cəhətdən A.Ələkbərovun mürəkkəb fellər haqqındakı fikri çox maraqlıdır: “Mürəkkəb fel termininin çox geniş götürülməsi, mürəkkəb fellərin sintaktik, morfoloji və frazeoloji xarakter daşıyan müxtəlif birləşmələr ilə mexaniki surətdə eyniləşdirilməsi termonoloji məfhumların dolaşıqlığına gətirib çıxarır və mürəkkəb felin spesifik cəhətlərinin örtülüb basdırılmasına səbəb olur”.³

Bizcə, bu fikir tammaillə başqa nitq hissələrinə, o cümlədən də mürəkkəb zərflərə də aid oluna bilər. bu mənada yuxarıda göstərdiyimiz birləşmələri heç cür mürəkkəb söz, mürəkkəb zərf kəsb etmək olmaz. Belə ki, mürəkkəb söz həm formaca və həm də mənaca tam formalaşan dil vahididir. Bundan başqa, mürəkkəb sözlər daha çox leksik birləşmələr əmələ gətirməlidir. Bizim haqqında bəhs etdiyimiz birləşmələr isə daha çox qrammatik, yəni sintaktik xarakterə malikdir. Məsələn, başqa sözü yerdə sözü ilə başqa yerdə birləşməsi əmələ gətirdiyi kimi **zaman, vaxt, cür, tərəf, yan və ilaxır** sözlərlə **başqa zaman, başqa vaxt, başqa tərəf, başqa cür** və s. birləşmələr də əmələ gətirə bilər. Eləcə də bir sözü beş sözü ilə birləşərək birə -beş birləşməsi yaratdığı kimi birə on, birə yüz, birə min və s. kimi küllü miqdarda

² Yenə orada, səh. 56

³ A.Ələkbərov. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fel məsələsinə dair. Azərb. SSR EA, ədəbiyyat və dilçilik məcmuəsi. Bakı, 1960, səh. 100

birləşmələr də əmələ gətirə bilər. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də belə birləşmələri mürəkkəb zərf adlandırmaq düzgün olmaz.

Bura qədər qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir qrup (əsasən zaman və məkan mənalı) isimlərin; əksər sifətlərin; birə bir, birə beş, bir iki, iki-üç dəfə, bir dəfə, beş dəfə və s. kimi sayların timsalında bütün sayların; gülə-gülə, ağlaya-ağlaya, gəzə-gəzə fellərin və eləcə də mütəlif nitq hissələrinin təkrarı nəticəsində yaranan müxtəlif birləşmələrin və əvvəldə qeyd edilən müxtəlif tipli birləşmələrin zərfə keçdiyini, başqa sözlə, həm də zərf olduğunu söyləsək, onda belə anlaşıla bilər ki, başqa nitq hissələrinin əksəriyyəti bir də dönüb təzədən zərf ola bilərmis.

Bizcə, bu göstərdiyimiz tipli söz və birləşmələri zərf adlandırmaq, zərfin həddünü qeyd edildiyi şəkildə həddən artıq geniş götürmək düzgün olmaz.

Zərfin həddünün qeyd etdiyimiz bu şəkildə geniş götürülməsinin əsas səbəbi dilçiliyimizdə bu kateqoriyanın hələ də ətraflı tədqiq edilməməsi, onun fərqləndirici əlamətinin düzgün müəyyənəşdirilməməsidir. Bu barədə Ə.Fərəcov haqlı olaraq yazır: Zərf bəhsinin “zərf haqqında ümumi məlumat” hissəsində faktiki olaraq, zərf məfhumunun heç bir əlamət və xüsusiyyəti göstərilmiş¹.

Ədəbiyyatda zərfin məna əsası, adətən belə verilir: Zərf hərəkətin əlamətini, onun nə halda, nə vəziyyətdə, hansı şəraitdə icra olunduğunu və əlamətin əlamətini bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəla, bu izahatda, əsasən tərz-i-hərəkət zərfinin məna əsası nəzərdə tutulmuşdur, zərfin məna həcmiini əhatə etmir. İkincisi, bu izahat əsasən sintaktik prinsipə görə verilmişdir. Demək olar ki, zərf yeganə nitq hissəsidir ki, onun tərifini verərkən başqa bir məfhumla – hərəkətlə bağlılığı qeyd edilir. Hətta bəzən göstərilir ki, dilimizdə olan digər nitq hissələri (əksəriyyəti) cümlədən xaric tamamilə izah edilə bildiyi halda, zərflərin əksəriyyəti, müəyyənəşdirilərkən cümləyə müraciət edilir. Zərf əsasən, felin (xəbər) köməkliyi ilə şərh olunur.²

Məhz buna görədir ki, əksərən zərflə zərfliliyin izahatı qarışdırılır. Bu iki kateqoriya eyniləşdirilir. Necə ola bilər ki, başqa nitq hissələrinin məna əsasını müəyyənəşdirərkən cümləyə ehtiyac hiss edilmir, məhz zərfin izahında cümləyə müraciət edilir.

¹ Ə.Fərəcov. Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. Bakı, Maarif, 1970, səh.60

² Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Azərb. SSR EA-nın əşri, 1960, səh. 228

Əgər biz bu mülahizələrlə razılaşmalı olsaq, onda zərfi tamamilə başqa xarakterdə, yəni leksik-qrammatik deyil, sırf qrammatik bir kateqoriya kimi, başqa nitq hissələri ilə bir cərgədə deyil, tamamilə başqa bir planda şərh etməliyik. B.Əhmədov zərflərə məhz bu şəkildə yanaşaraq yazır: “Buradan aydın olur ki, zərflər sözlərin leksik-qrammatik yox, sırf qrammatik qrupudur. Bu ona görədir ki, zərflər müxtəlif nitq hissələrinin qrammatik formasından başqa bir şey deyildir: yaxşı, pis, gözəl zərfləri sifətlərin fələ yanaşmasıdır, sifətin müəyyən qrammatik formasıdır; irəli, geri. İçəri zərfləri ismin formalarıdır; iki-iki, üç-üç, birə-beş, az, çox, xeyli, bunlar sayın formalarıdır və s. Deməli, zərf leksik məna ilə bağlı olan nitq hissəsi deyildir, ona görə də əslində Azərbaycan dilində bəzi zərflərin olması şübhə doğurur.¹ Bir az da irəli getmiş olsaq, deyə bilərik ki, əslində Azərbaycan dilində zərflərin bütövlükdə olması şübhə doğurur.

Yaxud əksinə, biz yuxarıdakı fikirlə razılaşmasaq, zərflərin müstəqil bir nitq hissəsi, yəni leksik-qrammatik bir kateqoriya olduğunu qəbul etsək, o zaman başqa nitq hissələri kimi onun da cümlədən xaricdə, başqa məfhumla, yəni hərəkətlə əlaqədar deyil, müstəqil məna əsasına malik olduğunu söyləməliyik. Məsələnin bu şəkildə həllinin yeganə yolu, bizcə, sifətlə zərfləri, başqa sözlə, əlamət və keyfiyyət bildirən sözləri bir leksik-qrammatik qrup halında birləşdirib bir nitq hissəsi kimi əlamətlik adı altında izah etməkdən ibarətdir. Bunu da müxtəlif qrammatik qruplara: yalnız əşyanın necəliyini bildirən, yalnız hərəkətin necəliyini bildirən və ümumi keyfiyyət bildirən qruplara ayırmaq mümkündür. Bu zaman bütün nitq hissələrinin məna əsasına eyni məntiqi anlayışlar zəminində yanaşmış olardıq. Məsələn, isim - əşyalıq; say-miqdar və sıra; fəl-hərəkətlik; əlamətlik – necəlik və keyfiyyət bildirən söz qrupları kimi və s.

Sonra isə bu kateqoriyanın - əlamətlik nitq hissəsinin morfoloji və sintaktik əlamətləri kimi onların dəyişməzliyi, əlaqədar olduğu sözlə yalnız yanaşma əlaqəsində olması və əsasən təyinedici üzlər vəzifəsində işlənməsi göstərilə bilər və s. Ənənəvi şəkildə sifət və zərf adlandırılan sözlərin əlamətlik nitq hissəsi adı altında birləşdirilməsi başqa dillər, xüsusilə rus dili üçün bəlkə də mümkün deyildir. Çünki bu dillərdə sifət və zərf adlandırılan söz qrupları morfoloji cəhətdən tam fərqlənir. Ancaq türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bu,

¹ B.Əhmədov. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, 1974, səh. 41

mümkündür. Belə ki, həmin dillərdə bu iki söz qrupu mənə (hər ikisi əlamət bildirir), forma (hər ikisi dəyişmir), sintaktik (hər ikisi təyin edici) üzv kimi çıxış edir) cəhətlərdən fərqlənmir.

Əlbəttə, bu fikirlər hələlik mülahizədir, bunların qəbul edilməsini heç də təkid etmək fikrində deyilik. Ancaq zərf haqqında bu fikir və mübahisələri göstərməklə həmin cəhətə dilçi alim və metodistlərimizin diqqətini cəlb etmək və bu barədə bir daha ətraflı düşünmək lazım olduğunu qeyd etmək istərdik.

Mövzumuzun izahını isə ənənə əsasında yenə də zərf və zərfləşən (adverbiallaşan) terminləri adı altında davam etdirəcəyik.

Biz də hələlik zərflə hərəkətin əlamətini bildirən, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, sintaktik cəhətdən əlaqədar olduğu sözlə yalnız yanaşma əlaqəsində olan, cümlədə əsasən zərflilik vəzifəsini yerinə yetirən bir söz qrupu kimi başa düşürük.

Bu tərifə əsasən çox çox az miqdarda yalnız tez, gec, indi, həmişə yavaş, əslən, qəflətən, çaparaq, q açaraq, bərkdən, ucadan sürətlə, qeyzlə, yavaş-yavaş, tez-tez, əlüstü kimi sözləri zərf adlandırmaq mümkündür.

Zərflər dəyişməyən nitq hissəsidir. Lakin bir sıra əsərlərdə hal şəkilçilərini qəbul etmiş bir çox sözlər zərf adlandırılır, hətta, bəzən açıq şəkildə zərflərin hallana bilməsi fikri də söylənilir. Məsələn, Y.Seyidov yazır: “Bəzi zərflər də (əsasən, yer zərfləri) ismin hal şəkilçilərini qəbul edərək başqa sözlər vasitəsilə idarə oluna bilir”¹. S.Cəfərov isə bu haqda tərəddüdlü fikirlər söyləyir: “İsmin hal kateqoriyası təkcə isimlərdə deyil, həm də dildə olan (istər əsas, istərsə köməkçi) bütün nitq hissələrində özünü göstərir. Bu cəhətdən ismin hal kateqoriyasını nitq hissələrinə aid ümumi bir qrammatik kateqoriya saymaq olar”². Sonra müəllif qeyd edir: “Lakin bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, hal kateqoriyası, dilimizin hansı nitq hissəsində işlənirsə, işlənsin, ismə aid bir kateqoriya olaraq qalır. Çünki hal kateqoriyasının əlamətini qəbul etmiş olan hər hansı bir nitq hissəsi öz mənasını dəyişir”.³

Göründüyü kimi, müəllif bu kateqoriyanı bir tərəfdən ümumi kateqoriya, digər tərəfdən isə onu yalnız ismə aid edir. Deməli, qəti fikir söyləmir. Bu haqda yalnız Ə.Fərəcov qəti olaraq yazır: “Mənsubiyyət və

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, ADU, 1959, səh. 25

² S.Cəfərov. İsmi tədrisinin nəzəri əsasları. Bakı, Azər. tədris nəşr; 1962, s. 63

³ Yenə orada, səh. 63

hal kateqoriyaları yalnız ismə aiddir. Isimin mühüm morfoloji əlamətidir. Digər nitq hissələri üçün bu, xüsusiyyət təşkil edir”.¹

Deməli, zərf də halanmamalıdır, hal şəkilçisi qəbul etmiş hər hansı bir sözü zərf adlandırmaq düzgün deyildir.

Müəllim zərfi tədris edərkən qeyd etməlidir ki, zərflər zərflik vəzifəsində işlənən sözlərin çox cüzi bir qismini təşkil edir. Bu vəzifədə işlənən sözlərin əksəriyyəti müvəqqəti zərfləşən – adverbiallaşan söz və birləşmələrdir.

Zərfləşmə - adverbiallaşma dedikdə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin və birləşmələrin zərflik vəzifəsində işlənərkən mənsub olduqları nitq hissəsinə aid bəzi əlamətləri məhdudlaşdıraraq bunun müqabilində müvəqqəti olaraq, həm də zərfi xüsusiyyət kəsb etmə hadisəsini başa düşmək lazım gəlir.

Zərfi xüsusiyyət məsələsini isə başa düşmək üçün birinci növbədə qrammatik məfhumların əlamət və xüsusiyyəti barədə müəyyən təsəvvürə malik olmaq vacibdir. Ə.Fərəcovun bu haqda fikri belədir: “Qrammatik məfhumun əlaməti” dedikdə qrammatik məfhumun elə bir cəhəti nəzərdə tutulur ki, bu, yalnız həmin məfhumla aiddir, başqalarında yoxdur, bununla o, başqa məfhumlardan ayrılır. “Qrammatik məfhumun xüsusiyyəti” dedikdə isə qrammatik məfhumun elə cəhəti nəzərdə tutulur ki, bu həmin qrammatik məfhum üçün mühüm əlamət deyil, başqa qrammatik məfhum üçün mühüm hesab edilən əlaməti o, özündə bu və ya başqa şəkildə əks etdirə bilər”.² Sonra müəllif öz fikrini əsaslandırmaq üçün qeyd edir ki, sözün hala, mənsubiyyətə və kəmiyyətə görə (-lar, -lər şəkilçisi vasitəsilə) dəyişməsi isim məfhumunun mühüm qrammatik əlaməti hesab edilir, lakin bunlar sifət məfhumu üçün xüsusiyyət təşkil edir.³

Bizcə, buna yalnız onu əlavə etmək olar ki, qrammatik məfhumların əlamətləri daimidir, məndən xaricdə realdır, xüsusiyyəti isə müvəqqətidir, mətni xarakter daşıyır, potensialdır, yalnız cümlədə reallaşa bilər. Demək olar ki, bu, yəni qrammatik məfhumun əlaməti ilə xüsusiyyəti zərfləşən, adverbiallaşan sözlər üçün əsas cəhətdir. Belə ki,

¹ Ə.Fərəcov. Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. Bakı, Maarif, 1970, səh. 69

² Ə.Fərəcov. Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. Bakı, Maarif, 1970, səh. 65

³ Ə.Fərəcov. Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. Bakı, Maarif, 1970, səh. 65

sözlər adverbiallaşdıqda mənsub olduqları nitq hissəsinə aid bəzi əlamətlərini məhdudlaşdırır. Bunun müqabilində zərfi xüsusiyyət kəsb edir. Məsələn: **Yayda** gün batmaq bilmir (İ.Şıxlı); **Axşam** oldu (İ.Şıxlı); **Şamxal** qabaqda oturub kürək çevirdi (İ.Şıxlı); **Külək getdikcə** şiddətlənirdi (H.Mehdi); **Yenə** əvvəlki kimi **gülə-gülə** gəmiçiyə yanaşdı (İ.Şıxlı); **Axşamdan xeyli** keçdi (İ.Şıxlı); **Havalar birdən-iki** istiləşdi (H.Mehdi); **Bunu sən məndən yaxşı** bilirsən (H.Mehdi). Bizi çənləşdirən ixtilafların çoxu mənasız və gülünc görünür (“Azərbaycan”). Sən mənim yanımda belə **danışma** (İ.Şıxlı); **Biz orada** böyük bir zavod ucaldacağıq və s.

Yuxarıda verdiyimiz cümlələrdə zərflilik vəzifəsində işlənən müxtəlif nitq hissələrinə məxsus bəzi əlamətlərini məhdudlaşdıraraq qismən zərfi xüsusiyyətlər kəsb etmiş, həmin sözlər əşya, hərəkət, keyfiyyət, miqdar anlayışları ilə yanaşı hərəkətin icra zamanını, məkanını, tərzini, əlamətini bildirməli olmuşlar. Eləcə də morfoloji cəhətdən dəyişə bilən sözlər bu vəzifədə özlərinin dəyişmə imkanlarını məhdudlaşdıraraq fellərlə qismən yanaşma əlaqəsinə girməyə meyl göstərilir.

Zərfləşən vasitələr yekcins deyildir. Bunları müxtəlif qruplara ayırmaq olar:

1. Sözlərin şəkilçisiz zərfləşməsi.

Bunlara gecə, gündüz, axşam, səhər kimi isimləri; əksər sadə sifətləri; xeyli, az, çox və s. kimi sayları; belə, elə əvəzliliklərini misal göstərmək olar. Qatar **gecə** gələcəkdir; **Axşam** qar yağacaqdır; **Yaxşı** danışır; **Pis** rəftar edir; **Xeyli** söhbət etdi və s. Belə sözlərdən tam zərflə keçmə müşahidə edilmir.

2. Sözlərin müəyyən şəkilçilər və şəkilçilənmiş qoşma və ədtlə işlənərkən zərfləşməsi, başqa sözlə, sözün dəyişmə formalarından birinin zərfləşməsi.

Bunlara yayda, qışda, gündə, ildə, səhərdən, könüldən, məhəbbətlə, həyəcanla, paketlə, addımlarla, sürətlə, səslə, rusca, milliliyyətcə, mənəcə, bizcə isim və əvəzlilikləri; bərkdən, ucadan, sakitcə, gizləncə, obyektiv (həll etmək), ümumi, elmi (danışmaq), duzsuz (çıxış etmək), nümunəvi (yerinə yetirmək). maraqlı (söhbət etmək), ardıcıl (izah etmək), aylıq (çıxmaq), həftəlik (çıxır) və s. sifətləri; üçlükdə, birdən (həll etmək), ikilikdə (qaçmaq) və s. sayları misal göstərmək olar. **Yayda** havalar istiləşir; **Qışda** qar yağır; **Səhərdən** sizi gözləyirik; **Bərkdən** danışır; **Sürətlə** gedir; **Uca səslə** danışır; **Sakitcə** oturmuşdu və s.

Sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilərlə zərfləşən bu sözlərə nəzər yetirdikdə onların nə qədər rəngarəng olduğunu görə bilərik. Bunlar daha çox zərfləşmə xüsusiyyətinə malikdir. Bir sıra hallarda bu sözlərin bir qismi, məsələn, sürətlə, qeyzlə, həyəcanla, ucadan, bərkdən, sevincək, astadan və s. tam zərfə keçə bilməmişdir.

Tam zərfə keçən bu sözlərin quruluşu məsələsi maraq doğurur. Belə ki, bir çox əsərlərdə bu tipli sözlər düzəltmə zərf kimi verilir, bircə, bunları şərti olaraq düzəltmə zərf adlandırmaq olar. Çünki həmin sözlərdə işlənən –la, –dan, –cək, –raq və s. kimi şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçilər deyildir. Bildiyimiz kimi, sözdüzəldici şəkilçilər sözyratama vasitələri kimi dilin lüğət fonduna ayrıca daxil olmalıdır. Lazım gəldikdə həmin vasitələri müəyyən sözlərə artıraraq onlardan yeni söz yaratmaq mümkün olmalıdır. Yeni söz həmin nitq hissəsi çərçivəsində meydana gəlməlidir. Bizim qeyd etdiyimiz zərflər sözdüzəldici şəkilçilərlə birlikdə, yəni söz formanın özü mənsub olduğu nitq hissəsindən təcrid edilmək, adverbiallaşmaq yolu ilə əmələ gəlmişdir.

3. Söz birləşmələrinin adverbiallaşması.

Bunları da iki qrupa ayırmaq olar:

a) Sabit söz birləşmələrinə yaxınlaşan vahidlərin zərfləşməsi. Məsələn, sinə dolusu nəfəs almaq, gözü yumulu getmək, ara bir danışmaq, təkdən bir yanmaq, axşam çağı getmək və s.

b) Sərbəst söz birləşmələrinə yaxınlaşan vahidlərin zərfləşməsi: məsələn, **bu gün** gəlmək, **o zaman** demək, **bu il** qəbul etmək, **bu ay** düzəlmək, **gələn il** baş tutmaq, **başqa yerdə işə** düzəlmək, beş-on, birə beş və s. Bunları fərqləndirən cəhət odur ki, tərəflər nisbətən sərbəstdir. İstənilən sözlərlə bu şəkildə birləşmələr əmələ gətirə bilirlər. Məsələn, birə-beş, birə-on, birə-yüz, bu zaman, bu vaxt, bu il, bu gün və s.

c) Təkrarlı birləşmələrin zərfləşməsi: **gülə-gülə** danışmaq, **ağlaya-ağlaya** demək, **addım-addım** yerimək, **dəstə-dəstə** keçmək, **sakit-sakit** danışmaq və s.

Bu birləşmələrin-axırıncı qrup birləşmələrin də xarakter əlaməti ondan ibarətdir ki, bunlar daha çox qrammatik mahiyyət daşıyır. Təkrar yeni leksik vahid deyil, qrammatik məna yaradır, əsasən, cəmlilik və tərz qrammatik mənalara ifadə edir və s.

Bura qədər qeyd etdiklərimizi yekunlaşdırmış olsaq, deməli ki, müəllim zərfi tədris edərkən zərflə zərfləşən söz və birləşmələrin fərqləndiklərini göstərməklə qeyd etməlidir ki, bu hadisə bir növ substantivləşməyə bənzəyir. Ayrı-ayrı söz və birləşmələr mübtədə və tammalılıq vəzifəsində işlədikdə əşyalaşdıqları, isimləşdikləri, lakin

isim olmadıqları kimi, başqa nitq hissələrinə məxsus söz və müxtəlif birləşmələr də zərflik vəzifəsində işlənərkən zərfləşir, zərfləşmə xüsusiyyət kəsb edir, lakin tam zərfləşməyə çevrilmirlər.

*Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili
nazirliyinin Ali Məktəblərinin “Elmi Əsərlər”i.
XI seriya, 1976, №5*

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏSLİ, NİSBİ VƏ İSMİ SİFƏT MƏSƏLƏSİNƏ DAİR QEYDLƏR

Maraqlı və müstəqil nitq hissələrindən biri də sifətdir. Azərbaycan dilçiliyində sifətə dair xeyli tədqiqat işləri aparılmışdır. Amma bununla yanaşı onun bir sıra cəhətləri hələ indiyə qədər tam aydınlaşdırılmamışdır. Məsələn, sifətə verilən təriflərə nəzər salsaq, elə buradaca müəyyən uyğunsuzluğun mövcud olduğunu görə bilərik. Adətən sifətə belə bir tərif verilir: Əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirən nitq hissəsinə sifət deyilir. Əvvəla, bu tərifdən görünür ki, sifət yalnız məna xüsusiyyətinə görə təriflənmişdir. Başqa cəhətləri nəzərə alınmamışdır. İkinci, tərifdə sifətin məna qruplarından da yalnız ikisinin adı çəkilmişdir. Bildiyimiz kimi, sifətin məna qrupları çoxdur. Bəs nə üçün bunlardan elə ikisi tərifə daxil edilmişdir? Bu suala cavab tapa bilmirik. Bəlkə belə bir təriflə razılaşmaq olardı. Əgər sifətin əlamət və keyfiyyət anlayışları sifətin başqa məna qrupları-dad, həcm, rəng və s. qrupları sırasında onlarla bərabər hüquqlu məna növləri kimi verilməsin idi. Bizcə, tərifdə yalnız əlamət sözü saxlanılsa, daha münasib olar. Prof. Ə.Fərəcovun qeyd etdiyi kimi əlamət məfhumu sifətin bütün məna cəhətlərini, o cümlədən keyfiyyəti də əhatə edə bilər. Belə ki, sifətin bütün məna qruplarından sonra əlamət ifadəsini işlətmək mümkündür. Deməli, əlamət bütün məna növləri üçün cins anlayışı rolunu oynaya bilər.

Sifətin tam aydınlaşdırılmamış məsələlərindən biri də *əsl*i, *nisb*i və *ismi sifət* anlayışlarıdır.

Dilçiliyimizdə bu anlayışların adı çəkilsə də, hətta *əsl*i və *nisb*i sifətlər xüsusi başlıqlar altında verilsə də, amma bu barədə ətraflı tədqiqat işləri aparılmamış, bu haqda əsaslı bir fikir söylənilməmişdir. *Əsl*i və *nisb*i sifətlər məsələsinə müxtəlif cəhətdən yanaşılmışdır. Dilçilik ədəbiyyatının əksəriyyətində *əsl*i sözü (termini) sifətlərin ifadə etdiyi mənaları ilə əlaqədar deyil, əsasən quruluşları ilə bağlı işlədilir.

Hətta çox zaman əslî sözü ilə yanaşı mötərizədə sadə termini də verilir. Məsələn: “Mənəli parçalara ayırmaq mümkün olmayan tək bir söz kökü ilə ifadə edilən sifətlərə sadə, yaxud əslî sifətlər deyilir: ağ, qara və s.

Müasir Azərbaycan dilində sifətlər üç qismə ayrılır: 1. əslî (sadə), 2. düzəltmə, 3. mürəkkəb.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, əksər dilçilik ədəbiyyatlarında sifətlərin lüğəvi mənə qrupları yalnız əslî sifətlərin mənə qrupları kimi təqdim edilir.

Nisbi sifətlərə gəldikdə, demək olar ki, çox az ədəbiyyatda bu ifadəyə rast gəlik. Bu məsələdən nisbətən geniş API-nin nəşri olan “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” adlı vəsaitdə bəhs olunmuşdur. Bu kitabda nisbi sifət adı altında əsasən, düzəltmə sifətlərdən danışılmışdır. Orada deyilir: “Azərbaycan dilində işlənən düzəltmə sifətlərə, başqa adla nisbi sifətlər də demək olar”¹.

Azərb. SSR EA-nın nəşri olan “Müasir Azərbaycan dili” (II hissə) kitabda bu məsələ bir az fərqli şəkildə qoyulmuşdur. Orada əslî sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini heç bir yardımçı vasitə olmadan birbaşa ifadə edən sifətlər, nisbi sifətlər isə əşyanın əlamət, keyfiyyətini başqa əşyalarla, hadisələrlə münasibətdə bildirən sifətlər kimi xarakterizə olunmuşdur. Bu izahatdan aydın olur ki, əslî və nisbi anlayışları quruluşa görə yox, sifətlərin əlaməti, keyfiyyəti ifadə etmə xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirilmişdir. Kitabın 116-cı səhifəsində “Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bir başa bildirən sifətlər sadə, başqa əşyalarla, hadisələrlə münasibətdə bildirən sifətlər düzəltmə sifətlər adlanır” tərifı olmasa idi, əslî və nisbi sifətlərin yuxarıdakı izahı ilə bəlkə də razılaşımaq olardı. Ancaq əslî və nisbi, sadə və düzəltmə sifətlərin bu şəkildə izahları ilə onların əslî ilə sadə, nisbi ilə düzəltmə sifətləri eyniləşdirildiyi göz qabağındadır.

Y.Seyidovun rus məktəbləri üçün “Azərbaycan dili” dərslisində əslî və nisbi anlayışlarına quruluşa deyil, sifətlərin ifadə etdikləri mənə baxımından yanaşılmışdır. Orada bu haqda deyilir: “Əslî sifətlər sözün leksik mənasında əşyanın əlamətini bildirir. Əşyaların əlamətini bildirmək bu sözlərin kökündə olur. Bu dərsləkdə də sifətlərin lüğəvi mənə qrupları əslî sifətlər bəhsində getmişdir. Nisbi sifətlər isə əşyalar arasında münasibəti göstərmək yolu ilə əşyaların əlamətini bildirən sifətlər kimi izah olunmuşdur. Müəllifin verdiyi bu izahatlardan və əslî və nisbi sözlərin rus dilinə качественные и относительные

¹ Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, API-nin nəşri, 1961, səh. 63

прилагательные kimi tərcümə etməsindən aydın olur ki, o, sifətlərin bu bölgüsünü mənaya görə aparmış, rus dilindəki sifət növlərinə (качественные и относительные) uyğun şəkildə şərh etmişdir.

Y.Seyidov bu məsələyə düzgün yanaşmışdır. Əsli və nisbi anlayışları üzrə sifətlərin bölgüsü, əlbəttə, onların mənaları üzrə aparılmalıdır. Bu mənada əlamətlik xüsusiyyətini saf şəkildə bildirən yaxşı, gözəl, qəşəng kimi sifətlər əsli, əlamətlik anlayışlarını qovuşuq şəkildə yəni əşya və hərəkət anlayışları ilə birkimiş şəkildə bildirən daşlı, yağlı, çalışqan, vuruşqan, çapıq kimi sifətlər nisbi hesab olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə bir sıra elə düzəltmə sifətlər vardır ki, əlamət anlayışını saf şəkildə ifadə etdiklərinə görə əsli sifət hesab etmək lazımdır. Məsələn, böyük, kiçik, düzgün. Dilimizdə elə sadə sifətlər də vardır ki, ifadə etdikləri mənalara görə nisbi sifətlərə daha yaxındır. Məsələn, cavan, qoca, qarı.

Əsli və nisbi sifətlər dərəcələr üzrə dəyişmə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, I qrupa daxil olan yəni əsli adlanan sifətlər əksər dərəcələr üzrə asanlıqla dəyişə bildiyi halda, II qrupa daxil olan sifətləri (nisbi) isə müəyyən ədatların köməyi ilə yalnız üstünlük dərəcəsi üzrə dəyişdirmək mümkündür. Bunları fərqləndirən başqa xüsusiyyətləri də göstərmək olar.

Sifətlərin mənə qruplarından biri də ismi sifət hesab edilir. Dilçiliyimizdə ismi sifət termini iki mənada işlədilir. Birinci, isimdən düzələn bütün sifətlər nəzərdə tutulur. İkinci, əşyalığı özündə daha çox saxlayan, bir növ feli sifətlərə uyğun mənada götürülür. Dilçilik ədəbiyyatının əksəriyyətində bu termin birinci, yəni isimdən düzələn sifətlər mənada işlədilir. Bu anlayışın isimlik xüsusiyyətini daha çox mühafizə edən, əşyaviliyi əlamətliyindən daha çox özündə saxlayan söz qrupu kimi izahına yalnız A.Həsənovun “Təyinə aid təyinlər” adlı məqaləsində rast gəlirik. A.Həsənov bu sifətlərə yalnız köklərində əşyalığı qüvvətli olan –kı, -ki, -ku, -kü; -lı, -li, -lu, -lü; -sız, -siz, -suz, -süz şəkilçiləri ilə düzələn sifətləri aid edir. Həqiqətən bu şəkilçilərlə düzələn sözlər isimdən düzələn başqa sifətlərdən özünün əşyavilik mənasını daha çox mühafizə etməsilə fərqlənir. Bu cəhətdən onlar, A.Həsənovun göstərdiyi kimi, daha çox feli sifətləri xatırladır, yəni tam sözdüzəldicilikdən daha artıq forma düzəldici şəkilçilərə oxşayır. Belə ki, –lı müstəsna olmaqla, –sız, –kı şəkilçiləri eyni qrupdan olan demək olar ki, bütün sözlərə bitişdirilə bilirlər.

Dil məsələlərinə dair tematik toplusu, 1992, № 3

FELİN ŞƏKİL KATEQORİYASINA BİR BAXIŞ

Şəkil kateqoriyası felin qrammatik xüsusiyyətləri sırasında özünə mühüm yer tutur. Bütün dünya dillərində, o cümlədən də türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də felin şəkil kateqoriyası danışanın ifadə etdiyi fikirə qarşı münasibətini ifadə edir. Bu müansibət də əksər hallarda dilçilikdə qısa şəkildə modallıq adlandırılır. Nədənsə, bu məlum həqiqət felin bu kateqoriyasının adlandırılmasında nəzərə alınmır. Felin bu kateqoriyası modallıq deyil, “felin şəkilləri” və bəzən də “felin formaları” adlandırılır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, felin əksər qrammatik kateqoriyaları ifadə etdikləri qrammatik mənalara uyğun adlandırılır. Məsələn, zaman kateqoriyası, şəxs kateqoriyası, inkarlıq kateqoriyası və s. Madam ki, felin şəkil və forma adlandırılan kateqoriyası modallığın ifadəsinə xidmət edir, onda bu kateqoriyanı da ifadə etdiyi qrammatik mənaya müvafiq “fellərdə modallıq kateqoriyası” adı altında vermək daha münasib olmazmı? Əlbəttə, buna irad tutub deyə bilərlər, axı modallıq məntiqi bir kateqoriyadır – anlayışdır. Bəs, inkarlıq, zaman, şəxs anlayışları və həm məntiqi, həm də qrammatik anlayışlar deyildirmi? Burada biz elə bir dolaşıqlıq görmürük. Məsələ modallığın həm məntiqi və həm də qrammatik anlayış olmasını, onların həm ümumi və həm də fərqli xüsusiyyətlərinin necə izah edilməsindədir.

Bu barədə N.Ağazadə yazır: «Таким образом, языковая категория модальность, связанная генетически с соответствующей категорией логики, отражает намного более дифференцированные, более разнообразные оттенки отношений высказывания к действительности с точки зрения говорящего лица, чем это наблюдается в соответствующих категориях логики»¹.

Modallıq ümumi qrammatik kateqoriyadır. Bu kateqoriya həm adlarda və həm də fellərdə, başqa sözlə, həm ismi və həm də feli cümlələrdə özünü göstərir və müxtəlif dil vasitələri ilə müxtəlif üsullarla ifadə olunur. Adlarda əsasən leksik yolla, fellərdə başlıca olaraq morfoloji yolla təzahür edir. Deməli, bu kateqoriya qrammatik bir kateqoriya kimi əsasən fellərlə bağlıdır. Məhz buna görə də bu kateqoriyalardan fellərlə bağlı bəhs olunur. Fellərdə şəkillər

¹ Н.Г.Агазаде. К вопросу о категории наклонения и модальности в современном азербайджанском языке. Баку, 1965, ст.33

(наклонение) adlandırılan kateqoriya vahid leksik-grammatik kateqoriyanın məna növünün ifadə formasıdır. Feli modalıq (şəkil) kateqoriyası barədə xeyli tədqiqat işləri aparılmasına baxmayaraq, hələ də bu sahədə ciddi fikir ayrılıqları və müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bu fikir müxtəlifliklərindən biri bəhs etdiyimiz kateqoriyanın hədudu barədədir. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda modalıqla predikativlik eyni şəkildə təriflənir, modalıq predikativliyin ifadə vasitələrindən biri hesab olunur və ona tabe edilir, onun ifadə komponentlərindən birini təşkil etdiyi qeyd olunur. Bizcə, predikativlik fikrin ümumilikdə gerçəkliyə münasibətini, modalıq isə danışanın ifadə etdiyi fikrinə münasibətini bildirir. Bu cəhət onları tamamilə bir-birindən fərqləndirir, modallığın tam müstəqil bir kateqoriya olduğunu şərtləndirir.

Bəzən modalıq psixoloji bir hadisə kimi də müəyyənləşdirilir, yəni ən incə emosional-iradi hisslərin izharına xidmət etdiyi göstərilir. Məsələn, bu barədə L.Budaqov yazır: «Глагол ставится в сослагательном наклонении, когда лицо выражает **страх**, сомнение, согласие, волю, требование, желание, **удивление**»¹.

Göründüyü kimi müəllif modal anlayışlarla yanaşı, emosional təzahürlərin də felin şəkilləri vasitəsilə ifadə olunduğunu qeyd etmişdir. Bu, ifadə olunan fikrə danışanın modal və emosional münasibətlərinin qarışdırılmasından başqa bir şey deyildir, bunlar ayrı-ayrı kateqoriyalardır.

Dilçilikdə sual anlayışının modalıqla qarışdırılmasına da, daha doğrusu, sualın da modal anlayış hesab edilməsinə də rast gəlmək mümkündür. Hətta Azərbaycan dilinin qrammatikalarında felin sual şəklinin mövcudluğu da göstərilir. Bu fellərə və hətta isimlərə -mı⁴ artırılması ilə əlaqələndirilir. Bizcə, -mı⁴ şəkilçisi modallığın deyil, sual cümlələrinin əsas vasitələrindən biridir. Sual isə fikrin məqsədəuyğunluğunun ifadəsilə bağlıdır. Modal münasibət deyildir. Bunlardan başqa, bir çox fel kateqoriyaları da – tərz, inkarlıq, bacarıq və s. modalıqla qarışdırılır, başqa sözlə, modal anlayışlar hesab edilir. Bu məsələ barədə N.Q.Ağazadənin «К вопросу о категории наклонения и модальности в современном азербайджанском языке». (Bakı, 1965)

¹ Л.Будагов. Практическое руководство турецко-татарского наречия. М: 1857, ст. 11

adlı əsərində ətraflı danışılmışdır. Onun üçün də bunların üzərində ətraflı dayanmağı münasib bilmirik.

Modallıqdan bəhs edərkən onun zaman kateqoriyası ilə münasibəti üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir. Çünki bu kateqoriyalar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Dilçilik ədəbiyyatında bu günün özündə belə bu kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsi və fərqləri dəqiq müəyyənəşdirilməmişdir. Əksər hallarda bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Bu ən çox özünü iki istiqamətdə göstərir. Birinci, zaman kateqoriyasının şəkil kateqoriyasına daxil edilməsi, ona tabe etdirilməsi, bir sözlə, şəkil kateqoriyasının içərisində əridilməsi istiqamətində, ikincisi, şəkil kateqoriyası şəkilçilərinin zaman kateqoriyası şəkilçiləri kimi qəbul olunması yəni şəkil kateqoriyasının zaman kateqoriyası içərisində əridilməsi istiqamətində.

Zaman kateqoriyasının şəkil kateqoriyası içərisində verilməsinə, demək olar ki, bütün əsərlərdə təsadüf etmək mümkündür. Biz bunlardan bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənəcəyik. Felin şəkil kateqoriyası haqqında geniş tədqiqat işi aparmış Q.Ağazadənin bu məsələ ilə əlaqədar mülahizəsi maraqlıdır. O yazır: «Как во многих других языках, так и в азербайджанском индикатив выступает в системе соответствующих протекание действия в настоящем, прошедшем и будущем»¹.

Bu fikirdən belə aydın olur ki, müəllif xəbər şəkilinin ifadə vasitələrini zaman kateqoriyası təşkil etdiyini qəbul edir. Müəllif xəbər şəkilinin izahını felin zamanları əsasında qurmuşdur. Həmin bəhsdə verilən başlıqlar da bunu sübut edir. Orada birinci başlıq belə adlanır – I. Прошедшее очевидное (şühudi keçmiş) – прошедшее неочевидное или повествовательное (nəqli keçmiş), II. Будущее категорическое (qəti gələcək) – будущее некатегорическое (qeyri-qəti gələcək) və s.

Sanki burada sadəcə olaraq felin zaman kateqoriyası şərh olunur. Əlbəttə, burada-felin zaman kateqoriyasından deyil, xəbər şəkilinin məna və ifadə vasitələrindən bəhs olunmalı idi. Biz hələ başqa şəkillərin – vacib, arzu, lazım, şərt və s. zamanlarla heç də xəbər şəklindən az bağlı olmadığını, bu cəhətdən –ası, -əsi, şəkilçilərinin zaman etibarı ilə -acaq, -əcəк şəkilçiləri ilə sinonim olduğunu demirik. Bəs nə üçün lazım şəkilinin felin gələcək zaman forması ilə ifadə olunduğu nəzərə alınmır.

¹ Н.Г.Агазаде. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском языке, 1967, ст. 11

Vacib, arzu, şərt və s. şəkillərin zaman münasibəti barədə müəllifin fikri belədir. «Если для аналогических форм изъявительного наклонения ведущим моментом является временной аспект, то для форм косвенных наклонений ведущим моментом приходится признать не временном, а эмоционально-волевой, модальный аспект»¹.

“Müasir Azərbaycan dili” (II hissə) kitabında zaman kateqoriyası müstəqil bir kateqoriya kimi nəzərdə tutulmamışdır. Bu kateqoriya zaman şəkli içərisində əridilmiş, hətta xəbər şəkli bir növ zaman kateqoriyası kimi xarakterizə olunmuşdur. Orada deyilir: “Xəbər şəkli real iş bildirir. Başqa sözlə desək, işin keçmiş, indiki və gələcəkdə icra olunub-olunmamasını göstərir”.² Bəs, zaman kateqoriyası nə bildirir? Bizcə, şərhə ehtiyac yoxdur.

Sonra bu mülahizə bir az da dəqiqləşdirilir. “Fel zamanları qrammatik kateqoriya kimi yalnız xəbər şəkli ilə bağlıdır. Belə ki, zaman şəkilçisi qəbul etmiş fellər xəbər şəkli dairəsindən kənara çıxa bilmir”.³

Həmin əsərdə zaman kateqoriyasının xəbər şəklindən kənarda izahına etiraz edilir.⁴ M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” – əsərində zaman kateqoriyası tam müstəqil kateqoriya kimi şərh edilmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, xəbər şəkli də bir növ zaman kateqoriyası kimi izah olunmuşdur. Sanki onun modallığa xidmət etməsi unudulmuşdur. Felin xəbər şəklindən danışılarkən qeyd edilir ki, “Felin xəbər şəkli icra olunan və ya olunması bir işi hansı zamanda və hansı şəxs tərəfindən görüldüyünü və ya görülməyinin başqasına xəbər vermək demək olduğundan yalnız zaman və şəxsin müəyyənəşdirilməsi lazım gəlir ki, bu da ayrı-ayrı zaman və şəxs şəkilçiləri vasitəsilə təzahür etdirilə bilər. Deməli, felin xəbər şəklində yalnız zaman və şəxs şəkilçiləri iştirak edir”.⁵

Sonra xəbər şəklində ayrı-ayrı zaman və şəxslərdən bəhs olunmuşdur. Bir növ zaman və şəxs kateqoriyası burada təkrar olunmuşdur. Əlbəttə, xəbər şəklində modallıq, danışanın ifadə etdiyi fikrə modal münasibəti ön plana çəkməli idi.

¹ Н.Г.Агазаде. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском языке, 1967, ст. 100

² М.Хусейнзаде. Мүасир Азәрбајҹан дили. Баки, 1983, сәһ. 189-190

³ Мүасир Азәрбајҹан дили. II hissə. Морфологија. Баки, 1980, сәһ. 322

⁴ Yənə orada, сәһ. 322

⁵ М.Хусейнзаде. Göstərilən əsəri, сәһ. 322

Dilçilik ədəbiyyatında şəkil kateqoriyasının zaman kateqoriyası içərisində əridilməsinə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, S.Cəfərov felin şəkil kateqoriyasının ümumi zaman kateqoriyasına tabe edərək yazır: "...Felin zaman və şəxsə görə dəyişən şəkli, felin şəkil kateqoriyası kimi təsəvvür etdiyimiz qrammatik kateqoriya üçün onun sıfır dərəcəsini təşkil edə bilər. Odur ki, felin belə bir dəyişməsinə xüsusi qrammatik şəkil adlandırmanın, bizcə, mənası yoxdur. Hər hansı bir felin ayrı-ayrı zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi haqqında danışıldıqdan sonra, bir daha bunların ümumi şəkildə sistemləşdirilərək (keçmiş, indiki və gələcək zamanların) yenidən xəbər forması kimi qələmə verilməsi eyni qrammatik hadisənin müxtəlif adlar altında ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Bu isə fel tədrisini süni surətdə mürəkkəbləşdirmək deməkdir"¹. S.Cəfərov bu mülahizəni xəbər şəkli ilə əlaqədar söyləməklə qalmır, o hətta felin arzu, vacib lazım, şərt və s. şəkillərinin şəkilçilərini də gələcək zaman şəkilçisi hesab edərək əsasən zaman anlayışının ifadəsinə xidmət etdiyini göstərir: "Bütün bu mülahizələri nəzərə aldıqda, belə bir nəticəyə gəlmək olar. Felin –ası/-əsi, -a/-ə,-malı/-məli, -sa/-sə şəkilçiləri ilə düzələn formalar Dilimizdə əsasən gələcək zaman mənasını əmələ gətirir və bu şəkilçilər gələcək zaman kateqoriyasına mənsub şəkilçilərdən başqa bir şey deyildir".²

Müəllif sonra –acaq və -ar şəkilçilərini həmin şəkilçilərlə müqayisə edərək göstərir ki, "–acaq və -ar şəkilçiləri arasında zamana görə olan fərq bu şəkilçilərin –ası, -a, -ə, -malı, -sa şəkilçiləri arasındakı zamana görə fərqdən heç də çox deyildir, demək olar ki, eynidir, bəs bunlar nə üçün zaman şəkilçiləri adlandırılmasın?

Əgər bunlar felin şəkilləri adlandırılırsa, onda –acaq və -ar da felin şəkil kateqoriyasına daxil edilməlidir. Hətta müəllif keçmiş zaman şəkilçiləri olan –dı, –mış əlamətlərinin də arasında olan fərqi o biriləri ilə müqayisə edir və göstərir ki, elə isə, bunlar da felin ayrıca şəkilləri sayılmalıdır"³ və s.

S.Cəfərov haqqında danışdığımız bütün şəkilçilərin zaman anlayışını ifadə etmələrini əsas götürür. Onların münasibət bildirməsini mənə çaları hesab edir. Beləliklə, şəklin zamandan aslı olduğu mülahizəsinə gəlir. Biz, bunu başqa dilçilərdə də görə bilirik. Əlbəttə,

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində felin şəkilləri məsələsinin qoyuluşuna dair. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi, I buraxılış, 1963, səh. 29

² Yenə orada

³ S.Cəfərov. Göstərilən əsəri, səh. 25

S.Cəfərov və bəzi dilçilər –ası², –a, –ə, – malı², –sa² şəkilçilərini yalnız zamanla əlaqələndirilmələri mülahizəsi ilə də razılaşmaq çətindir. Bu, vasitələr eyni dərəcədə həm zaman və həm də şəkil-modallıq kateqoriyasına xidmət edir. Məsələ bunların hansı zaman və hansı modallıq anlayışlarını necə və nə şəkildə ifadə etməsini işıqlandırmaqdadır. Bizcə, həm zaman və həm də şəkil kateqoriyaları müstəqil kateqoriyalardır, onların birinin digərinə təbə etdirmək, birinin digərindən asılı olduğunu söyləmək, qısa desək, birinin digərinin içərisində əritmək düz deyildir. Bunların ifadə vasitələrinin ortaqlığından danışmaq lazımdır. Dildə belə ortaqlı ifadə vasitələrinə çox rast gəlmək mümkündür. Məsələn, mənsubiyyət adlandırdığımız şəkilçilər həm mənsubluq, həm şəxs, –lar, –lər həm kəmiyyət və həm şəxs və s. amlayışları ifadə edir. Biz hələ –ın⁴, –ıl⁴ şəkilçilərinin həm qaydıslıq və həm də məchulluq bildirməsini demirik. Deməli, eyni vasitələrin həm zaman və həm də münasibət anlayışlarını necə ifadə etmələrindən ayrılıqda bəhs etmək mümkündür. Hər hansı bir əlamətin yalnız bir qrammatik kateqoriyaya xidmət edə bilməsi mülahizəsi ilə razılaşmaq çətindir.

Ümumiyyətlə, zaman və şəkil münasibətlərini ətraflı nəzərdən keçirdikdən sonra biz də belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, felin üç zamanı vardır: 1. Keçmiş zaman, 2. İndiki zaman, 3. Gələcək zaman.

Keçmiş zaman –dı⁴, –miş⁴, –ıb⁴ şəkilçiləri ilə və idi köməkçi felinin başqa zaman şəkilçilərindən sonra işlənməsi ilə ifadə olunur. Burada maraqlı cəhət idi köməkçi feli ilə düzələn formalarda nəzərə çarpır. Başqa sözlə, alardı, gəlirdi formalarının necə izah olunmasındadır. Bir daha qeyd edə bilərik ki, idi zaman formalı fellərə qoşularkən onların zaman mənaları neytrallaşır, zaman etibarı ilə öz fəaliyyətini zəiflədir. Idi ilə birlikdə keçmiş zaman forması kimi (–ırdı, –ardı və s.) çıxış edir. Ancaq həmin forma ilə başqa qrammatik mənalar, məsələn, tərz (bitməmiş tərz) modallıq (hekayə) da ifadə olunur. Burada –ır əlaməti yeni xüsusiyyət qazanır. İndiki zaman yalnız –ır şəkilçisi ilə, gələcək zaman isə –acaq, –ar, –a, –ası, –malı, –sa şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Bu cəhətdən biz prof. S.Cəfərovun fikri ilə tam şərikik.

Şəkil (modallıq) kateqoriyasına gəldikdə qeyd edə bilərik ki, eyni qrammatik vasitə və üsullarla çox rəngarəng münasibət (modallıq) anlayışları ifadə olunur. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma (təsnif edə) bilərik.

1. Əmr, 2. Xəbər, 3. Arzu-gərəklilik, 4. Şərt, 5. Hekayə, 6. Rəvayət

ƏMR ŞƏKLİ. Əmr şəkli vasitəsilə əmr, rica, xahiş, məsləhət, rəva və s. kimi anlayışları ifadə edilir. Bu anlayışları ifadə etmək üçün həm də şəxs şəkilçiləri adlanan vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, yazım, yazaq, yazın, yazsın, yazsınlar və s.

Göründüyü kimi, əmr şəklinin ifadə vasitələri şəxs kateqoriyasının şəkilçiləri ilə eyniyyət təşkil edir. Bəzən, bu eyniyyət nəzərə alınmadığına görə əmr şəklindən bəhs olunarkən sanki modallıq, münasibət anlayışlarının necə ifadə olunması unudulur, arxa plana çəkilir, burada şəxs kateqoriyasının, yəni şəxs anlayışının necə ifadə olunmasına geniş yer verilir, ön plana çəkilir. Əlbəttə, əksinə olmalı idi.

2. XƏBƏR ŞƏKLİ. Felin xəbər şəkli ilə işin icrasına real, həqiqi, nəqli, ehtimali və s. münasibətlər bildirilir. Bu münasibətlər –ar, –acaq, –ır, –dı, –mış şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məsələn, –ır, –dı, –acaq ilə həqiqi, real münasibət, –ar ilə ehtimali, –mış şəkilçisi ilə nəqli və ya işin icrasının nəticəsi kimi modal mənalara verilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir sıra dilçilik ədəbiyyatında əmr şəklində olduğu kimi xəbər şəklində də modallıq, münasibət anlayışlarının necə ifadəsi sanki unudulur, arxa plana çəkilir. Əsasən, zaman anlayışının ifadəsindən geniş bəhs olunur. Zaman kateqoriyası burada bir növ təkrar olunur. Əlbəttə, burada sadəcə olaraq modallığın ifadəsində həm də zaman anlayışı bildirən şəkilçilərdən istifadə edildiyini xatırlatmaq kifayət idi. Söhbət həmin şəkilçilər vasitəsi ilə həm də real, həqiqi, doğru, nəqli, ehtimali münasibətlərin necə ifadə olunmasının izahında getməli idi.

3. ARZU-GƏRƏKLİK ŞƏKLİ. Felin bu şəkli vasitəsilə arzu, lazım, vacib və s. kimi modal mənalara ifadə olunur. Bu şəklın əlamətləri –a, –ə, –ası, –əsi, –malı, –məli şəkilçilərindən ibarətdir.

4. ŞƏRT ŞƏKLİ. Şərt şəkli adından göründüyü kimi işin icrasının müəyyən şərtlə bağlı olduğu münasibəti ifadə olunur. Bu münasibət həm –sa, –sə və həm də felin başqa şəkil şəkilçilərindən sonra isə köməkçi sözün artırılması ilə bildirilir. Məsələn, alırsa, gələrsə, alacaqsas və s.

5. HEKAYƏ ŞƏKLİ. Felin bu şəkli felin başqa şəkil əlamətlərini qəbul etmiş sözlərə **idi** sözünün artırılması ilə ifadə olunur. Bu barədə S.Cəfərovun haqqında bəhs etdiyimiz məqaləsində ətraflı bəhs olunmuşdur. Biz bu izahatla tam razıyıq.

6. FELİN RƏVAYƏT ŞƏKLİ. Felin rəvayət şəkli də eyni ilə hekayə şəkli kimi düzəlidir. Fərq burasındadır ki, rəvayət **imiş** köməkçi sözü vasitəsilə ifadə olunur. Bu barədə də S.Cəfərovun izahatı ilə kifayətlənmək olar. Ancaq burada bir məsələni də xatırlatmaq yerinə

düşər. S.Cəfərov idi, imiş köməkçi sözləri ilə keçmiş zaman növləri əmələ gəldiyini qəbul etmir.

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Dil məsələlərinə dair tematik toplusu. № 1, Bakı, 1997*

İDİ, İMİŞ VƏ İSƏ SÖZLƏRİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Dilimizdə istər mənə, istər forma və istərsə də, vəzifəyə ən maraqlı söz qruplarından biri də idi, imiş və isə kəlmələridir. Dilçiliyimizdə bu sözlərin leksik mənalari, morfoloji mənşələri, mənsubiyyətləri, vəzifələri haqqında çox tədqiqat işləri aparılmış, fikir və mülahizələr söylənməmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, dilçiliyimizdə bu sözlərin mövqeyi bu gün də dəqiq müəyyənləşdirilməmiş, bunlar haqqında bir-birindən xeyli fərqli fikirlər söylənməmişdir.

Bu barədə fikir ayrılıqlarından biri bu sözlərin necə adlandırılmasıdır. Bunlar ədat, köməkçi fel, predikat ədatları, yarımçıq fel, bağlama adları verilməsi hamıya məlumdur. İş bunların necə adlandırılmasında deyildir. Ad şərtidir. Məsələ, buların dilimizdə və dilçiliyimizdə mövqelərinin, rollarının düzgün müəyyənləşdirilməsindədir.

S.Cəfərov idi, imiş əlamətlərinin keçmiş zaman növləri əmələ gətirməsini qəbul etməyərək keçmiş zamanın yalnız aldı və almış formalarından ibarət olduğunu söyləyərək yazır: “Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bir çox əsərlərdə idi, imiş ünsürləri ilə işlənən zaman formaları felin keçmiş zamanı kimi götürülür... bu formalar felin şəkil kateqoriyasına mənsub olub, özündə keçmiş zaman mənasını mühafizə edir ki, bu mənə felin zaman kateqoriyasına deyil, şəkil kateqoriyasına xas olan bir mənadan ibarətdir”¹.

Ancaq aldı, almış formaları felin keçmiş zaman kateqoriyasına daxildir. Yerdə qalan formalar felin şəkil kateqoriyasına mənsub olub, özündə keçmiş zaman mənasını mühafizə edir.

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində felin şəkillərinin qoyuluşuna dair. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, I buraxılış, Bakı, 1963, səh. 23

Göründüyü kimi, S.Cəfərov bu formaları felin xüsusi əlamətləri olan şəkilləri hesab edir. O, ümumiyyətlə, fel şəkillərini 2 yerə bölür: 1) Xüsusi qrammatik əlamətləri olmayan felin şəkilləri. Bura əmr və xəbər şəklini aid edir. 2) Xüsusi qrammatik əlaməti olan fel şəkilləri. Bura isə 1) hekayə (idi ilə işlənən); 2) rəvayət (imiş ilə işlənən). 3) şərt (isə ilə işlənən) şəkillərini aid edir (səh. 27).¹

S.Cəfərovun bu fikirlərindən aydın olur ki, O yazırdı- formasını felin hansı zamanı hesab edir.

M.Hüseynzadə idi, imiş, isə hissələrinin hansı nitq hissələri ilə işlənsə də, keçmiş zaman məzmunu yarandığını qeyd edirsə də, onların həm də zaman kateqoriyasının əlaməti olması, keçmiş zamanın xüsusi növlərini əmələ gətirə bilmələri barədə məlumat verməmişdir. Bu əlamətlərdən - ədatlardan felin mürəkkəb xəbər şəklinin və eləcə də başqa fel şəkillərinin mürəkkəbini yaradan əlamətlər kimi bəhs etmişdir.

Bir sözlə, M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” əsərində zaman şəkilçiləri ilə şəxs şəkilçiləri arasında idi, imiş ədatları iştirak edən fellər şəkilcə, formaca xəbər şəklinin mürəkkəbi, məzmunca hekayə və rəvayəti hesab olunur.²

A.Axundov imiş və isə sözləri haqqında geniş məlumat verməsə də, idi haqqında onun fikri qətidir: “idi köməkçi feli müstəqil fel zamanları əmələ gətirmir”³.

Sonra o bu barədə qeyd edir ki, “bizcə”, “idi” köməkçi feli (feli bağlaması) fel bəhsində xüsusi bir kateqoriya kimi izah edilməlidir, çünki Azərbaycan dilində belə bir müstəqil fel kateqoriyasının olduğunu etiraf etmək insan təfəkkürünün uzun sürən abstraklaşdırma fəaliyyətinin nəticəsi olan qrammatikanın əsas tələblərinə cavab vermək demək olar”⁴. Amma A.Axundov bu kateqoriyanın nəyə xidmət etməsini açmamışdır.

Bu barədə (nisbətən konkret fikir söyləyən) N.Q.Aqazadənin mülahizəsi maraq doğurur. İdi, imiş haqqında danışarkən qeyd edir ki: 1) fel və ad əsaslarına qoşularaq onlar zaman və modal anlayışlar ifadə edən morfoloji göstəricilər kimi fəaliyyətə başlayırlar.⁵

¹ S.Cəfərov. Göstərilən əsəri, səh. 28

² M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, səh. 196

³ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin qoyuluşuna dair. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. I buraxılış, 1963, səh. 23

⁴ A.Axundov. Felin zamanları. Bakı, 1961, səh. 37-38

⁵ Н.Г.Агазаде. К вопросы о категории наклонение и модальности в современного азербайджанского языке. 1965, стр. 38

Müəllif həmçinin onların (idi, imiş) istər fellərdə və istərsə də adlarda predikativliyə də xidmət etdiyini xüsusi qeyd etsə də, necə zaman formaları yaratdıqlarını açıqlamır. İdi haqqında xüsusi olaraq qeyd edir ki, bu ədat felin forma və zamanlarına artırıldıqda onları keçmiş zamanla bağlayır. Ancaq xüsusi keçmiş zaman növləri əmələ gətirməsini demir.¹

İmiş və isə ədatlarına gəldikdə isə, onların həm fel və həm də adlarla işləndiyini əsas götürərək ümumi fel şəkilləri-rəvayət və şərt əmələ gətirdiyini qeyd edir. Zaman cəhətdən neytral olduqlarını göstərir.²

İdi haqqında C.A.Pepinovanın da fikri maraqlıdır. O da idi ilə işlənən fel formalarının felin mürəkkəb zaman formaları əmələ gətirdiyini xüsusi qeyd edir və hətta onun əmələ gətirdiyi formaları zaman kateqoriyası hesab etməyən dilçiləri tənqid edir. Bununla bərabər, idi-nin başqa mənalarda da ifadə etməsini təkidlə göstərir. O bu barədə yazır: “Являясь образованием из основы недостаточного глагола «имек» и аффикса прошедшего категорического времени «ди», форма иди обладает тремя значениями (триема семами):

1. временным-значением прошедшего времени;
2. видовым-значением законченности действия;
3. модальным – значением достоверности.³

S.A.Pepinova bunların içərisində zaman məna və formanı aparıcı hesab edir və idi-ni keçmiş zaman əlaməti adlandırır. Keçmiş zamanın məna variantlarını isə əsasən tərzlə əlaqələndirərək yazır: “Дифференциация формы прошедшего времени в азербайджанском языке идет, в основном, по видовому признаку, а потому, соединяясь с различными видовыми основами, форма иди переносит в все эти действия в плоскость прошедшего, где они выступая в одном и том же временном плане, передают различные видовые значения одного того же действия”.⁴

Müəllif idi əlamətinin bu xüsusiyyətini onun yalnız xəbər şəklində olan zamanlarla işlənməsinə aid edir.

¹ Н.Г.Агазаде. К вопросы о категории наклонение и модальности в современном азербайджанского языке. 1965, стр. 88

² Yənə orada, səh. 88

³ С.А.Пепинова. Структурно семантические (видо-временные) особенности формы прошедшего времени в немецком и азербайджанском языках. Баку, 1966, ст. 58-59

⁴ Yənə orada.

S.A.Pepinova idi əlamətini “kosvenno” adlandırdığı şəkillərlə işlənərkən zaman anlayışını o qədər açıq şəkildə ifadə edə bilmədiyini, “грамматическая значение иди в этих формах обусловлено семантическими особенностями модального содержания косвенных наклонений”¹ göstərir.

A.S.Pepinova *idi* əlamətinin felin xəbər şəklinin hekayə formasını əmələ gətirmə mülahizəsinə toxunaraq deyir: «Что же касается определения формы с «иди» как повествовательной формы наклонения то здесь как нам кажется в основу определения положен не сколько грамматический признак».²

Pepinovanın bu fikri ilə razılaşmaq çətindir. Hekayə anlayışının əsasında üslubi deyil, modallıq anlayışı dayanır.

İdi, imiş barədə Ə.Əfəndizadənin mülahizəsi də diqqəti çəkir. O, alırdı, oxuyurmuş, alardı, alacaqmış kimi fellərin həqiqətən də keçmiş zamanı bildirdiyini söyləyir. Bu formaların keçmiş zaman kimi qəbul edilməsi ilə bağlı fikrini belə tamamlayır: “Burada formal “qrammatizmə” qapılmanın faydası nədədir? Bu paradoksal vəziyyətə aydınlıq gətirmək üçün orta məktəb dərslərlərində felin keçmiş zamanı haqqında anlayışları genişləndirməyə ehtiyac duyulmurmu? Sonra idi, imiş fellərinin Müasir Azərbaycan dili (Bakı, Elm, 1980) kitabında keçmiş zamanın müxtəlif növlərini əmələ gətirən vasitə kimi izah olunması ilə razılaşdığını göstərir.

Bizcə, *idi* əlaməti zaman, modallıq və tərz anlayışlarını eyni dərəcədə ifadə edir, yəni, zamanca keçmiş, modallıq cəhətdən hekayə, tərz cəhətdən bitmiş, təkrarlılıq, nəticə və s. mənalarını bildirməyə xidmət edir.

İdi, imiş vasitələrinin zamanla bağlılığı məsələsində biz də Ə.Əfəndizadənin fikri ilə tam şərikik. Belə ki, bu vasitələrlə felin müxtəlif keçmiş zaman formaları əmələ gəlir:

1. Uzaq keçmiş zaman. Məsələn: O, kefsiz-kefsiz addımlayaraq fikrə cummuşdu (M.Hüseyn); Kor gəlib Güllücə kəndinə çatanda bu kəndin əhalisi yatmışdı (S.S.Axundov).

2. Qəti gələcəkli keçmiş zaman. Bu zaman keçmişdə işin icra olunacağını bildirir. Məsələn: Bu gün mühüm bir məsələni həll edəcəkdin

¹ С.А.Пепинова. Структурно семантические (видо-временные) особенности формы прошедшего времени в немецком и азербайджанском языках. Баку, 1966, ст.61

² Yəni orada, səh. 61

(M.Ənvər); Həmin gecə yemək-içməklə bərabər səhərə kimi rəqs də olacaqdı (M.Süleymanov).

3. Qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman. Bu zaman iş hal hərəkətin keçmişdə qeyri-müəyyən bir vaxtda icra edildiyini göstərir. Məsələn: O, öz ailəsini son dərəcə şox sevərmiş (M.İbrahimov).

4. Bitməmiş keçmiş zaman. Bu zaman keçmişdə işin başlandığını ancaq bitmədiyini bildirir. Məsələn: Yazırdı, alırdı, gəlirdi və s.

Bu qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, idi, imiş, isə əlamətləri həm zaman, həm şəkil və həm də tərz anlayışlarının ifadəsinə eyni dərəcədə xidmət edir. Ona görə də bu qrammatik vasitələrdən həm keçmiş zaman növləri yaradan, həm şəkil kateqoriyasının hekayə, rəvayət, şərt formalarını əmələ gətirən və həm də bitmiş tərz anlayışları ifadə edən vasitələr kimi bəhs etmək bizcə, daha münasib olar.

Bu formalarda özünü göstərən ən maraqlı cəhət – alardı, gəlirdi sözlərindəki –ar, -ər şəkilçilərinin zamana görə necə izah olunmasındadır. Qeyd etdiyimiz kimi, biz də Ə.Əfəndizadənin yuxarıdakı fikri ilə razılaşaraq alırdı, alardı formalarını keçmiş zamanın bir növü, formal əlamətini isə -ırdı, -ardı kimi izah etməyi münasib bilirik.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, buradakı –ır, -ir indiki zaman bildirmə mənaları bitərəfləşərək, başqa bir kateqoriyanın-tərzin (bitməmiş tərzin) göstəricisi kimi çıxış edir.

Deməli, -ırdı, -ırdı və s. bu kimi forma əlamətləri eyni zamanda həm zaman (keçmiş zaman), həm tərz (bitməmiş tərz), həm də modallıq (hekayə) mənalarını eyni dərəcədə ifadə edə bilir.

Dilimizdə belə çoxvəzifəli şəkilçilər çoxdur. Məsələn, şəxs şəkilçiləri. Bu şəkilçilər eyni dərəcədə həm şəxs, həm mənsubiyyət və həm də xəbərliyin ifadəsinə xidmət edirlər.

ZAMAN VƏ TƏRZ MÜNASİBƏTİNƏ DAİR

Məlum olduğu üzrə zaman kateqoriyası tərzlə həm əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə, həm də formalaşmasına görə sıx əlaqədardır. Onun üçün də bu əlaqəni yaxşı dərk etmədikdə tədqiqatçını yalnız istiqamətlərə aparır və zaman, tərz anlayışlarının qarışdırılmasına səbəb olur. Tərzlə zaman arasındakı əlaqəyə 2 cəhətdən yanaşmaq lazım gəlir:

1) Zaman növlərinin tərz anlayışları əsasında izah olunması cəhəti.

2) Tərzlə zaman anlayışlarının eyni formal əlamətlərlə ifadə olunması cəhəti.

Birinci istiqamətlə bağlı onu qeyd etmək olar ki, bir çox hallarda Azərbaycan dilçiliyində yanlış olaraq bitmiş, davam, çoxdəfəlik, nəticəlilik kimi tərz anlayışları zaman kateqoriyasına xas xüsusiyyətlər kimi təqdim olunmuşdur. Məsələn, S.A.Pepinova bu barədə yazır: “Azərbaycan dilində bitmiş, davam, çoxdəfəlik, nəticəlilik kimi tərz anlayışları feil zamanlarına xas xüsusiyyətlərdir, bu anlayışlar mətndən, leksik vasitələrdən, felin özünün leksik xarakterindən asılı olamayaraq təzahür edir və beləliklə də, Azərbaycan dilində felin keçmiş zaman, zaman-tərz forması kimi özünü göstərir”. Bu formaların zaman-tərz xarakterində olmasını, Y.Nemet istisna olmaqla, bütün alman türkoloqları da qeyd etmişdilər.¹

Ancaq onların, yəni alman türkoloqlarının hamısı felin keçmiş zamanın tərz-zaman xarakterini etiraf etsələr də, bitmiş keçmişlə (şühudi keçmiş) və perfektin (nəqli keçmiş) fərqlənməsi üçün həmçinin hərəkətin şahidlik və qeyri-şahidlik momentini də, yəni formaların modallıq xüsusiyyətlərini də irəli sürmüşlər.²

Türkoloqlardan Mirzə Kazım bəy də -dı, -di, -du, -dü formasını müəyyən (определенным) keçmiş, -mış, -miş formasını isə bitmiş keçmiş adlandırmışdır. L.Budaqov da formaları birdəfəlik (однократное) keçmiş (açdım) və bitmiş (совершенное) keçmiş (açmışam) kimi müəyyənləşdirmişdir.

S.M.Qəniyev -dı, -di formasını sadəcə olaraq keçmiş zaman adlandırırsa da, amma rus dilinə bitmiş zaman (yazdım) kimi tərcümə etmişdir.

M.D.Mamedov və Qutor -dı, -di formasını, eyni şəkildə, bitmiş və birdəfəlik keçmiş zaman kimi şərh etdirkləri halda, -mış, -miş formasına müxtəlif şəkildə yanaşmışlar. Birinci onu uzaq keçmiş (almışam), ikincisi nəqli bitmiş keçmiş kimi izah etmişdir.³

¹ С.А.Пепинова. Структурно-семантические (видо-временные) особенности форм прошедшего времени в немецком и азербайджанском языках, Баку, 1966, ст. 91

² Yənə orada. 92

³ М.Д.Мамедов. Самоучитель татарского языка азербайджанского наречия, Ереван, 1913. Титор. Краткая турецкая грамматика, Тифлис, 1914.

Sırf Azərbaycan dili ilə məşğul olan dilçilər arasında da zaman və tərz kateqoriyaları münasibəti barədə yekdil fikir yoxdur. Məsələn: M.Hüseynzadə və İ.Əfəndiyev şühidi və nəqli keçmiş zamanları bir tərəfdən bitmiş-bitməmiş keçmiş kimi tərz anlayışları əsasında izah etməklə bərabər, eyni zamanda onlar arasındakı fərqi şahidlik və qeyri-shahidlik kimi modallıq anlayışları ilə bağlamışlar.

A.Axundov da şühudi keçmişin izahında həm modallıq və həm də tərz anlayışlarından (şahidlik və bitmişlik) istifadə etmiş, nəqli keçmişdə isə yalnız tərz əlamətlərinə əsaslanaraq yazır: “Nəqli keçmiş keçmişdə icra olunmuş bir işin indiki zamanda nəticəsini bildirir. bu işdə danışan iştirak etmiş, yaxud etməmiş, bunun nəqli keçmiş üçün fərqi yoxdur”.¹

Bizə görə, elə keçmişdə icra olunmuş bir işin, indiki zamanda nəticəsini bildirməyin özü də zaman kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsində rol oynaya bilməz. Bu məna xüsusiyyəti tərzlə bağlıdır. Bu zamanla tərz fərqləndirməməkdən irəli gəlir.

Dilçiliyə aid bəzi əsərlərdə isə felin zaman növlərinin fərqləndirici əlamətləri sırasında yaxın və uzaq keçmiş kimi anlayışlardan da istifadə olunmuşdur. Məsələn: Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası kitabında oxuyuruq: “Şühudi keçmişdə hal və ya hərəkətin yaxın zamanda, nəqli keçmişdə isə nisbətən daha uzaq zamanda icra edilib-edilmədiyi nəzərə çarpır”²

Bütün bu qısa qeydlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, felin zaman növlərinin fərqləndirilməsində üç əsas kriteriyadan istifadə edilmişdir: 1) Modallıq, 2) Tərz, 3) Uzaq və yaxınlıq.

Əlbəttə, birinci, yəni modallıq, modallıq kateqoriyasının fərqləndirilməsi üçün yararlıdır. Zaman üçün nisbətən uzaq və yaxınlığı qəbul etmək mümkündür. Çünki zamanın yaxın və uzaq əlaməti ola bilər.

Yeri gəlmişkən, felin zaman növlərinin adları da zaman anlayışına uyğun deyildir. Məsələn şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, bitməmiş keçmiş, davamlı keçmiş, müəyyən gələcək, müzare zaman və s. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, şühudilik, nəqlilik modallıq anlayışı ilə bitmiş, davamlı və s. anlayışları tərzlə bağlı terminlərdir.

Zaman üçün yalnız indiki, keçmiş, gələcək terminləri daha münasibdir. Zamanlarla bağlı verilən başqa anlayışlar isə daha çox modallığın, tərzlərin müxtəlif növləri kimi şərh olunmalıdır.

¹ Ağamusa Axundov. Felin zamanları, Bakı, 1961, səh. 56.

² Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, API-nin nəşri, 1961, səh. 136

Zaman və tərz münasibətinin ikinci cəhətinin izahına gəldikdə isə deməliyə ki, bir çox əsərlərdə tərz kateqoriyasının zaman kateqoriyası vasitəsilə ifadə olunduğu göstərilir.

Azərbaycan dilində tərz kateqoriyasını tədqiq edən Z.Əliyeva göstərir ki, “Bir çox tərz mənalrı öz ifadəsini zaman formalarında tapır”.¹

1) İşin bitməsini göstərən zamanlar: nəqli keçmiş, şühudi keçmiş, uzaq keçmiş.

2) İşin bitməməsini göstərən zamanlar: bitməmiş keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, davamlı keçmiş, davamlı indiki zaman, indiki zaman.

Əlbəttə məsələnin bu şəkildə–tərz mənalrı öz ifadəsini zaman formalarında tapır və ya fəlin zamanları işin bitib-bitməməsini ifadə etməsinə görə iki yerə ayrılır şəkildə qoyulması ilə razılaşmaq çətindir. Məsələn, tərz anlayışları həm də zamanların ifadəsinə xidmət edən şəkilçilərlə də ifadə oluna bilər- şəkildə qoyulsa idi, daha münasib olardı.

Bildiyimiz kimi həmin şəkilçilər (zaman şəkilçiləri adlandırılan) həm də modallığa da, (xüsusilə xəbər şəkildə) xidmət edir. Deməli, bu şəkilçilər (şəxs şəkilçiləri üç kateqoriya: şəxs, mənsubiyyət, xəbərlik kateqoriyalarına xidmət edər bildikləri kimi) üç kateqoriyaya: zaman, modallıq, tərz kateqoriyalarına xidmət edir.

Məsələ bu şəkilçilərin zaman, modallıq, tərz anlayışlarına necə xidmət etməsini fərqləndirməkdir. Bu kateqoriyaların- modallıq, tərz, zaman bir-biri ilə əlaqəsini qeyd etmək olar, ancaq birini digərinə tabe etmək olmaz. Yaxud tərz anlayışı ilə modallığı izah etmək düzgün deyildir. Bunların hər birisi müstəqil qrammatik kateqoriyalardır.

***Filologiyaın aktual problemləri: axtarışlar və prespektivlər.
Respublika Elmi konfransının materialları. Sumqayıt - 2012***

¹ Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II hissə, Azərbaycan EA-nın nəşri, 1980, səh. 293.

FELİN MƏNACA NÖVLƏRİNİN QRAMMATİK VƏ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Felin mənaca növləri fel sistemində mühüm mövqeyə malikdir. Azərbaycan dilçiliyində fel növlərinin mahiyyətinin, fel sistemində tutduğu yerin müəyyənləşdirilməsinin maraqlı tarixçəsi vardır. Əvvəla, bu özünü ən çox fel növlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq edilən prinsiplə bağlıdır. Belə ki, növlər izah edilərkən ya hərəkətlə subyekt arasında olan münasibətə əsaslanılmış, yəni növlərin ifadəsində obyektin rolu inkar edilmiş, ya da hərəkət subyekt və obyekt arasındakı əlaqələr əsas götürülmüş, ən nəhayət isə hərəkət və subyekt; hərəkət, subyekt və obyekt: subyekt və obyekt arasındakı münasibətlərin hamısının fellərdə təzahürünə əsaslanılmışdır. Bu əsasda da felin beş növü - məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq, icbar –müəyyənləşdirilmişdir.

Göründüyü kimi, fel növlərinin müəyyənləşdirilməsində subyekt, obyekt və hərəkət anlayışlarından geniş istifadə olunur. Ancaq yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu terminlərin mahiyyəti, xüsusilə subyekt anlayışının məntiqi və qrammatik anlayış kimi sərhədləri dəqiqləşdirilməmişdir. Bunlar çox hallarda bir-biri ilə qarışdırılır. Məlum olduğu üzrə, məntiqdə subyekt adı altında iş görən, əsasən şəxs nəzərdə tutulur. Məntiqi subyekt dildə müəyən hallarda vasitəli tamamlıqla da ifadə olunur. Qrammatik subyekt dedikdə isə əsasən mübtədə nəzərdə tutulur, qrammatik subyekt bir növ mübtədə ilə sinonim işlədilir. Əslində, bizcə, dilçilikdə qrammatik mənada subyekt terminindən istifadə etmək düzgün deyildir. İstifadə olunduqda dolaşıqlıq əmələ gəlir. Məsələn, məchul fellər, adətən, belə izah olunur: “İş, hərəkətin icrasında subyektin iştirakı qeyri-fəal olduğundan, o, zahirə çıxı bilmir. Ona görə də obyekt onun yerini tutur və subyektə əvəz edir. Bəzən qeyd edilir ki, məchul növ fellərdə ifadə olunan cümlələrdə iki subyektlə, iki obyektli quruluş meydana gəlir. Subyektlərdən biri məntiqi, ikincisi qrammatik olur. əvvəla, qrammatik obyekt heç vaxt qrammatik subyektə əvəz edə bilməz. Obyekt obyektədir. Subyekt subyekt. Bunlar bir-birni necə əvəz edə bilər? İkincisi, bir cümlədə həm məntiqi və həm də qrammatik subyekt olmaz. Burada söhbət məntiqi subyekt və obyektin cümlədə nə kimi vəzifələr daşmasından gedə bilər. Məntiqi subyektin də hamısı əksər hallarda mübtədə və ya tamamlıq olmasından gedə bilər. Qrammatik subyekt elə *mübtədə* deməkdir.

Dilçilik ədəbiyyatında felin növ kateqoriyasının adlandırılmasına da müxtəlif şəkildə yanaşılmışdır. Məsələn, bu kateqoriya “felin mənaca növləri”, “felin növləri”, “növ kateqoriyası”, “düzəltmə felin növləri” və s. şəkildə, hətta bəzən *felin dərəcələri* də adlandırılmışdır.

Əvvəla, bu terminlərin əksəriyyəti dəqiq deyildir. Belə ki, felin mənaca növləri deyilərkən nə kimi mənalar: qrammatik, leksik, semantik, leksik-semantik, semantik-qrammatik mənalar nəzərdə tutulduğu aydın olmur. “Felin növləri” termini də mücərrəddir. Bu termində də felin hansı növü (quruluşca, mənaca və s.) nəzərdə tutulduğu anlaşılmır. “Düzəltmə felin növləri” terminindən də belə məlum olur ki, bu məsələ sırf leksik bir kateqoriyadır. Onun qrammatikliyi bu termində bilinmir. Halbuki, felin növ kateqoriyası daha çox qrammatikliyin ifadəsinə xidmət edir.

Bu terminlərin içərisində növ kateqoriyası daha münasibdir. Amma bununla bərabər, bura daxil edilən hər bir növün adında, bizcə, bəzi dəqiqləşdirmə aparmaq lazımdır. Belə ki, bu kateqoriyanın I növü məlum növ adlandırılır. Əlbəttə, bu ad şərtidir. Amma bununla yanaşı, hadisənin daha uyğun adlandırılması məsələnin izahına və anlaşılmasına çox kömək edir. Bu mənada məlum növ o qədər də uğurlu deyildir. Çünki məchul növdən başqa bütün növlərin iş görəni məlumdur. Belə olduğu təqdirdə nə üçün elə təkcə I növ məlum adlansın? Yaxşı olardı ki, bu növ ilkin, adi və ya başqa bir (əsas, ibtidai və s.) adla adlandırılırdı. Məsələn, sifətin dərəcələrində olduğu kimi: Adi dərəcə, azaltma və çoxaltma dərəcəsi. Eləcə də qayıdış adında da müəyyən dəqiqləşdirmə aparmaq olar. Çünki bu termin də həmin ad altında nəzərdə tutulan dil faktlarını tam əhatə etmir. Bildiyimiz kimi, qayıdış növünə belə tərif edilir: İşin iş görən üzərində icrasını bildirən fel növünə qayıdış növ deyilir və ona aid belə nümunələr verilir. **Udqunmaq, düşünmək, tutulmaq, gəzinmək, yuyulmaq, daranmaq, bəzənmək, qoşulmaq, açılmaq, söykənmək.** Göründüyü kimi, bu nümunələrin bir çoxu heç də işin iş görən üzərində icrasını bildirmir. Məsələn: **qoşulmaq, gəzinmək** və s. Bizə görə bu növü də qayıdış – özündə növ adlandırmaq daha münasib olar. Məsələn, qarşılıq-müştərək növdə olduğu kimi.

Felin növlərindən söz düşmüşkən, onun leksik, yəni sözdüzəldicilik, yaxud da qrammatik səciyyə daşması məsələsini izahına da ehtiyac hiss edilir. Belə ki, bir qisim dərsləklərdə növ

məsələsindən həm feldən fel düzəldilməsi, həm də qrammatik kateqoriyalar bəhslərində danışılır.

Amma fel növlərinin sözdüzəldici səciyyə daşmadığını söyləyənlər də vardır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşri olan Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası (II hissə) kitabında oxuyuruq: “Hərəkətin obyekt və subyekt əlaqəsini yaradan ünsürlər növdüzəldici şəkilçilər adlanır. Növ şəkilçiləri yeni lüğəvi mənalı söz əmələ gətirmir. Bunlar ancaq növ kateqoriyasına məxsus mənalı ifadə edir. Məsələn, yaz(maq), yazdır(maq) və ayzış(maq) felləri bir-birindən fərqli lüğəvi mənalı malik deyildir. ...Bu fellər eyni sözün müxtəlif formalarıdır”¹.

Fellərin növ kateqoriyaları ilə bağlı maraqlı məsələlərdən biri də kateqoriyanın müxtəlif fel qruplarını əhatə etməsidir. Tədqiqat göstərir ki, növ kateqoriyası kateqorial və ümumi xarakter daşımır. Məsələn, inkarlıqda olduğu kimi, heç də bütün fellər növlərin hamısı ilə işləyə bilmir. Belə ki, qayıdış növ yalnız müəyyən qrup fellərlə işləyə bilər. Qarşılıq –müştərək növ də həmçinin. Bundan əlavə, demək olar ki, çox nadir hallarda eyni bir fel bütün növ şəkilçiləri ilə işləyə bilər. Məsələn, **dartmaq** felini – dartmaq, dartılmaq, dartınmaq, dartışmaq, dartdırmaq; **sallamaq** felini məlum-sallamaq, məchul-sallanılmaq, qayıdış-sallanmaq, qarşılıq-sallaşmaq, icbar-sallatdırmaq və s. nümunə göstərmək olar.

Geymək felini isə qarşılıqdan başqa qalan növlərdə işlətmək olur. Məsələn, geymək, geyilmək, geyinmək, geydirmək.

Qoparmaq felini qayıdışda işlətmək mümkün deyildir və s. Bu xüsusi bir tədqiqat tələb edir. Biz bu misallarla kifayətləndik.

Eyni bir felin müxtəlif növ şəkilçiləri ilə işlənməsi də diqqəti çəkir. Tədqiqat göstərir ki, hər hansı bir fel yalnız bir şəkilçi ilə işləyə bildiyi kimi, eyni zamanda iki, hətta üç növ şəkilçisi ilə də işləyə bilər. Misallar:

Yazmaq - yazılmaq, yazmaq – yazdırmaq - yazdırılmaq; geymək - geyinmək - geyindirmək - geyindirilmək, görmək, görünmək, görüldürmək, görüşdürülmək və s.

Burada görüşdürmək felinin hansı növdən olduğunu söyləmək mürəkkəb bir məsələdir.

Fel növlərinin lüğətlərdə verilməsi də tədqiqatdan kənarda qala bilməz. Bu məsələ nəzərdən keçirildikdə maraqlı bir mənzərə ortaya

¹ Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə. Bakı, EA-nın nəşri, 1980, səh. 210

çıxır. Belə ki, lüğətlərdə fel növlərinin verilməsində vahid bir prinsip gözlənilmir. Lüğət tərtibçiləri bunu istədikləri şəkildə əks etdirirlər. bu cəhətdən 1979-cu ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinə nəzər salmaq kifayətdir”.

Əvvəla, bəzi felin bütün növləri verildiyi halda, başqa feldə verilmir. Məsələn: yazmaq felinin bütün formaları verilmiş, ancaq çəkmək felinin heç bir növ forması verilməmişdir.

Eləcə də bir feldə bir neçə növ şəkilçisinin verilməməsində də bir sistem gözlənilməlidir. Bu özünü ən çox –lan və la+n; laş və la+ş, lat və la+t şəkilçiləri ilə işlənən fellərdə daha çox göstərir. Məsələn, qoşalamaq felinin qoşalatmaq forması ilə yanaşı, qoşaltdırmaq, qoşaltdırılmaq növləri verildiyi halda, qoşalanmaq felinin qoşalaşdırılmaq, qoşalaşdırdırılmaq növləri verilməmişdir. Həmçinin bu şəkilçilərdən hər hansı biri ilə düzələn bütün fellərin özündə də bu formaların verilməsində müəyyən qaydaya riayət olunmamışdır. Məsələn, enlənmək felinin enləşdirmək, enləndirilmək formaları qeyd edildiyi halda, qüssələnmək felində belə formalar göstərilməmişdir. Ümumiyyətlə, bu məsələnin özü də xüsusi bir tədqiqat tələb edir.

Dil məsələlərinə dair tematik toplusu. Bakı, 1997, № 2.

NİDA VƏ MÜVƏQQƏTİ NİDALAŞAN DİL VAHİDLƏRİ

Nida və eləcə də müvəqqəti nidalasha dil vahidləri emosionallığın ifadəsinə xidmət edir. Emosiyalar müsbət (razılıq) və mənfi (narazılıq) xarakterdə özünü göstərir. Buraya sevinc, kədər, məhəbbət, nifrət, həyəcan, süstlük, qorxu, həzz və s. kimi hisslər daxildir. İnsan emosiyalarını onun şüurundan ayırmaq olmaz. Emosiyalar şüurla bağlı olduğu kimi şüur da öz növbəsində dillə, nitqlə əlaqədardır. Deməli, insan emosiyaları da dillə, nitqlə bağlıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, başqa məntiqi-psixoloji kateqoriyalar kimi insan emosiyaları da dildə öz təzahürünü tapmalıdır. Bu cəhətdən emosionallığı modallıq kateqoriyası ilə müqayisə etmək mümkündür.

Emosionallıq kateqoriyasının dildə özünəməxsus ifadə vasitələri vardır. Bunlar intonasiya, şəkilçilər, bəzi sintaktik konstruksiyalar, nida və müvəqqəti nidalasha dil vahidləridir.

Emosionallığın bu ifadə vasitələri içərisində nida və müvəqqəti nidalasha dil vahidləri xüsusi yer tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyimizdə son dövrə qədər nida və müvəqqəti nidalaşan dil vahidləri fərqləndirilməmiş, müvəqqəti nidalaşan sözlərin və birləşmələrin əksəriyyəti nidalara daxil edilmiş, nidaların həcmi bu sözlərin və birləşmələrin hesabına şişirdilmişdir. Məsələn, bir sıra **əfsus, əhsən, heyf, mərhəbə, haray, afərin, dəhşət, heyhat, aman, yazıq, diqqət, salam, əlvida** və s. tipli sözlər və **eşq olsun, ay haray, ay dadi-bidad, dədəm vay, nənəm vay, qadan alım, allaha şükür, ey tanrı, ya allah** və s. tipli birləşmələr nidalara daxil edilmişdir.

Bizcə, yuxarıda göstərdiyimiz sözləri və birləşmələri nida adlandırmaq düzgün deyildir. Belə ki, nidalar sırf hiss-həyəcan bildiren sözlərdir. Emosiya nidaların məna cəhətini təşkil edir, ən ümdəsi nidalar sintaktik cəhətdən cümlələrin başqa üzvlərindən qismən təcrid edilir, başqa sözlə, qrammatik cəhətdən onlarla əlaqədar olmur, bir növ müstəqillik təşkil edir. Ancaq yuxarıda göstərdiyimiz dil vahidlərində bu xüsusiyyətləri görmürük, yəni onlar bu xüsusiyyətlərinə görə əsl nidalardan fərqlənir. Belə ki onlarda emosionallıq nidalarda olduğu kimi tam mənanı təşkil etmir, onlar öz nominativliklərini qismən saxlayır, öz morfoloji əlamətlərini qismən mühafizə edir, yeri gəldikdə başqa üzvlərlə sintaktik əlaqə yaradır və hətta cümlə üzvləri kimi də çıxış edə bilər. Bunlar olsa-olsa müvəqqəti nidalaşan sözlərdir. Məsələn, **Dayan, yaramaz, gör, sənə başına nə iş gətirəcəyəm: Ölür ölsün, cəhənnəmə ki: Nifrət! Onların hamısına nifrət! cümlələrində yaramaz, cəhənnəmə ki, nifrət** sözlərini nida adlandırmaq olmaz. Çünki bunlarda emosionallıq nidalarda olduğu kimi tam mənanı təşkil etmir, morfoloji əlamətlər qismən öz vəzifələrini mühafizə etmişdir. Yeri gəldikdə müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış etmək imkanına malikdirlər. Qeyd etdiyimiz kimi, bunlar mətnlə əlaqədar olaraq müvəqqəti nidalaşan sözlərdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, emosional məna çalarlığına malik hər sözü də nidalaşan söz hesab etmək olmaz. Emosional məna çalarlığı ifadə edən sözlə nidalaşan sözləri də bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Söz emosional məna çalarına malik ola bilər, amma nidalaşmaz. Məsələn, **O heç bir işə yaramaz; O əsl nifrətə layiq adamdır; Rədd olun gedin cəhənnəminizə.** Bu cümlələrdə işlənən **yaramaz, nifrət, cəhənnəminizə** sözləri emosional məna çaları ifadə etsə də, onlar burada nidalaşmamışdır. Belə ki, əvvəla, bu sözlərdə nominativ məna tam üstündür, emosionallıq isə onların mənalılarının cüzi hissəsini təşkil edir. İkincisi, morfoloji əlamətlər bunlarda öz

vəzifələrini tam mühafizə etmiş, nəhayət, başlıcası isə həmin sözlər sintaktik cəhətdən başqa sözlərlə əlaqəyə girərək müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmişdir.

Müvəqqəti nidalaşma isə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin həm mənə, həm morfoloji əlamət və həm də sintaktik vəzifəyə nidalara yaxınlaşmasıdır. Başqa sözlə, nidalaşan dil vahidləri müvəqqəti olaraq, yəni əsasən mətnlə əlaqədar şəkildə nidalar kimi emosionallıq ifadə edir, morfoloji cəhətdən qismən daşlaşmış vəziyyətə düşür, sintaktik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqəyə girə bilmir.

İsmlərin nidalaşması. Nidalaşan isimlərə **təəssüf (ki), hayıf (ki), nifrət, xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, amandır, xəyanət, cəza, ədalət, mükafat. İntiqam, can, təəccüb, billah, vallah, məşallah, qəzadan** və s. tipli sözləri misal göstərmək olar. Məsələn:

Təəssüf ki, mən heç uşağı görməmişəm (Mir Cəlal). **Hayıf**, qiyamət ceyran idi (H.Mehdi). Xandostu, **amandı**, qoyma gəldi (M.Ə.Sabir). **Xoşbəxtlikdən**, onlardan yarım saat sonra üç kəndli də çayxanaya gəlmişdi (M.İbrahimov).

Nidalaşan isimlər istər mənə, istər forma və istərsə də sintaktik cəhətdən bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edir. Belə ki, mənəyə nominativliklə yanaşı, həm də emosionallıq bildirir, emosionallıq həmin isimlərin mənə komponentlərinin müəyyən hissəsini təşkil edir və bu hesaba həmin sözün mənası daha da dolğunlaşır. Bu isimlər formaca bu növ standart şəkllə düşür, yəni bu halda əksərən bir formada özüü göstərir. Məsələn, xoşbəxt, bədbəxt sözləri əsasən xoşbəxtlikdən, aman ismi amandır, gös sözü gözüm, cəhənnəm sözü cəhənnəmə şəklində işlənir. Sintaktik vəzifəyə həmin sözlər bir növ xüsusiləşmiş nidayi sözlər bir növ xüsusiləşmiş nidayi söz, cümlə halına düşür, həmçinin aid olduğu cümlənin ümumi məzmununa da emosional rəng verir. Məsələn, Xandostu, **amandı**, qoyma gəldi; Millət itirdi şövkəti şanın, **cəhənnəmə** və s.

Sifətlərin nidalaşması. Nidalaşan sifətlərə **bəxtəvər, bivəfa, yazıq, vicdansız, binamus, xain, yaxşı, bədbəxt, aciz, biinsaf, qəribə, zalım, əclaf, bivəfa** və s. daxildir. Məsələn, Yığ şəlpə-şülpəni, bulvara qıl səfər, Ol cənnəti-cahanı gəziş bir, a **bəxtəvər** (C.Cabbarlı). Ey **biinsaf!** Mənə rəhm et, ah **bivəfa** (C.Cabbarlı).

Nidalaşan sifətlərin kəsb etdikləri mənə və sintaktik xüsusiyyətlər, demək olar ki, isimlərdə olduğu kimidir.

Fellərin nidalaşması. Fellərin nidalaşmasına **sus, get, qorx, qoy, bax, keç, itil** və s. bu kimi sözləri göstərə bilərik. Məsələn:

- Durna! Sus! Sus! Nədi, bu danladığın? Bilirəm, yox ki, eşqin anladığın (C.Cabbarlı). **Get!** Dəxi mən də özümə lazım olan yolu tapdım. Amma bilirəm bu zülmün cəzasını çəkəcəksən. **Get!!!** (C.Cabbarlı). **Qorxdum!** Ay aman, yarıldı bağrım. Bir nazik ipə sarıldı bağrım (M.Ə.Sabir). **Qoymayın**, ey köhnələr, ay yaşlılar! Heyvərələr hər yerə dırmaşdılar (M.Ə.Sabir). **Keçdi, keçdi!..** Keçən **keçdi!** Daha geri **dönməz!** Ay bivəfa dünya! (C.Cabbarlı)

Nitq hissələri içərisində fellər nidalaşmağa ən az meyl edir. Bu da çox təbiidir. Çünki hərəkət anlayışını hiss-həyəcan mənasında işlətmək çox nadir hallarda mümkündür.

Birləşmələrin nidalaşması. Xoş gəldiniz, səfa gətirdin, allaha and olsun, başına and olsun, itil cəhənnəmə, avand olsun, çox əcəb, çox gözəl, olmayan kimi, zalım zəmanə, evini allah yıxsın, eybi yoxdur, başına dönüm, qadan alım, rəhmətlik oğlu, evin abad və s. tipli birləşmələri nümunə göstərə bilərik.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dilçilikdə əslən nida olmayan, lakin yeri gəldikdə həm də emosionallıq kateqoriyasının ifadəsinə xidmət edən söz və birləşmələr ya nida nitq hissəsinə daxil edilmiş, ya da müxtəlif adlarla adlandırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, emosionallığa xidmət edən hər sözü və birləşməni nida adlandırmaq düzgün deyildir. Qeyd etdiyimiz kimi, bunlar özlərinin mənsub olduğu kateqoriyalardan, yəni ayrı-ayrı nitq hissələrindən və müvafiq birləşmələrdən hələ tam təcrid olunub nidaya çevrilməmişdir. Bizcə, həmin söz və birləşmələri uyğun nitq hissələri və birləşmələr tərkibində öyrənmək və yeri gəldikdə onların həm də müvəqqəti nidalaşdığını göstərmək daha münasib olar. Bunların sintaktik vəzifələrinə gəldikdə deyə bilərik ki, sintaksisə aid bir sıra dərs vəsaitlərində, xüsusilə orta məktəblər üçün yazılmış kitablarda nidalar da qrammatik cəhətdə cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər sırasında nidalar adı altında verilir.

Eləcə də, Ə.Dəmirçizadə özünün 1947-ci ildə yazdığı “Cümlə üzvləri” adlı əsərində “Cümlənin əlavə üzvləri” adı altında xitablar, ara sözlərlə bərabər, nidaları, bağlayıcıları da vermişdir, yəni nida və bağlayıcıları da əlavə üzvlər hesab etmişdir. Bizcə, sintaktik kateqoriyalar olan xitab və ara sözlərlə bir sırada morfoloji kateqoriyalar olan nida və bağlayıcı ifadələrindən istifadə edilməsi mülahizəsi ilə razılaşmaq çətinidir. Burada nida termini əvəzinə, emosional sözlər, bağlayıcılar termini əvəzinə bağlamalar sintaktik terminlərindən istifadə olunsa idi, başqa sözlə, müəllif tərəfindən əlavə üzvlər xitablar, ara

sözlər, emosional sözlər. Bağlamalar adlandırılısaydı, daha uyğun olardı. Belə ki, isim və müvəqqəti isimləşən (substantivləşən) sözlərə uyğun mübtəda və tamamlıq, sifət və müvəqqəti sifətləşən (adyektivləşən) sözlərə uyğun təyin; zərflərə və müvəqqəti zərfləşən (adverbiallaşan) sözlərə uyğun zərflilik; modal sözlərə və müvəqqəti modallaşan dil vahidlərinə uyğun ara sözlər sintaktik kateqoriyaları müəyyənləşdirildiyi kimi, bağlayıcı və müvəqqəti bağlayıcılaşan sözlərə uyğun bağlamalar, nida və müvəqqəti nidalaşan sözlərə də uyğun müəyyən sintaktik kateqoriya–emosional sözlər sintaktik kateqoriyası müəyyənləş-dirilməlidir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, emosionallıq bildirən qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan dil vahidləri yalnız nidalardan ibarət deyildir. Bunların həcmi nidaların həcmindən çox genişdir. Bu, bir növ ara sözlər və modal sözlər arasındakı münasibətə bənzəyir. Məhz bu cəhət nəzərə alınmadığına, yəni emosionallıq bildirən sözlərə müvafiq bir sintaktik kateqoriya ayrılmağına, emosionallıq bildirən bütün sözlər sintaksisdə də nida adlandırıldığına və nitq hissəsi kimi nidalarla emosionallıq bildirən bütün dil vahidləri tam eyniləşdirildiyinə görə ki, nidaların həcmi bu sözlər hesabına süni olaraq şişirdilmişdir. Deməli, sintaktik cəhətdən saf nidalar da daxil olmaqla haqqında danışdığımız dil vahidlərini xüsusi sintaktik bir kateqoriya, yəni emosionallıq kateqoriyası adı altında öyrənmək daha münasib olar. Bunları ara sözlərin tərkibinə daxil edib emosionallıq bildirən ara sözlər kimi ayrıca öyrənmək də mümkündür. Bu zaman ara sözləri iki böyük qrupa – I. Danışanın ifadə etdiyi fikrə qarşı modal münasibəti ifadə edən ara sözlərə və II. Danışanın ifadə etdiyi fikrə qarşı emosional münasibəti ifadə edən ara sözlərə ayıraraq, bölmələr şəklində öyrənmək mümkündür.

“Elm və həyat” jurnalı, 1980, № 9

BAĞLAYICI VƏ BAĞLAYICI VASİTƏLƏR HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Dilimizdə həmcins üzvlərin və ayrı-ayrı cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsinə–bağlanmasına xidmət edən vasitələr çox və rəngarəngdir. Söz və cümlələrin bağlanmasında bağlayıcılar mühüm rol oynayır. Amma yeri gəldikdə başqa vahidlərdən də bağlama vasitəsi kimi istifadə etmək mümkündür.

Biz bu yazıda, əsasən bağlayıcı vasitə kimi istifadə edilən dil vahidlərindən və onların bağlayıcılardan fərqlənən xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik.

Bağlayıcı vasitə kimi də istifadə edilən dil vahidləri aşağıdakılardır:

- 1) ayrı-ayrı nitq hissələrinə uyğun vahidlər–sözlər;
- 2) müəyyən söz birləşmələrinə uyğun vahidlər–birləşmələr;
- 3) bəzi cümlələrə uyğun vahidlər– birləşmələr.

1. Bağlayıcı vasitə kimi istifadə edilən vahidlər içərisində ən çox təsadüf olunanları əvəzliliklərə uyğun sözlərdir. Amma isimlərə, sifətlərə, fellərə uyğun sözlərin də bağlayıcılaşmasına rast gəlmək mümkündür.

a) Bağlayıcılaşan əvəzliliklər: **odur (ki), bununla (da), budur, belə (ki), belədir, beləliklə, elə (ki), özü (də), həmçinin, nədir (ki), hansı (ki)** və s. Məsələn, “Bu xəbər bizim üçün ən böyük sevinc oldu. **Belə ki**, biz aşağı mərtəbələrə enərkən qarşımıza çıxanlarla öpüşüb, qucaqlaşdıq”.

b) Bağlayıcı vasitə kimi istifadə edilən isimlərə uyğun sözlər: **nəhayət, axır (ki), qərər, əslində** və s. Məsələn, “Kolxozçu baxıb gülümsəyir, **əslində** o heç vaxt sakit deyil, həmişə su kimi hərəkətdədir”.

c) Bağlayıcılaşan sifətlər: **təbiidir, aydındır, bəllidir (ki), müxtəsər (ki)** və s. Məsələn, “Yerinə yetirdiyi haqda qəzetlərə çox məqalə yazılmışdır, **müxtəsər ki**, bütün bu nöqsanlar məlumdur”. (S.Rəhman)

d) Bağlayıcılaşan zərflər: **onda, yenə, bəzən də, xüsusilə** və s. Məsələn, “Madam ki uşağın taleyi belə dəyişmişdir, **onda** sən də oğlunu göndər”.

1. *Qeyd:* Bağlayıcı kimi istifadə edilən sözlər lüğəti formada deyil, nə şəkildə bağlama kimi istifadə edilirsə, məqalədə o, şəkildə nümunə göstərilmişdir.

e) Bağlayıcılaşan fellər: **demək (ki), qaldı (ki), deyək (ki), deməli** və s. Məsələn, “Ələsgəri elə bu saat qov getsin, özünə adam tap işlət. **Qaldı ki**, Səhnəbanı, qızımız varsa, oğlumuz da var, öz daşımız...” (Aşıq Ələsgər)

f) **Bəzi, yox, deyil** sözlərinin bağlayıcılaşması. Məsələn: “Əlimərdan, beləliklə, bir il kötükdə olan baldan satıb dolandı, **bəli** bundan sonra dövlətinin gəlirgəli başladı”.

2. Müəyyən söz birləşmələrinə uyğun vahidlərin bağlayıcılaşmasına **eyni zamanda, o cümlədən, o sarıdan, bu**

səbədən, misal üçün, bunun belə, bununla birlikdə, bununla əlaqədar, bununla bərabər, bununla yanaşı, bununla əlaqədar olaraq, ona görə, onun üçün, ondan ötrü, o səbəbə, buna görə, bundan ötrü, bu səbəbə, bunun nəticəsində, bunun nəticəsi olaraq, hər şeydən əvvəl, birinci növbədə, öz növbəsində, bu mənada, sözün həqiqi mənasında, geniş mənada, əsil mənada, sözün əsil mənasında, mahiyyət etibarilə, tam mənası ilə, əsas etibarilə, bundan başqa, bütün bunlardan əlavə, bundan sonra, daha sonra, göründüyü kimi, məlum olduğu üzrə, məlum olduğu kimi və s. birləşmələri misal göstərmək olar. Nümunələr diqqət yetirək:

“S.Vurğun bəzək-düzəkli kabinetlərin şairi olmayıb, **sözün həqiqi mənasında** canlı həyat, qurub yaradan xalq şairi idi”. “Səmədin özü kimi əsərləri də, düşüncə və arzuları da qırılmaz tellərlə xalqa bağlıdır”. **”Bu mənada da** o bizim ən böyük adamlarımızın da ənənələrini məharətlə davam etdirən və bu ənənələrin ən yaxşı varisidir”.

Göstərdiyimiz birləşmələrdən əlavə, sözlərin cüt şəkildə bağlayıcı kimi istifadə edilməsi hallarına da tez-tez rast gəlmək mümkündür: Məsələn, **nə qədər...o qədər, nə dərəcədə....o dərəcədə, nə dərəcədə....o qədər, nə zaman...o zaman, o yerdə (ki), ...orada, sanki, onda, elə bil, madam (ki)** və s. Məsələn, söz nə qədər dəyərli olsa, bir o qədər əhlinin qiymətini artırır; Ziyalı adam üçün oxuyub-yazmağı bacarmamaq nə qədər layiqsiz işdirsə, səliqəsiz və pis danışmaq da bir o qədər nöqsandır.

Bəzi cümlələrə uyğun vahidlərin bağlayıcı kimi istifadə edilməsinə **məhz buna görədir ki; bunun nəticəsidir ki; başqa şəkildə deyilsə; daha dəqiq deyilsə; məsələ burasında idi ki; bu da o deməkdir ki; bu heç də o demək deyildir ki; qərribə burasındadır idi ki; heç də təsadüfi deyildir ki; bütün bunlardan görünür ki; buradan belə çıxır ki; yəni əslinə baxsan; əslinə qalsa; əslinə baxılsa** və s. tipli ibarələri misal göstərmək olar. Məsələn:

“Göründüyü kimi bu mərasimdə, **başqa şəkildə deyilsə**, bu xalq draması əsərində fəsilər özləri antropomorfik və zoomorfik surətlər şəkilində canlandırılmışlar”. **“Bu o deməkdir ki**, uşağın tərbiyəsində hər şey nəzərdə tutulmuşdur”.

Dilçilik ədəbiyyatında bu tipli söz birləşmələri və ibarələr müxtəlif şəkildə izah edilir. Bəzi əsərlərdə heç bir fərq qoymadan

bunların əksəriyyəti bağlayıcı adlandırılır.¹ Başqa ədəbiyyatda isə bunların bir qismi **bağlayıcı söz** termini ilə bir tərəfdən xalis bağlayıcılardan fərqləndirilir, digər tərəfdən isə yenə bağlayıcıların bir qrupu olduğu göstərilərək qəti fikir söylənilir.²

Yuxarıda göstərdiyimiz söz və birləşmələrin əsas xüsusiyyətlərini və onların bağlayıcı olub-olmadıqlarını aydınlaşdırmaq üçün birinci növbədə bağlayıcıların özü barədə qeydlər etmək və yeri gəldikcə onların bağlayıcılaşan sözlərdən fərqi göstərmək lazım gəlir.

Dilçilik ədəbiyyatında adətən bağlayıcılar nominativ, lüğəvi və ya leksik mənaya malik olmayan, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, sintaktik cəhətdən cümlə üzvü olmayan, yalnız söz və cümlələrin bir-biri ilə bağlayan leksik-qrammatik bir kateqoriya kimi xarakterizə edilir.³

Ümumilikdə götürdükdə bu izahat bağlayıcı adlanan söz qrupunun xüsusiyyətlərini qismən əhatə edir. Amma bununla belə, bu haqda bəzi mülahizələr də söyləmək mümkündür.

Bağlayıcıların mənası. Demək lazımdır ki, dilçilik ədəbiyyatında bir tərəfdən bağlayıcıların nominativ, lüğəvi və ya leksik mənası olmadığı göstərilir, digər tərəfdən isə onlar leksik-**qrammatik söz qrupu** adlandırılır. Göründüyü kimi, bu fikirlər arasında ziddiyyət nəzərə çarpır. Madam ki, bağlayıcılar leksik-qrammatik kateqoriya kimi xarakterizə edilir, deməli, onların leksik mənaya malik olduğu da qəbul edilməlidir. Çünki nitq hissələri qrammatik deyil, leksik-qrammatik kateqoriyadır. Bağlayıcılarda leksik məna məfhum, anlayış ilə deyil, həmin kateqoriyaya daxil olan sözləri bir-birindən fərqləndirən fərdiləşmiş məna ilə bağlıdır. Bu cəhətdən Y.T.Çerkasovanın önlüklər haqqında dediyi aşağıdakı fikri tamamilə bağlayıcılara da şamil etmək olar; o yazır: “hər hansı ayrıca sözə müəyyən leksik məna xasdır. Bu elə bir mənadır ki, hər hansı morfoloji sinfə daxil olan bir söz məhz bu məna sayəsində başqasından fərqləndirir”.⁴

Daha sonra Y.T.Çerkasova qeyd edir ki, önlüklər müstəqil sözlərdən leksik mənaların olmasına görə deyil, onlarda bu mənanın

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, 1960, səh. 266

² F.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1971, səh. 302

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, 1960, səh. 261, 265, F.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1971, səh. 272, 273

⁴ Y.T.Çerkasova. Путиход полнозначных слов в предложении, Москва 1976, стр. 10

qrammatik mənə ilə daxilən keyfiyyətə özünəməxsus şəkildə əlaqədar olması ilə fərqlənir.¹

Deməli, bağlayıcılar da məfhum ifadə etmir, ancaq daxil olduqları qrupun başqa sözlərindən fərqləndirici leksik mənaya malikdir. Başqa sözlə, bağlayıcılarda qrammatik mənə ön planda olur.

Bağlayıcılaşan sözlər isə bu cəhətdən bağlayıcılardan fərqlənir. Bunlar bağlayıcılaşarkən özlərinin müstəqilliklərini qismən məhdudlaşdırsalar da, leksik mənə bağlayıcılarda olduğu kimi ikinci plana keçmir. Öz müstəqilliklərini nisbətən saxlayır, müəyyən dərəcədə nominativliyə malik olurlar.

Bağlayıcıların dəyişməsi. Bağlayıcılar morfoloji cəhətdən dəyişməyən bir nitq hissəsi adlandırılır. Bu fikirlə tam razılaşmaq olar. Ancaq yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz birləşmələr barəsində bunu demək mümkün deyil. Onların müxtəlif kateqoriyalar üzrə dəyişmələri göz qabağındadır.

Bağlayıcıların quruluşu. Bu məsələ daha maraqlıdır. Bir sıra əsərlərdə bağlayıcılar quruluşca 3 yerə ayrılır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb.² Müəyyən qism əsərlərdə isə bunların iki növü sadə və mürəkkəb³ və ya sadə və tərkibi⁴ olduğu qeyd olunur.

Dilçilik ədəbiyyatında bağlayıcıların düzəltmə və mürəkkəb növlərinə açıq şəkildə etirazlar da edilmişdir.

Professor F.Zeynalov bağlayıcıların düzəltmə növü haqqında belə qeyd edir: "...Köməkçi nitq hissələrinin, təbii ki, həm də bağlayıcıların quruluşuna görə bölgüsü heç bir cəhətdən özünü doğrultmur. Bir halda ki, bağlayıcılar morfoloji cəhətdən dəyişməyən bir nitq hissəsidir, onların düzəltmə növündən bəhs etmək əsassız olar".⁵

Professor F.Zeynalov mürəkkəb adlandırılan bağlayıcılara da etiraz edir və mürəkkəb bağlayıcı kimi təqdim edən qrupları "tərkibi bağlayıcılar" adı altında verməyə tərəfdar çıxır.

Bağlayıcılıq vəzifəsi ifadə edən ayrı-ayrı nitq hissələrinə uyğun söz, birləşmə və cümlələr həm leksik, həm morfoloji və həm də quruluş cəhətdən bağlayıcılardan fərqlənir. Bunlar mənsub olduqları kateqoriyalardan təcrid edilməmişdir. Ona görə də bağlayıcılıq vəzifəsi

¹ Yenə orada, səh. 11-12

² M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, 1973, səh. 305

³ Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, Aİ-nin nəşri. Bakı, 1961, səh. 165

⁴ F.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1971, səh. 265

⁵ F.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1971, səh. 263

ifadə edən bu vasitələri uyğun nitq hissələri, birləşmə və cümlələr kimi qəbul edib, onların bağlayıcılaşmasından bəhs etmək münasib olar.

Söz və birləşmələrin bağlayıcılaşmasının bir sıra səbəbləri vardır. Bunlardan başlıcası onların ikitərəfli sintaktik əlaqəyə girə bilmələri ilə, yəni həm özlərindən əvvəl və həm də özlərindən sonra gələn dil vahidlərini bağlaya bilmələri ilə əlaqədardır.

Ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri və müəyyən cümlələr bağlayıcılaşarkən onlarda bir sıra xüsusiyyətlər yaranır:

a) bunlar özlərinin müstəqil məna və məzmununu qismən itirərək müəyyən dərəcədə münasibət ifadə etmək mənası kəsb edir:

b) müəyyən morfoloji kateqoriyalara məxsus şəkilçilər öz xüsusiyyətlərini tam mühafizə edə bilmir:

c) bağlayıcılaşan söz və birləşmələr sintaktik cəhətdən cümlənin müəyyən xarakterli həmcins üzvlərinin bir sıra tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini, cümlələr silsiləsini və s. bir-biri ilə əlaqələndirməyə xidmət edir.

Bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin sintaktik xüsusiyyətinə gəldikdə demək olar ki, bağlayıcılar həm morfoloji və həm də sintaktik cəhətdən elə bağlayıcı adlandırılır. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Belə ki, eyni dil vahidini həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən eyni adla adlandırmaq düz deyildir. Bizcə, sintaktik cəhətdən bütün bağlayıcı vasitələr, bağlayıcı da daxil olmaq şərtilə bağlama adı ilə əlavə cümlə üzvü hesab etmək daha münasib olar.

*Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Metodik məcmuə.
№ 4. Bakı, 1976*

TƏRKİBİNDƏ SAY OLAN MÜRƏKKƏB SÖZ VƏ BİRLƏŞMƏLƏR

Say əsas nitq hissələrindən biridir. Dünyanın əksər dillərində bu nitq hissəsinə aid sözlər hələ çox qədim dövrlərdə yaranmışdır. Azərbaycan dilində say bildirən sözlərin miqdarı çox azdır. Cəmi 23 say bildirən söz vardır. Qalan bütün kəmiyyət bildirən sözlər bu vahidlər əsasında yaranmışdır. Sayların miqdarının belə az olmasına baxmayaraq, onlar çox geniş istifadə dairəsinə malikdir. Dilimizdə elə bir cümlə, ifadə və mətn yoxdur ki, biz orada bu və ya digər şəkildə kəmiyyət bildirən sözlərin işlənməsinə rast gəlməyək.

Say bildirən sözlərdən söz yaradıcılığında da geniş istifadə olunur. Bu nitq hissəsinin bazasında istər sayların özünə və istərsə də başqa nitq hissələrinə aid külli miqdarda yeni söz və ifadə yaratmaq mümkündür. Məsələn, *birinci, beşinci, minlərlə, yüzlərcə, üçlük, beşlik, milyınçu, çoxluq ikili, birlikdə* və s.

Saylar əsasında yeni yaranan sözlərin müəyyən qismini də tərkibində say olan mürəkkəb söz və birləşmələr təşkil edir. Orfoqrafiya lüğətində 800-ə yaxın belə söz verilmişdir. Bunlar təxminən aşağıdakı kimidir: bir sayı ilə 160, iki sayı ilə 204, üç sözünün iştirakı ilə 104, dörd sözü ilə 100, beş sözü ilə 75, altı sözü ilə 42, yeddi sözü ilə 45, səkkiz sözü ilə 23, doqquz sözü ilə 17, on sözü ilə 32, on bir sözü ilə 2, on iki sözü ilə 2, on beş, on altı sözləri ilə bir söz verilmişdir. on səkkiz, on doqquz sözlərinə aid nümunələr verilməmişdir. İyirmi sözü ilə 10-a yaxın, otuz sözü ilə 5, qırx sözü ilə 9, əlli sözü ilə 5, doxsan sözü ilə 4, yüz sözü ilə 3, min sözü ilə 3 say tərkibli söz və birləşmələr verilmişdir.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bir və iki sayları ilə işlədilən saytərkibli-*biravarlı, biradlılıq, birailəlik, burayaqlı, biraylıq, birarvadlı, biratılan, biratomlu, birbarmaqlı, birbuynuzlu, birdəfəlik, birdüymə, birfikirli, birmərtəbə, biryaş, biryəşar, birfəzalı* və s. sözlərin komponentlərindən birini təşkil edən başqa sözlərin əksəriyyətini eynilə *doxsan* sözü ilə birləşdirib *doxsanşəkili, doxsansəhifəlik, doxsanmərtəbəli, doxsanpilləli* və s. işlətmək mümkündür. Ancaq nədənsə orfoqrafiya lüğətində belə nümunələr verilməmişdir. Göründüyü kimi, lüğətdə bu cəhətdən bir systemsizlik özünü göstərir. Burada bəzi saylarla saytərkibli sözlərə çox, başqalarına aid az nümunələr verilməsinin səbəbini iki cəhətdən izah etmək olar: 1) ya müəyyən saylarla, məsələn səkkiz, doxsan və digər saylar ilə başqa sözlərin birləşməsindən əmələ gələn saytərkibli vahidlərin hamısı sadəcə olaraq verilməmişdir, nəzərdən qaçırılmışdır; 2) ya da bunların hamısı mürəkkəb söz deyil, müəyyən qismi, xüsusilə səkkiz, doxsan sayları iştirak edən vahidlər söz birləşməsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bildiyimiz kimi lüğətlərdə ancaq mürəkkəb söz kimi nəzərdə tutulan vahidlər qeyd olunur. Doğurdan da, diqqətlə fikir verdikdə orfoqrafiya lüğətində say tərkibli birləşmələrin əksəriyyəti dilçilikdə ismi sifət birləşməsi kimi verilən *gözü yaşlı, əli qabarlı, ürəyi yaralı, ipək pərdəli, ali təhsilli, nazik bədənli, alçaq boylu* və s. tərkiblərə oxşayır. Ona görə tədqiqatçıda belə bir şübhə yaranır ki, bəlkə, orfoqrafiya lüğətində saytərkibli bu sözlərin də çoxu söz birləşməsidir. Bunların əksəriyyəti sadəcə olaraq süni yolla birləşdirilib lüğətdə mürəkkəb söz kimi qeyd

olunmuşdur. Əlbəttə, biz bunu mülahizə kimi söyləyirik. Tərkibində say olan belə birləşmələrin söz birləşməsi və ya mürəkkəb söz olması məsələsi xüsusi tədqiqat tələb edir. Bu yazıda bizim məqsədimiz orfoqrafiya lüğətində mürəkkəb vahid kimi gedən saytərkibli sözləri göstərmək və onların bəzi xüsusiyyətlərin izah etməkdir.

Lüğətlərdə gedən, tərkibində say olan ifadələr komponentlərinin bağlılığına, quruluşuna, başqa sözlərlə əlaqəsinə, mənalarına və s. xüsusiyyətlərinə görə rəngarəngdir.

I. Komponentlərin bağlılığına görə belə vahidləri 2 qrupa ayırmaq olar: a) tabesizlilik əsasında yarananlar; b) tabelilik əsasında yarananlar. Bizcə, müxtəlif sayların birləşməsindən düzələn *on iki*, *on beş* tipli birləşmələr tabesizlik əsasında formalaşmışdır. Eləcə də *iki-iki*, *on-on*, *beş-beş* kimi təkrarlar, *bir-iki*, *beş-altı* tipli birləşmələr də tabesizlik əlaqəsi ilə yaranmışdır. Tərkibində say olan birləşmələrin, yəni vahidlərin əksəriyyətinin komponentləri bir-biri ilə tabelilik əsasında qurulur, məs., *beşulduzlu*, *qoşa buynuz*, *beşbucaq* və s.

II. Tərkibində say olan birləşmələr komponentlərinin quruluşuna görə də maraq doğurur: a) hər iki komponenti sadə sözlərdən ibarət olanlar. Məsələn, *ikicərgə*, *ikiüz*, *ikibuynuz*, *yeddidiymə*, *yeddiyaş*, *yeddibarmaq* və s. b) birinci tərəfi sadə ikinci tərəfi düzəltmə olanlar, məs: *biradlı*, *biradlılıq*, *birayaqlı*, *biraylıq*, *biratılan*, *beşkünclü*, *beşgünlük*, *altıavarlı*, *altıaçılan*, *altıadamlıq* və s. bu qrupa daxil edilən mürəkkəb sözlərin ikinci tərəfini nə kimi düzəltmə sözdən ibarət olması diqqəti daha çox cəlb edir. İkinci tərəfinin qəbul etdiyi şəkilçilərin xüsusiyyətinə görə belə sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) ikinci tərəfi –lı, –lu, –li, –lü şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin iştirakı ilə formalaşanlar. Məs: *yedditağlı*, *onmərtəbəli* və s. nəzərdən keçirilən dil materialı, eləcə də orfoqrafiya lüğətinə daxil edilən belə sözlər göstərir ki, dilimizdə bu əsasda düzələn vahidlər həddindən çoxdur. Burada maraqlı cəhət odur ki, lüğətdə birinci tərəfi müxtəlif saylardan, ikinci tərəfi –lı, –lu, –li, –lü şəkilçili eyni sözlərdən ibarət birləşmələr çox verilmişdir. Məs.: *birmərtəbəli*, *ikimərtəbəli*, *üçmərtəbəli*, *dördmərtəbəli* və s. yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, əvvəla *mərtəbəli*, *pilləli* sözlərinin lüğətdə verilən saylardan başqa bütün saylarla işlətmək mümkündür. Yəni, *yüz*, *min*, *qırx*, *əlli* və s. saylarla da *–yüzmərtəbəli*, *əllimərtəbəli*, *qırxmərtəbəli* şəkilində işlətmək olar. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, nədənsə lüğətdə yalnız birdən beşə qədər olan saylarla belə sözlər verilmişdir.

Bu şəkilçi ilə bağlı ikinci maraqlı cəhət odur ki, belə sözlərin bir qisminə həmin şəkilçini atıb, şəkilçisiz də işlətmək olar. Yenə də təxminən eyni məzmun ifadə olunur: məs.: *ikimərtəbə, beşmərtəbə* və s.

b) -Lı şəkilçili sözlərin iştirakı ilə düzələn üç komponentli say tərkibli mürəkkəb sözlərə də rast gəlmək olur. Məs.: *üçkəsicidişli (dəzgah)* və s.

c) ikinci tərəfi -lıq şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin iştirakı ilə formalaşan vahidlər. Məs.: *birşahlıq, bircilidlik, ikikiloqramlıq, ikikilometrlik* və s.

-lıq şəkilçili həmin sözlərin bir qismini, məsələn, *günlük, həftəlik, aylıq, adamlıq, nəfərlik, ikidillilik* və s. bütün saylara artırmaq mümkün olduğu halda, məsələn, *beşadamlıq, doxsanadamlıq, yüzgünlük, mingünlük, doxsannəfərlik, doxsankilometrlik* və s. bir qismini isə bütün saylarla işlətmək mümkün deyildir. Məsələn, *hovurluq, tiplilik, kərəlik, yolluq, evlilik, dəfəlik* və s. sözləri əsasən bir sayı ilə *–birhovurluq, birkərəlik, birtiplilik* və s. işləyə bilər.

Bu şəkilçi ilə əlaqədar bir cəhəti də xüsusi qeyd etmək olar. Belə ki, həmin sözlərin bir qisminə -lik şəkilçisini -li şəkilçisi ilə əvəz etmək. Məsələn, *ikihakimiyyətli – ikihakimiyyətlik, ikipartiyalı – ikipartiyalıq* və ya -lı şəkilçili sözləri üzərinə -lik şəkilçisi artırmaq da mümkündür. Məs.: *biryaşlılıq, ikisifətliklik, ikitəbəqəliklik, beşcilidlik* və s.

-lı şəkilçisində olduğu kimi -lik şəkilçili sözlərin də əksəriyyətini bütün saylarla işlətmək mümkün olduğu təqdirdə, nədənsə lüğətdə verilməmişdir. Əvvəldə deyildiyi kimi *doxsan* sözü ilə əlaqədar yalnız bir saytərkibli söz göstərilmişdir.

d) ikinci tərəfi müxtəlif şəkilçili sözlərdən ibarət say tərkibli sözlər. Məsələn, *ikiilç, ikibaşa, birhovurdan, biroturuma, beşaçılan, beşatılan, birər-birər, bircə-bircə* və s.

III. İkinci komponentinin müxtəlif nitq hissəsinə aidiyyətinə görə lüğətlərdə verilən saytərkibli sözlər. Aydındır ki, saytərkibli vahidlərin komponentlərindən biri mütləq saydan ibarətdir. İkincisi isə müxtəlif nitq hissəsinə məxsus sözlər olur. Məsələn, *ikiheca, birhovur, birpara, burdüymə, birbaş, üçkünc, dördyol, beşgirvəngə* və s.

IV. Saytərkibli vahidləri nitq hissəsinin mənsubluğuna görə də qruplaşdırmaq mümkündür.

a) İsimlərə aid: *üçbarmaq, üçbucaq, qırxayaq, ikicərgəliklik, ikisaatlıq* və s.

b) Sifətlərə aid: *beşgüşəli, dördyaşlı, ikifikirli, ikihaça* və s.

c) Saylara aid: *iki-bir, bir-bir, bir-iki, beş-altı* və s.

d) Zərflərə aid: məs.: *birhovurdan, birbaşa* və s.

Ümumiyyətlə tərkibində say olan vahidlərin orfoqrafiya lüğətlərinə daxil edilməsi prinsipləri ətraflı araşdırılmadığına görə bu sahədə bir çox çətinliklər özünü göstərir. Bu məsələnin hərtərəfli götür-qoy edilməsinə böyük ehtiyac hiss olunur.

Dil məsələlərinə dair tematik toplusu. № 1. Bakı, 1994

MÜRƏKKƏB SÖZ, LEKSİKLƏŞMİŞ BİRLƏŞMƏLƏR SABİT VƏ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Mürəkkəb söz, leksikləşmiş birləşmələr, sabit və sərbəst söz birləşmələri dilimizdə mühüm yer tutur. Bu kateqoriyalar müəyyən dərəcədə dilçiliyimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Amma dil vahidləri sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi üzündən bunlar çox hallarda bir-biri ilə qarışdırılır. Bu, daha çox qeyd edilən birləşmələrin bir qisminin mürəkkəb sözlər kimi izah olunmasından irəli gəlir.

Dilçiliyimizdə bunların fərqləndirilməsi məsələsi barədə dəyərli fikirlər söylənməmişdir. Y. Seyidovun fikrincə: “Bu birləşmələr (leksikləşmiş birləşmələrin bir növü olan mürəkkəb idarə adları nəzərdə tutulur) Azərbaycan dilçiliyində uzun zaman heç bir qeyd-şərt qoyulmadan mürəkkəb isimlər sırasında verilmiş və mürəkkəb idarə adları deyə izah edilmişdir”.¹ Müəllif qeydlərində haqlı olsa da, dilçilik ədəbiyyatına nəzər saldıqda bu birləşmələrlə mürəkkəb sözlər arasında dəqiq sərhəd qoyulmamasına, onların bir çoxunun mürəkkəb sözlər kimi izah edilməsinə bu gün də rast gəlmək mümkündür. Məsələn: S. Cəfərovun *Müasir Azərbaycan dili* (II hissə, Azərb. EA nəşri, 1980, səh. 8) kitabında baş müəllim, baş həkim, baş məqalə, baş mühasib və s. mürəkkəb isim bəhsində verilmişdir. S. Cəfərov Uzaq Şərq, Yaxın Şərq birləşmələrini də mürəkkəb isimlərin sırasına daxil etmişdir.

Azərbaycan dili onomastikası (oçerklər) əsərində *Almalı qaya, Armudlu bulaq, Aşağı Quşçu, Aşağı Uzunoba, Aşağı Qaramanlı, Quş*

¹ Y. Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, səh. 54

uçan Qaya, Əvəz vurulan Qala, Zonanın döşü, Qəmər in dərəsi və s. mürəkkəb toponimlər kimi verilmişdir.¹

B.T.Qurbanov Xəzər dənizi, Qara dəniz, Mərmərə dənizi və s. kimi birləşmələrin artıq mürəkkəb adlara çevrildiyini və hətta lüğətlərə də daxil olduğunu xüsusi qeyd edir.²

Bir sıra dilçilik ədəbiyyatında Birinci Şıxlı, Orta Şıxlı, Aşağı Quşçu, Qamışlı Göl, Avlax, Kərə qoyun, Ağ keçi, Şatır Keçi, Qotur yabı, Kor at və s. kimi yüzlərcə mürəkkəb adlar gah mürəkkəb söz, gah sadəcə olaraq Лексические единицы və ya Сложных лексические единицы, Сложными географическими названиями, Сложными топонимами və ya mürəkkəb toponimlər, mürəkkəb zoonimlər və s. kimi qeyd edilərək bunların mürəkkəb söz və ya söz birləşmələri olub-olmamaları dəqiq verilməmişdir.³

Leksikləşmiş birləşmələrin bir növü olan *əmək bayramı, dostluq kəməri, əmək qəhrəmanı. Axarsız göllər, qar uçuqunu, mürəkkəb cümlə, təktərkibli cümlə, sosializm realizmi, əqli nəticə, Binom qanunu. Əks lüğət, kapital qoyuluşu. Idman leksikası, Azərbaycan dili, ana dili* və s. tipli terminlərin də mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi olduğu barədə tam qəti fikirlər söylənməmişdir. Düzdür. Bədii əsərlərdə bu birləşmələr barədə nisbətən konkret fikir söyləməyə cəhd edənlər olmuşdur. Məsələn, Y.Seyidov bu tipli birləşmələrdən sayılan mürəkkəb idarə adlarından söz birləşmələri kimi bəhs etməyi münasib hesab edir. Ancaq onların mürəkkəb sözlər kimi müəyyən dərəcədə sabitləşmiş adlara çevrildiyini də qeyd edir. Lakin müəllif bu sabitləşmiş adlara çevrilmə xüsusiyyətinin nədən ibarət olduğunu geniş izah etməmişdir.⁴

S.H.Muratov də yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz dil vahidlərini *Лексикализованные устойчивые словосочетания* adlandıraraq sabit söz birləşmələrinin bir növü kimi vermişdir.⁵ Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri kitabında cib dəsmalı, baş örtüyü tipli birləşmələr başqa birləşmələrdən fərqləndirilir. Qeyd edilir ki, ümumiyyətlə, söz birləşmələri leksik və sintaktik olmaq etibarilə iki

¹ R.İsrafilova, Q.Məşədiyev, Q.Cəfərov. Azərbaycan dili onomastikası (oçerklər). Bakı, 1967, səh. 91

² Bax: Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı, 1986, səh. 29

³ BaxС.М.Моллазаде. Топонимы северных районов Азербайджана. Баку, 1979, ст. 89

⁴ Bax: Y.Seyidov. Söz birləşməsi. Bakı, 1966

⁵ С.Н.Мурьтов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. Москва, 1961, стр. 98-103

yerə ayrılır: Əlbəttə, hər iki halda bu birləşmələr sintaktik birləşmələrdir. Lakin bunların birində təyin edən söz, təyin olunan ilə birlikdə yeni anlayış yaradır. Məsələn: cib dəsmalı, baş örtüyü. Bundan əlavə, belə birləşmələrdə təyininin müəyyən bir əşyaya aid daimi əlamət bildirməsi, lüğəti mənanın sintaktik mənaya nisbətən üstünlük təşkil etməsi də xüsusi qeyd olunur.³

Bu cür fikirlər məsələnin mahiyyətini izah etməyə yaxın olsa da, mürəkkəb söz və müxtəlif tip birləşmələrin sərhədi dəqiq göstərilməmişdir.

Bizcə, mürəkkəb sözlərlə müxtəlif tip birləşmələrin sərhəddini dəqiq göstərmək üçün birinci növbədə bu birləşmələrin özlərinin növlərini düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu qeyd etdiklərimiz onu göstərir ki, mürəkkəb söz leksikləşmiş birləşmələr və söz birləşmələrinin həddunu müəyyənləşdirilməsi aktual bir məsələ kimi qarşıda durur.

Bizə görə, söz birləşmələrini: 1) leksik-lüğəvi birləşmələr; 2) sabit birləşmələr və 3) sərbəst birləşmələr kimi 3 qrupa ayırmaq daha münasib olar.

Dilçilikdə sabit və sərbəst birləşmələr nisbətən ətraflı tədqiq olunmuşdur. ancaq leksikləşmiş birləşmələrə az toxunulmuşdur. Ona görə bu məsələ haqqında bir az ətraflı bəhs edəcəyik.

Leksikləşmiş birləşmələr də başqa söz birləşmələri kimi iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Tərəfləri əsasən ayrı yazılır, komponentləri müstəqil vurğuya malik olur. Mürəkkəb cümlə üzvü kimi çıxış edir və s. Amma bu birləşmələr bir sıra cəhətlərinə görə başqa birləşmələrdən fərqlənir. Leksikləşmiş birləşmələrdə monolitlik çox, lüğəvi məna sintaktik mənadan üstün olur. Ən başlıcası isə adlandırma xüsusiyyəti qabarıq nəzərə çarpır.

Leksik birləşmələrin komponentləri arasında sintaktik əlaqələr zəifləmiş olur, məhdud şəkildə fəaliyyət göstərir, bir növ arxa plana keçir, birləşmə tədricən sabit xarakter alır. Tərəfləri bir-birindən ayırmaq çətin olur. Sərbəst birləşmələrin tərəfləri nisbətən müstəqil olur, asılılıq zəif nəzərə çarpır. Sözlər öz fərdiyyətini qoruyub saxlayır, təyinlə təyin olunan üzvün birləşməsi təsirini bağışlayır. Leksik birləşmələrdə isə əksinə təyinlə təyin olunan yox, komponentlərin

³ Bax: Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1961, səh. 18

qaynayıb qarışması özünü göstərir. Məsələn, biz *pambıq tarlası*, *pəncərə şüşəsi* kimi sərbəst söz birləşmələri ilə sadə cümlə, *Bakı Soveti* leksik birləşmələrini müqayisə etdikdə bunu aydın görə bilərik.

Leksik-lüğəvi birləşmələr sərbəst birləşmələrə nisbətən sabit birləşmələrə daha çox oxşayır. Hətta bu birləşmələri sabit söz birləşmələrinin bir növü hesab edənlər də olmuşdur. Amma leksikləşmiş birləşmələri sabit birləşmələrlə də eyniləşdirmək düz olmaz, bunlar arasında da müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, leksikləşmiş birləşmələr bir növ onomoloji və terminoloji xüsusiyyət daşıyır. əvvəldə göstərdiyimiz kimi, bunlarda nominasiyalılıq-adlandırma təbiəti güclü olur. Sabit birləşmələrə nisbətən leksikləşmiş birləşmələrdə obrazlılıq, ekspressivlik, demək olar ki, olmur.

Leksik-lüğəvi birləşmələrin özlərini də 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Onomoloji leksik birləşmələr
2. Terminoloji leksik birləşmələr

Onomoloji mürəkkəb leksik birləşmələrin özlərinin də bir sıra qrupları vardır:

- a) Şəxs adları (antroponimlər): Mirzə Cəlil, Molla Nəsrəddin və s.
- b) Yer adları (toponimlər): Mil düzü, Ağ körpü və s.
- c) Zoonimlər: Qara ayğır, Sarı Nərilə və s.

Terminoloji leksik birləşmələrin də müxtəlif sahələrini qeyd etmək olar:

- a) İctimai elmlərə aid leksikləşmiş terminlər: inkarı inkar qanunu, elmi sosializm.
- b) dəqiq elmlərə aid leksikoloji terminlər: sürət qutusu, sürtkü yağı və s.

Leksikləşmiş birləşmələr mürəkkəb sözlərə daha yaxındır. Amma bu birləşmələri mürəkkəb sözlərdən fərqləndirən bir sıra başlıca cəhətlər vardır:

1. Mürəkkəb sözlər bilavasitə adlandırma, nominasiya xüsusiyyətlərinə malikdirsə, leksikləşmiş birləşmələr isə əşya və hadisələri bilavasitə adlandırır, ifadə etdiyi əşya və hadisələrin motivləşmiş müəyyən əlamətini göstərir.

Məsələn: Mirzəli mürəkkəb sözü müəyyən bir şəxsin sadəcə adıdır, onun əlavə heç bir əlamətini bildirmir. Mirzə Ələkbər leksikləşmiş birləşməsi isə həmin şəxsin adı olmaqla yanaşı, həm də onun müəyyən sənətini, peşəsini və s. də ifadə edir.

2. Mürəkkəb sözün komponentlərinin məna qovuşması mürəkkəb adlara nisbətən daha güclüdür. Məsələn: dəvədabanı mürəkkəb

sözünü təşkil edən dəvə və dabanı sözlərinin heç birinin həqiqi məna izi görünmür. Ancaq Göy göl leksikləşmiş birləşməsini birinci komponenti həqiqi mənasını mühafizə etmişdir.

Qeyd: Əlbəttə, burada istər mürəkkəb sözlərin və istərsə də mürəkkəb adların hamısı deyil, əksəriyyəti nəzərdə tutulur.

3. Mürəkkəb sözlər əksərən bitişik və ya defislə yazıldığı halda, mürəkkəb adlar ayrı yazılır.

4. Mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti bir vurğu ilə, mürəkkəb adların tərəfləri isə müstəqil vurğu ilə tələffüz edilir.

4. Mürəkkəb sözlər sadə cümlə üzvü, mürəkkəb adların tərəfləri ilə müstəqil vurğu ilə tələffüz edilir.

5. Mürəkkəb sözlər sadə cümlə üzvü, mürəkkəb adlar mürəkkəb cümlə üzvü olur.

6. Mürəkkəb sözlər üçün iki komponent əsas əlamətdir. Leksikləşmiş birləşmələr daha çox sözdən ibarət ola bilər.

7. Leksikləşmiş birləşmələrin komponentləri nisbətən dəyişkəndir.

Ümumiyyətlə, leksikləşmiş birləşmələr mürəkkəb sözlərə nə qədər meyl etsə də, bunlar söz birləşmələrinə daha yaxındır.

Onomaloji və terminoloji vahidlərin quruluşu, ifadəsi və əmələ gəlməsi də maraqlıdır. Bir çox hallarda onomaloji və terminoloji birləşmələrin əmələgəlmə üsulları ilə onların ifadəsi məsələsini bi-biri ilə eyniləşdirirlər. Bütün bunlar ayrı-ayrı problemlərdir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin onomastikası” əsərində müasir dil baxımından düzəltmə sözlərlə ifadə olunanlar bəndində sadəcə olaraq toponimlərin düzəltmə sözlərlə ifadə olunmasını izah etmək əvəzinə, toponimlərin əmələ gəlməsində iştirak edən şəkiçilərdən bəhs olunur.¹

Bu baxımdan T.Əhmədov haqlı qeyd edir: “... bu o deməkdir ki, əslində onlar tərəfindən (tədqiqatçılar nəzərdə tutulur-C.Cəfərov) toponimlərin struktur tipləri, yaranma yolları və üsulları deyil, toponim yaradıcılığında istifadə olunmuş ümumi sözlərin toponimiyaya qədərki struktur tipləri, yaranma və formalaşma yolları tədqiq olunmuşdur”.¹

Həqiqətən də, Köyrumlu (kənd) toponiminin ifadəsindən danışarkən onun sadəcə olaraq düzəltmə sözlə ifadə edildiyindən bəhs

¹Bax:R.İsrafilova, Q.Məşədiyev, Q.Cəfərov. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987, səh. 86-91

¹ T.Əhmədov. Azərbaycan dilinin poli-toponimiyası. Bakı, 1985, səh.29

etmək lazım gəlir. Yaxud, İstisu toponiminin sadəcə olaraq söz birləşməsi ilə verilməsindən danışmaq olar.

Deməli, yeni toponimlərin hazır dil vasitəsilə ifadəsi başqa, yeni toponimlərin əmələ gəlməsi isə tamamilə başqa bir məsələdir. Bunları bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz.

Leksikləşmiş birləşmələrlə sərbəst birləşmələr məsələsinə gəldikdə qeyd edə bilərik ki, bunlar başqa-başqa dil vahidləridir. Bunları eyniləşdirmək düz deyildir. Amma buna baxmayaraq. Bəzi dilçilik əsərlərində bunların fərqlənmədiyi göstərilir. Məəslən: Y.Seyidov leksikləşmiş birləşmələri (düzdür. O, mürəkkəb idarə adlarını) nəzərdə tutaraq yazır: “Onlar dildəki mövqeyi, məfhuma münasibəti və s. cəhətlərdən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan, lakin tərkibi, modeli və bir sıra başqa xüsusiyyətləri ilə söz birləşmələrindən fərqlənməyən birləşmələrdir. Müəyyən idarə, təşkilat və müəssisə adı kimi işlənmələri onlara əslində heç bir yeni keyfiyyət vermir”². Əvvəla, Y.Seyidov bu mülahizəni söyləyərkən iki başlıca cəhəti nəzərə almamışdır. 1) Mürəkkəb idarə adları leksikologiyanın, Söz birləşmələri sintaksisin obyektləridir; 2) Söz birləşmələri danışmaq əsnasında yaranır, leksikləşmiş birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcud olur. Bunlar əsasında hətta lüğətlər də tərtib edilir, ixtisarla da yazılır. Bir sözlə, leksikləşmiş birləşmələr sərbəst söz birləşmələrinin belə bir tərifinə: iki və daha artıq həqiqi mənalı müstəqil sözün tabelilik əsasında qeyri-predikativ şəkildə danışmaq anında birləşərək genişlənmiş, mürəkkəb dil vahidi olması tələbinə cavab vermir.

***Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar Elmlər
Seriya № 1. Bakı, 1994***

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN HÜDUDU MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Sadə və mürəkkəb cümlənin sərhəddini müəyyənləşdir-məyə iki cəhətdən yanaşmaq olar: 1. Ayrı-ayrı müstəqil sadə cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan bir-biri ilə bağlı sadə cümlələrin təbiətinin müəyyənləşdirilməsi; 2. Müştərək üzvlü, xüsusilə

² Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, səh. 35

müştərək mübtədali həmcins xəbərlı mürəkkəb cümlələrlə, həmcins xəbərlı müştərək mübtədali sadə cümlələrin fərqləndirilməsi.

Birinci cəhətlə bağlı onu qeyd etmək olar ki, dilimizdə işlənən bir sıra elə cümlələr vardır ki, onların təbiəti bəzən mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibinə daxil olan sadə cümlələrin təbiətindən o qədər də fərqlənir. Eyni xarakterli cümlələr bir müəllif tərəfindən nöqtə qoyularaq sadə cümlələr kimi, digər müəllif tərəfindən vergüllə ayrılaraq mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan sadə cümlə kimi verilir. Buradan belə anlaşılır ki, bir çox hallarda guya sadə və mürəkkəb cümlələrin fərqləndirilməsi sadəcə olaraq vergül və nöqtədən asılı imiş. Əlbəttə belə deyildir. Bu məsələdə fikir və intonasıyaya xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Sadə və mürəkkəb cümlələrin sərhəddinin fərqləndiril-məsinin çətinliyi daha çox müştərək mübtədali mürəkkəb cümlə ilə həmcins xəbərlı sadə cümlələrin müəyyənləşdirilməsində özünü göstərir. Belə ki, eyni xarakterli cümlələr bəzi əsərlərdə sadə, bir sıra əsərlərdə isə mürəkkəb cümlə kimi verilmişdir.

Sadə və mürəkkəb cümlələr qarışdırılan müştərək mübtədali cümlələri bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1. Xəbərləri müxtəlif qrammatik formalarla ifadə edilən müştərək mübtədali cümlələrdə.

Dilçilərin bir qismi xəbərləri müxtəlif zaman formaları ilə ifadə olunan müştərək mübtədali cümlələri mürəkkəb cümlə hesab edir. Məsələn, M.Həsənov və H.Rzayev yazır: “Müştərək mübtədali tabesiz mürəkkəb cümlə üçün əsas fərqləndirici əlamət budur ki, onun xəbərləri eyni formalı olmur: yəni xəbərlər mübtədə ilə şəxsə görə uzlaşır, zamana görə uzlaşmır və eyni sintaktik sula acavab vermir. “Bu fikir aşağıdakı cümlələrlə əsaslandırılır.

1. Siranuş öz təsəllisini rəyalda tapdı, bütün günü çalırdı (S.Rəhimov).

2. Mən o zaman Bayıl mədənlərində fəhlə idim, amma indi təqaüdəçüyəm.¹

Əvvəla, burada bəzi dəqiq olmayan ifadələri, məsələn, xəbərlə mübtədanın zamana görə uzlaşıb-uzlaşmaması fikri nəzərə alınmazsa bizcə, mübtədə ilə xəbər zaman görə uzlaşmaz, sitatdan aydın olur ki,

¹ Azərbaycan dili tədris metodikasının təkmilləşdirilməsi, Elmi əsərlər məcmuəsi. Bakı, 1983, səh. 45

müəlliflər müştərək mübtədali müxtəlif zaman formalı xəbərləri olan cümlələri (ikinci cümləni) mürəkkəb cümlə hesab etmişlər.

Dilçilərin başqa qismi isə bu tipli cümlələri sadə cümlə kimi qəbul edirlər. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dili” dərslində oxuyuruq: “Həmcins feli xəbərlər bir-biri ilə şəxsə, kəmiyyətə və zaman görə uzlaşır, lakin zamana görə uzlaşma bəzən pozula bilər, yəni həmcins feli xəbərlər müxtəlif zamanlarda çıxış edir: Döyüş davam edir və davam edəcəkdir”.¹

II. Xəbərləri qarşılaşdırılan, başqa sözlə, qarşılıq bildirən bağlayıcılarla işlənən müştərək mübtədali cümlələrdə.

Bu tipli cümlələr də bəzi ədəbiyyatda mürəkkəb, başqalarında isə sadə cümlələr kimi verilir. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dili” kitabında **Qarı düşməni onları özünə tabe edir, amma bununla da onlardan əl çəkmirdi**, cümləsi mürəkkəb,² “Azərbaycan dili” (7-8-ci siniflər üçün) kitabında **Mən qızın səsinə eşidirdim, amma (lakin) nə söylədiyini ayırdı bilmirdim**, cümləsi isə sadə hesab edilmişdir.

III. Xəbərləri nə... nə bağlayıcısı ilə işlənən müştərək mübtədali cümlələrdə.

Bu quruluşlu cümlələr də mübahisəli şəkildə izah olunur. Məsələn, “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında **Maksim Qorki Bakıya hərəkət edərkən nə orada gürültü qoparmışdı, nə də bizə gələcəyini bildirmişdi** cümləsi həmcins xəbərlə sadə, “Müasir Azərbaycan dili” kitabında isə **mən artıq nə parlaq ulduzlar görür, nə də suyun ahəngdar şırıltısını eşidirdim** cümləsi isə tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırılmışdır.

IV. Xəbərləri səbəb-nəticə münasibətində, başqa sözlə, ikinci xəbər olan hissədə ona görə də, buna görə də, bunun üçün, çünki və s. bağlayıcı və bağlayıcılaşan vasitələr iştirak edən müştərək mübtədali cümlələrdə.

Belə quruluşlu cümlələrin əksəriyyəti dilçilik ədəbiyyatının çoxunda mürəkkəb cümlə hesab edilir. Məsələn, **O, özünü Tahirə tərəf çevirdi ona görə ki, onunla gizli danışmaq istəyirdi** tipli cümlələr.

V. Tərkiblərində qarşılıq, yer, zaman, dərəcə. müqayisə və s. məzmunlu bağlayıcı vasitələr olan müştərək mübtədali cümlələr də dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb cümlələr kimi izah olunur. Məsələn, **Mürsəl, madam ki, bizimlə əl-ələ vermişən, gərək belə şeyləri başa**

¹ Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Azərb. EA nəşri, 1982, səh. 213

² Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, II kitab, 1962, səh. 171

düşərsən, Ərinin gəlişindən özünü o qədər itirdi ki, ayağa durub qarşılaşdı da unutdu və s. cümlələrdə olduğu kimi. Belə cümlələrin xəbərlərinin həmcins olub-olmaması maraqlı doğurur. Bizcə, həmin xəbərləri həmcins hesab etmək lazımdır.

VI. Xəbərlərindən biri şərt şəkli, digəri başqa fel şəkilləri ilə ifadə edilmiş müştərək mübtədali cümlələrdən də əksərən mürəkkəb cümlə kimi bəhs olunur. Belə cümlələrə aşağıdakı qəbildən olan cümlələr nümunə göstərilir.

Zənnimcə, bu qız pis bir adamın əlinə düşərsə, mütləq həyatını faciə ilə qurtaracaq (M.İbrahimov), hərgah bu işdən soyusan, çəkinsən, hər şeyi alt-üst edərsən.

Burada da maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, felin şərt forması ilə başqa formalarını həmcins hesab etmək olarmı? Bu məsələ də dilçiliyimizdə mübahisəlidir, həmin mübahisənin nə şəkildə həllindən də yuxarıdakı cümlələrin sadə və ya mürəkkəb cümlə kimi götürülməsi çox asılıdır. Belə xəbərləri də həmcins götürmək mümkündür. Bu barədə “Современный русский язык” kitabında belə deyilir: “... həmcins üzvlərin eyni morfoloji ifadəsi vacib və ardıcıl hadisə deyildir. Belə həmcins üzvlər ya müxtəlif qrammatik sinifdən olan nitq hissələri ilə ifadə olunur və yaxud müxtəlif qrammatik formaya malik olur”¹.

Bu qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, həmcins xəbərləri və müştərək mübtədali sadə cümlələrlə müştərək mübtədali mürəkkəb cümlələrin fərqləndirilməsi barədə dilçiliyimizdə müxtəlif fikirlərə rast gəlirik. Bunların sərhəddi istər elmi qrammatikalarda və istərsə də orta məktəb üçün yazılmış dərsliklərdə hələ indiyə qədər düzgün müəyyənəndirilməmişdir. Bizcə, bu qəbildən olan cümlələri bütövlükdə ayıraraq ya sadə, ya da mürəkkəb cümlələr tərkibində və yaxud da xüsusi cümlə tipi kimi müstəqil şəkildə izah etmək məqsədə daha müvafiq olar. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki K.Abdullayev həmcins xəbərləri bütün cümlələri mürəkkəb cümlə üzvü kimi qəbul etməyi tövsiyə edir.¹

Məktəb islahatı və pedaqoji təhsil. Bakı, 1986

¹ Грамматика русского языка. Синтаксис, Изд. АН СССР, М, 1954, стр. 412

¹ Абдуллаев К. Проблемы синтаксиса прос. продолж. в азерб. языке. Баку, 1983, стр. 52

HƏMCİNS, QEYRİ-HƏMCİNS VƏ MÜRƏKKƏB TƏYİNLƏR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Təyinə aid xeyli tədqiqat işləri aparılmışdır. Ancaq bununla belə, onun bir sıra xüsusiyyətləri, xüsusən həmcins, qeyri-həmcins və mürəkkəb təyin məsələsi hələ də tam dəqiq izah olunmamışdır. Bu da öz növbəsində təyinin ümumi mahiyyətinin aydınlaşdırılması və eləcə də onun tədrisi işini xeyli çətinləşdirir. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında təyirlərin iki cür olduğu qeyd edilir: həmcins və qeyri-həmcins. Həmcins təyirlər əsasən düzgün izah edilir, amma qeyri-həmcins təyirlər dəqiq aydınlaşdırılmır. Bunlar orta məktəb dərslərində belə izah olunur: “Az-çox biri digərinə aid olan və sadalama intonasiası ilə tələffüz edilməyən təyirlər həmcins olmur”. Bu tərifi çox primitivdir. Çünki buradan belə anlaşılır ki, həmcins təyirlərdən başqa yerdə qalan təyirlərin hamısı həmcins olmur. Bəs belə təyirlər, o cümlədən, də qeyri-həmcins təyirlər necə olur? Dilçilik əsərlərində bu suala aydın cavab tapmaq çətinidir. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-həmcins təyirlər heç də biri digərini izah edən təyirlərə deyilmir. Məsələn, **“Qırmızı qalstuklu qız şeir oxudu”** tipli cümlələrdə təyirlər həmcins deyil. Qeyri-həmcins təyirlər də həmcins təyirlər kimi, ayrı-ayrılıqda ümumi təyin olunana aid olur. Məsələn, **“O, mağazadan bir gözəl gümüş qaşığı aldı”**. Bu cümlədə işlənən bir, gözəl, gümüş sözləri qeyri-həmcins təyirlərdir. Çünki bunların hər üçü ayrılıqda ümumi təyin olunana aiddir. Bu, o deməkdir ki, **“O, bir qaşığı, gözəl qaşığı, gümüş qaşığı”** almışdır.

Həmcins və qeyri-həmcins təyirləri fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

a) Həmcins təyirlər bir-biri ilə əksərən eyni cins və növ münasibətlərini ifadə edir. Məsələn, **“Mehriban gözəl, göyçək və yaraşığı bir qız idi”**.

Qeyri-həmcins təyirlər isə bir-biri ilə müxtəlif münasibətlərdə olur və əksərən başqa nitq hissələri ilə ifadə edilir. Məsələn, **“Küçəmizdəki o möhtəşəm daş bina adamı valeh edir”**.

b) Həmcins təyirlər sadalama intonasiası ilə tələffüz olunur, yazıda isə bunların arasında vergül qoyulur. Qeyri-həmcinslərdə isə əksinədir (yuxarıdakı misallarda olduğu kimi).

Bəzi dərsləklərdə və elmi əsərlərdə təyirlərin bir növü kimi, təyinə aid təyirlərin mövcudluğu da qeyd edilir. Biri digərinə aid təyirlər təyinə aid təyin adlandırılır və bu tipli nümunələr gətirilir:

“Kəndimizdə daş hasarlı binalar çoxdur”. Burada əsas fərqli cəhət odur ki, birinci təyin adlandırılan daş və hasarlı sözləri təyin olunana, yəni binalar sözünə aiddir. Ancaq, əvvəldə gördüyümüz kimi, həmciins və qeyri-həmciins təyinlərin hamısı ayrı-ayrılıqda ümumi təyin olunanlara bağlanır.

Təyinlərə aid təyinlər haqqında dos.A.Həsənov öz tədqiqatında göstərmişdir ki, türk dillərində yalnız ismi sifətlərlə (-lı⁴, -sız⁴ şəkilçili) ifadə olunan təyinlər təyin tələb edə bilir və təyinə aid təyin birləşməsi yaradır; məsələn: hündür hasarlı (bağlar), uzun dimdikli (quş), ipək pərdəsiz (pəncərə) və s.

Bizcə, təyinə aid təyin şərti mənada götürülməlidir. Belə ki, burada iki təyinin olmasından danışmaq düzgün deyil. Çünki ismi sifət adlandırılan sözlərlə onlara məxsus sözlərin yaratdığı birləşmə təyinə aid təyindən daha çox tərkib və ya söz birləşməsi xarakteri daşıyır. Elə A.Həsənovun özü də bunları tərkib kimi izah etmiş və aşağıdakı növlər üzrə qruplaşdırmışdır:

a) isim + -lı⁴ şəkilçili ismi sifətlər: **daş hasarlı** (bina), **mərmər sütunlu** saray; b) sifət + lı⁴ şəkilçili ismi sifətlər: **qırmızı kirəmidli** (bina), **ağ xalathı** (qız); v) say + -lı⁴ şəkilçili ismi sifətlər: **çox ətirli** (çay), **az yağlı** (xörək); q) əvəzlilik + -lı⁴ şəkilçili ismi sifətlər: **belə savadlı** (tələbə); d) zərf, feli sifət + lı⁴ şəkilçili ismi sifətlər: **olduqca qorxulu** (nağıl), **tamamilə məzəli** (adam) və s. Müəllif –sız⁴ və -kı⁴ şəkilçili ismi sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblərdən də söhbət açmışdır: **taxta hasarsız** (ev), **daş qaladakı** (müdafiəçilər), **dəmir qəfəsdəki** (quş), **hündür qaladakı** (əzəmət), **həmin saraydakı** (bürclər), **tikdiyimiz binadakı** (qapılar).

Qeyd etdik ki, ismi sifət tərkibi dilçiliyimizdə yeni məsələdir.bizcə, bu məsələdə dos. A.Həsənov həmin tərkiblərin izahında bəzən ardıcıl mövqe tutmur. Belə ki, o, müəyyən hallarda yuxarıda verdiyimiz tərkiblərlə bir növ eyniyyət təşkil *edən ilk dövrdəki* (*çətinlik*), *son aylardakı* (*məhsul*), *gələn ilki* (*plan*), *ötən həftəki* (*yığıncaq*), *ala gözlü* (*qız*), *donqar burunlu* (*oğlan*), *uzun dimdikli* (*quş*), *1905-ci ilin yanvarındakı* (*qırğın*), *həmin o qarlı ilin qışındakı* (*hadisələr*) tipli birləşmələri mürəkkəb sifət kimi verir. Düzdür, feli sifət, feli bağlama, təyini söz birləşmələri bazasında mürəkkəb sözlər formalaşdığı kimi, sifət tərkibləri əsasında da mürəkkəb sözlərin yarandığını inkar etmək olmaz. Məsələ bunların sərhədini düzgün müəyyənləşdirməkdir. A.Həsənovun yuxarıda mürəkkəb sifət kimi verdiyi birləşmələrin bir qismi – *alagözlü* (*qız*) *bugünkü* (*iclas*) və s. tam

mürəkkəb sifətə çevrilmişdir. Bir qismi isə keçid vəziyyətindədir; məsələn, *zərif naxışlı – zərifnaxışlı, ali təhsilli – alitəhsilli, meşşan təbiətli-meşşantəbiətli və s.* (bax: Ə.Əfəndizadə. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının başlıca məsələləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1992, № 4, səh. 53).

Göstərilən nümunələrin əksər qismi isə tamamilə tərkib halındadır. Məsələn, 1905-ci ilin yanvarındakı (qırğın), həmən o qarlı ilin qışındakı (hadisələr) və s.

Bizcə, bu tərkibləri təyinə aid təyinlər kimi yox, bütöv bir birləşmə kimi qəbul etmək daha düzgün olar. Belə ki, ismi sifətlər feli sifətlərə, feli bağlamalara bənzədiyi kimi, ismi sifət tərkibləri də feli sifət və feli bağlama tərkiblərinə oxşayır. Adətən sintaktik təhlildə feli sifət və feli bağlama tərkiblərini üzvlərinə ayırmırlar. Bunun kimi ismi sifət tərkiblərinin üzvlərini ayıraraq təyinə aid təyinlər, yəni iki təyin kimi qəbul etmək düzgün deyil. Bunlar mürəkkəb təyinlərdir.

*Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (metodik məcmuə),
1986, № 6*

İNKARLIQ VƏ CÜMLƏ

Müasir dilçilik ədəbiyyatını gözdən keçirdikdə cümlələrin elə bir sistemli təsnifinə rast gəlmirik.

Bizə görə, cümlələri aşağıdakı prinsiplər əsasında təsnif etmək məqsədə daha uyğundur.

1. İntonasiya və fikrin məqsədinə görə: a) nəqli; b) sual; c) əmr və ç) nida cümlələri.

2. Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə; a) müxtəsər; b) geniş.

3. Lazımı üzvlərin buraxılıb-buraxılmamasına görə: a) bütöv; b) yarımcıq cümlələr.

4. Baş üzvlər əsasında formalaşmasına görə: a) cüttərkibli; b) təkterkibli cümlələr.

5. Şəxsə görə: a) şəxslilə; b) şəxssiz cümlələr.

6. Quruluşa görə: a) sadə; b) mürəkkəb; c) sintaktik bütövlər.

7. Gürcəkliyə münasibətə görə: a) təsdiq; b) inkar cümlələri.

Bizim mövzumuz inkarlıq və cümlə olduğuna görə bu axırıncı təsnif prinsipi üzərində dayanacağıq.

Cümlələrin ifadə etdiyi fikrə görə. Xüsusilə gerçəkliyə olan münasibətinə görə bölgüsü də ətraflı tədqiq edilməli olan məsələlərdən biridir.

Gerçəkliyə olan münasibətinə görə cümlələr 2 yerə bölünür.

a) İnkər; b) Təsdiq.

Dilçilikdə bu prinsip ən az tədqiq edilmiş məsələlərdən biridir. Bəzən bu bölgüyə, xüsusilə cümlələrin gerçəkliyə olan münasibətə görə bölgüsünə etiraz edilir. A.Q.Rudnev “Синтаксис современного русского языка” adlı əsərində bu haqda yazır: “Деление предложений на утвердительные и отрицательные – это деление по содержанию или по качеству отображаемые предметов” как об этом говорит логика, а не по структурной признаком предложений, т.е. налицо нарушение единого *principium divisionis*”¹. Lakin A.Q.Rudnevin, cümlələrin gerçəkliyə olan münasibətinə görə bölgüsünü fikrə görə bölgü hesab edərək, buna etiraz etməsinə baxmayaraq, müəllif elə həmin əsərində sadə cümlələri danışanın ifadə etdiyi fikrə qarşı münasibətinə görə 4 yerə - əmr, sual, nida, nəqli ayırması², bizcə, məhz elə fikrə əsaslanılmışdır.

Müəyyən dilçilər təsdiq və inkar cümlələri mübtəda ilə xəbər arasındakı əlaqənin təsdiq və inkar şəkildə olması ilə izah edirlər. təsdiq və inkar cümlələri bu şəkildə izah etmək birtərəfli xarakter daşıyır. Məlumdur ki, bu dildə heç də bütün cümlələrdə mübtəda, xəbər olmur, təktərkibli cümlələrdə bu iki baş üzvdən biri iştirak edir və belə cümlələrdə də mübtəda-xəbər arasında əlaqədən danışmaq olmaz.

Təktərkibli cümlələrin isə özünəməxsus inkari formaları vardır.

Başqa qism dilçilər isə cümlədə iş, hal və hərəkətin icra olunub-olunmamasına əsasən təsdiq və inkar cümlələrə tərif verirlər. Məsələn: N.Abdullayev bu haqda yazır: “İş, hərəkətin icra edildiyini bildirən cümlələr təsdiq cümləsi adlanır”¹... “İş hərəkətin yerinə yetirilmədiyini bildirən cümlələr inkar cümləsidir”².

Göründüyü kimi belə təriflər də bir tərəflidir. Çünki burada yalnız feli cümlələr nəzərdə tutulmuşdur. Halbuki bir sıra təsdiq və

¹ А.Г. Руднев. “Синтаксис современного русского языка”, Москва, 1963, стр. 30-31

² Yənə orada.

¹ N.Abdullayeva. Təsdiq və inkar cümləsi. V.İ.Lenin adına API-nin əsərlər. XI seriya; № 2, 1963, səh. 73

² Yənə orada, səh. 75

inkar cümlələr vardır ki, orada heç bir iş, hərəkətin icra edilib-edilməməsi haqqında deyil, gerçəklik haqqında tamamilə başqa məzmunlu məlumat verilir.

Təsdiq və inkarlıq ümumiyyətlə, cümlədə ifadə olunan fikrə əsaslanır. əgər ifadə olunan təsdiq məzmunadırsa, onu ifadə edən cümlə təsdiq, inkar məzmunadırsa, onu ifadə edən cümlə isə inkar olacaqdır.

Hər bir cümlə tipinin, xüsusilə ismi və feli; əmr, sual və nəqli; sadə və mürəkkəb cümlə tiplərinin hər birisinin özünə məxsus təsdiq və inkar növü vardır ki, biz də inkarlığın cümlələrə olan münasibətini göstərdiyimiz bu cümlə tipləri üzrə ayrılıqda nəzərdən keçirəcəyik.

Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, deyil, nə sözləri həm ismi. Həm də feli cümlələrdə inkarlığın ifadəsinə xidmət edirsə, yox, xeyr, heç, -sız, -siz, -suz, -süz; -bi-, na- - əsasən ismi, -ma, -mə, -m isə feli cümlələrdə inkarlığın ifadəsinə xidmət edir. Məsələn:

Yox, mən Almaz deyiləm, bizim fərqimiz çoxdur. (B.Şıxlı); Mən bu gün heç yerə gedən deyiləm. Ona nə hürrü, nə mələk tay ola bilər. ("Azərbaycan nağılları"); Mən içəriyə girərəkən Firəngizin nə atası, nə anası Gülsüm bacı, nə qardaşları Kamalla Camal evdə idilər. (Ə.Sadiq); Mənim heç bir günahım yoxdur. (Ə.Vəliyev); Bəla burasındadır ki, laboratoriyaya qoyulan Almaz Hüseynova bacarıqsız və təcrübəsizdir. ("Kommunist" qəzeti); Bax, bu yaxşı olmadı. (B.Şıxlı) və s.

Nəqli, əmr, sual cümlələrinin təsdiq və inkar tipinə gəldikdə demək lazımdır ki, nəqli və əmr cümlələrinin hər ikisinin bir-birinə qarşı qoyulan həm təsdiq və həm də inkar tipləri olsa da, inkar hökmlər yalnız nəqli cümlələrdə ifadə edilir. Daha doğrusu, nəqli cümlələrdə obyektiv məzmunlu inkarlıq ifadə olunur, məsələn: Mənim ki, ondan başqa köməyim yoxdur (C.Cabbarlı); Onlar bizim təkliflərimizi qətiyyənlə bəyənmədilər ("Kommunist" qəzeti) və s.

Əmr cümlələrinin isə hökm ifadə edib-etməməsi məsələsi məntiq elmində hal-hazırda da mübahisəlidir. Lakin bununla bərabər, ən məşhur məntiqçilər əmr cümlələri vasitəsilə hökm ifadə edilməməsini qeyd edirlər. Doğrudan da, əmr cümlələrində bir şey haqqında nə isə nə təsdiq, nə də inkar edilir. Bununla belə nəqli cümlələrdə gördüyümüz kimi, əmr cümlələrinin də bir-birinə əks olan təsdiq və inkar forması vardır. Ancaq əmr cümlələrində ifadə edilən inkarlıq nəqli cümlələrində ifadə edilən inkarlıqdan həm ifadə vasitəsinə, həm də məzmununa görə fərqlənir. Nəqli cümlələrdə inkarlıq inkarlığı ifadə edən vasitələrin

əksəriyyəti ilə ifadə edilə bildiyi halda, əmr cümlələrinin inkarlığı yalnız –ma, –mə, –m şəkilçisi ilə ifadə edilir. Bu da çox təbiidir. Çünki əmr cümlələrinin xəbərləri əsasən fellərlə ifadə edilir. Məzmununa görə nəqli cümlələrdə gerçəklik hadisələri haqqında sadəcə məlumat verilirsə, danışanın heç bir emosional –hissi münabəti ifadə edilmirsə. əmr cümlələrində bunun əksinə olaraq, müəyyən bir işin icra edilməsi haqqında obyektiv məlumat deyil, subyektin idarəsinin hökmü əsas təşkil edir. Əmr cümlələrinin inkarında müəyyən bir işin icra edilməməsi haqqında obyektiv məlumat deyil, subyektin iradəsi ilə qadağanedic, təhrikedic hökmü ifadə olunur. Deməli, əmr cümlələrinin inkar mənası əsasında qadağanetmə məzmunu dayanır. Məsələn: *Məni danışdırma, Məhbusla danışmaq olmaz! İmamrza yolçusu kimi zəhləmizi tökmə, kişi yana çəkil (M.İbrahimov).*

Felim əmr şəklində olduğu kimi, əmr cümlələrində də inkarlığın (qadağan etmənin) məzmunu şəxslərə görə fərqləndiyi kimi dərəcəsinə görə də fərqlənir, yəni qadağanetmə işin icra edilməməsi haqqında nəsihət, təhrik və s. məna çalarlıqlarına da malik olur.

Sual cümlələrində də hökm ifadə edilib-edilməməsi məsələsi məntiq elmində hələ tam həll edilməmişdir. Amma bununla bərabər, əmr cümlələrində olduğu kimi, məşhur məntiqçilər sual cümlələrinin də hökm ifadə etmələsinin tərəfdarlarıdır. Sual cümlələrində də nə isə bir şey nə təsdiq, nə də inkar edilir. Burada yalnız müəyyən bir şey soruşulur.

Qeyd: Ritorik sual cümlələri bu cəhətdən müstəsnaqlıq təşkil edir. Cümlənin məzmununa emosional xarakter vermək. ifadəni daha da təsirli etmək üçün belə sual cümlələrinin təsdiq forması ilə inkar, inkar forması vasitəsilə təsdiq məzmun ifadə edilir. Məsələn:

Məgər şəhərdən tutmuş kəndə qədər hər yerdə on minlərlə belə uşaqların gözlərini çirk və qan basmamışdır? Məgər başını yana çevriməkdə bu fəlakətlərdən yaxa qurtarmaq mümkündür?

Bu tipli cümlələrdə hökm ifadə edilməməsinə baxmayaraq, dilçilik nöqteyi-nəzərindən sual cümləsində inkarlığın ifadə edilməsi bir sıra xüsusi cəhətlərə malikdir. Belə ki, nəqli, əmr cümlələrində gördüyümüz kimi sual cümlələrinin bir-birinə qarşı qoyulan təsdiq və inkar tipləri yoxdur. Onun təsdiq və inkarı prinsipial surətdə bir-birindən fərqlənmir. Çünki sual cümləsinin hər iki tipində naməlum bir şey haqqında soruşulur. Ancaq bununla belə hər iki cümlə tipi danışanın öyrənmək istədiyi məsələyə qarşı münasibəti cəhətdən fərqlənir. Təsdiq formalı sual cümlələrində danışanın veriləcək cavaba heç bir

münasibəti hiss edilmir. O, soruşulan məsələyə verilən cavabın inkar və ya təsdiq mənasında olmasında maraqlı deyildir. İnkar formalı sual cümlələrində isə əksinə, danışanın veriləcək cavabın təsdiq və ya inkar olmasında marağı olduğu aydın hiss edilir. Məsələn:

Məni başa sal, de görüm, siz niyə buraya gəlmişsiniz?

Şah qəzəblə:

- Məgər bu adam həlak edilməmişdir?

Yuxarıdakı göstərdiyimiz cəhətlər bu cümlələrdə aydın şəkildə özünü göstərir.

Sual cümlələri əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən üç qismə ayrılır:

1. Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri.

2. Sual şəkilçiləri ilə əmələ gətirilən sual cümlələri.

3. Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri.

Yuxarıda qeyd etdik ki, sual cümlələrinin inkarında danışanın soruşduğu məsələyə qarşı müəyyən münasibəti də ifadə edilir. Həmin münasibət də sual cümlələrinin bu tiplərindən asılı olaraq müəyyən fərqli məna incəliklərinə malikdir. Məsələn:

- Deyirsən bizə təzə müdir yollayıblar, hə? Sən özün onu heç görməmişən? Yol adamıyıq, qonaq istəmirsənmi? (H.Mehdi). Eləsəydi, bu vaxta qədər elərdi. Min ildir dünya var, kəndli var, niyə bəs eləmədi? (M.İbrahimov).

Bu cümlələrdən göründüyü kimi, sual intonasiyası ilə əmələ gələn inkar sual cümləsində veriləcək cavabla soruşanın az maraqlandığı, -mi sual şəkilçisi ilə əmələ gələn sual cümlələrinə veriləcək cavabla soruşanın daha çox maraqlandığı hiss edilir. Məsələn: Yol adamıyıq, qonaq istəmirsənmi sualına soruşan, əlbəttə, inkar deyil, tam təsdiq cavab gözləyir.

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn inkar sual cümlələrində birincilərdən fərqli olaraq, işin nə üçün icra edilmədiyini və ya edilməyəcəyi, bunun harada və ya kimi tərəfindən icra edilməyəcəyini öyrənmək məqsədi güdülür. Məsələn:

Nə üçün işıqları yandırmırsınız? Səhər kim dərse gəlməyəcək?

Birinci cümlədə işin icra edilməməsi göz qabağındadır; onun icra edilməməsinin səbəbi, ikinci cümlədə isə səhər tələbələrə kimin isə dərse gəlməyəcəyi gözlənilir, bunun üçün onun daha da dəqiqləşdirilməsi məqsədi güdülmüşdür? Beləliklə aydın olur ki, sual cümlələrinin təsdiqində soruşanın veriləcək cavaba münasibəti özünü

göstərmirsə, sual cümlələrinin inkarında cümlənin tipindən asılı olaraq müəyyən münasibəti ifadə edilir.

Quruluşca sadə və mürəkkəb cümlə tiplərində inkarlığın ifadəsi daha maraqlıdır.

Sadə cümlələr o zaman inkar ola bilər ki, xəbər inkar formada olmaqla, inkar məzmunu ifadə etsin. Məsələn:

*Ailəsinin sevməyənlərinə namusu, qeyrəti yoxdur (S.Rəhimov);
Və heç bir möcüzə-filana inanmayan deyildi (Ə.Əbüllhəsən).*

Sadə cümlədə həmcins inkar xəbərlər olduqda bir neçə xəbər və bir mübtəda inkar xətlə əlaqə yaradılır. Məsələn:

*O öz mənliliyini hiss etdirmək istəmirdi və eyni zamanda hiss etdirmirdi (M.İbrahimov); Yox, bu yuxu, xəyal deyildir (M.İbrahimov);
Mən artıq sənə qulun deyiləm və olmayacağam da. Və s.*

Tabesiz mürəkkəb cümlə o zaman ümumilikdə inkar ola bilər ki, mürəkkəb cümləni əmələ gətirən bütün cümlələr inkar olsun. Məsələn:

Yavər Məcnun deyildi, Mədinə də Leyliyə oxşamırdı (M.İbrahimov).

Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən cümlələrdən biri təsdiq, o biri inkar olduqda, cümlə ümumilikdə inkar məzmun deyil, təsdiq-inkar məzmun ifadə edəcəkdir. Məsələn:

Bura məktəb deyil, biz yoldaşıq. (S.Rəhimov).

Qış gəlməmişdi, ancaq şaxtalar başlamışdı.

Bu cəhətdən tabeli mürəkkəb cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələrdən tamamilə fərqlənir. Belə ki, tabeli mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrin hamısı inkar olduqda, cümlə bəzən inkar, bəzən isə təsdiq məzmun bildirir; Məsələn:

a) Bilmirəm ki, onlar bu gün nə üçün gəlmədilər; Onlar anlamırlar ki, düzgün iş görmürlər və s.

b) Mən burada deyə bilmərəm ki, mənim nöqsanım yoxdur; Bu şəhərdə ev yoxdur ki, onun bağçası olmasın və s.

Tabeli mürəkkəb cümlənin – mübtəda, tamamlıq, təyin, zərflək, xəbər, budaqlı tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi inkar olarsa, cümlə ümumilikdə təsdiq olacaqdır: Məsələn:

Bir elə adam oxdur ki, sizi ona tapşırım (C.Cabbarlı). Mən elə qız tərbiyə etməmişəm ki, Nəsrəddin şahın cəvahiratı onu aldatsın (C.Cabbarlı).

Bu tipli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinin inkar olması cümlənin ümumi məzmununa təsir edə bilmir, yəni budaq cümlə inkar, baş cümlə təsdiq olarsa, cümlə ümumilikdə təsdiq məzmun

bildirəcəkdir. Məsələn: *Məlumdur ki, qışın uzun gecələrini yatmaqla qurtarmaq olmur. (Mir Cəlal). Hazırda şeirimizin nöqsanı ondan ibarətdir ki, günün ən zəruri məsələlərini seçib onu mənalandıra bilmir. (B.Vahabzadə); İş burasındadır ki, mən də sənə kimi cəbhədə olmamışam, faşist saldatlarını görməmişəm. (Mir Cəlal).*

Lakin bütün budaq cümlələr haqqında bunu demək olmaz. Qarşılıqlı və şərt budaq cümlələri bu ölçüyə tabe olmur. Məlumdur ki, qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu bir-birilə qarşılaşdırılır. Ona görə də bu tipli cümlələrdəki inkarlıq bir növ tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki inkarlığı xatırladır. Belə ki, inkarlığın baş və budaq cümlədə olmasından asılı olmayaraq cümlələr təsdiq-inkar, inkar-təsdiq xarakterlərində olacaqdır. Məsələn: *Şirmayı atasının haqsız olduğunu görsə də, Aydının tərəfini saxlamadı. (H.Mehdi). Buradan neft çıxmasa da o qədər təəssüf etməyin. (H.Mehdi). Qüdrət yoldaşın köməkçisindən nə qədər xahiş etdimsə, sözümə baxmadı. Qüdrəti telefona çağırmadı. (H.Mehdi).*

Yuxarıdakı cümlələrdən I və II qarşılaşdırma mənaca güzəştli, III isə ziddiyyətlidir.

Şərt budaq cümlələrində inkarlığın işlədilməsi çox rəngarənglik təşkil edir. Bu rəngarəngliyin bir qismi şərt budaqlı tabeli mürəkkəb cümlədəki işlərin müxtəlif zamanlara aid olmasından irəli gəlir. Şərt budaqlı mürəkkəb cümlədəki işlərin icrası keçmiş zamana aid olduqda, aşağıdakı mənzərə müşahidə edilir:

1. Şərt budaqlı – mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin hər ikisi keçmişə zamana aid olub, inkar formada olsa da, cümlə ümumilikdə təsdiq məzmunu ifadə edəcəkdir: *Siz bu gün gəlməsaydınız, məni görə bilməzdiniz.*

2. Yenə hər iki cümlə keçmişə zamana aid olarsa və yalnız budaq cümlə inkar şəkildə işlədilərsə, onda budaq cümlə, inkar formada olmasına baxmayaraq təsdiq, baş cümlə isə təsdiq formada olmasına baxmayaraq, inkar məzmunu ifadə edəcək. Məsələn: *Siz olmasaydınız, məndə yaxşı nə vardırsa, məhv olub gedərdi. (İ.Əfəndiyev).*

3. Şərt budaqlı mürəkkəb cümlənin hər iki sadə cümləsi keçmişə aid olarsa, həm də təsdiq formada ifadə dilərsə, cümlə ümumilikdə inkarlıq məzmunu daşıyacaqdır. Məsələn, *Aydın Qüdrətin bu zəif cəhətindən o dəqiqə istifadə eləsə idi, yəqin ki birinci dəfədən ona mars verə bilərdi. (H.Mehdi).*

4. Hər iki cümlə keçmişə aid olarsa, budaq cümlənin təsdiq, baş cümlənin inkar formada olmasına baxmayaraq budaq cümlə inkar, baş cümlə isə təsdiq məzmunu ifadə edir. Məsələn:

Mənə bir milyon da təklif eləsəydilər, yenə də mənzərəni onlara satmazdım. ("Bakı" qəzeti).

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələrdəki iş indiki və gələcək zamana aid olduqda, vəziyyət tamamilə dəyişir, belə ki, hər iki cümlədə təsdiq forma, təsdiq inkar forma ilə inkar məzmunu yaradılır. Məsələn: *Ağlama mələyim, ağlama dedim, xanlar, şahlar gəlsə, bizi bir-birimizdən ayıra bilməz, səni mənim əlimdən ala bilməz. (M.İbrahimov). Bir həngamə törəsə, mənə əli çatan olmasın. (M.İbrahimov).*

API-nin "Elmi əsərlər"i. XI seriya. Bakı, 1966, № 4

NİTQ HİSSƏLƏRİNİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Dilçilik ədəbiyyatında nitq hissələri adətən leksik məna, morfoloji əlamət və sintaktik roluna görə fərqlənən söz qrupları kimi xarakterizə edilir. Buradan aydın olur ki, nitq hissələrinin bu üç xüsusiyyətinə eyni dərəcədə əhəmiyyət verilməlidir. Ancaq dilə aid yazılmış əsərləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ayrı-ayrı nitq hissələrinin leksik və morfoloji xüsusiyyətlərinə kifayət qədər yer verildiyi halda, onların sintaktik cəhətlərinə, demək olar ki, çox səthi toxunulur, bu məsələ bir növ kölgədə qalır.

Nitq hissələrinin sintaksisi çox geniş bir anlayışdır. Bura hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub vahidlərin digər sözlərlə əlaqələnməsi, söz birləşmələrinin müxtəlif komponentləri kimi çıxış edib-edə bilməməsi. Ayrı-ayrı cümlə üzvləri vəzifəsində işlənmə imkanları, leksik və sintaktik suallarının münasibəti və s. bu kimi məsələlər daxildir. Bu işdə bunlardan yalnız nitq hissələrinin cümlə üzvləri vəzifəsində işlənmə imkanlarından bəhs olunacaqdır.

Nitq hissələrinin ayrı-ayrı cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsi nitq hissələri sintaksisində xüsusi yer tutur. Dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində bu məsələ layiqincə işıqlandırılmasa, nitq hissələri problemini kifayət dərəcədə mənimsətmək mümkün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir nitq hissəsinin özünə məxsus cümlə üzvləri vəzifəsində işlənmə xüsusiyyəti vardır. Belə ki, müstəqil nitq hissələrinin cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi köməkçi nitq hissələrindən, eləcə də bunların hər ikisi nida və modal sözlərin sintaktik mövqeyindən fərqlənir.

Dilçiliyə dair yazılmış əsərlərin əksəriyyətində nitq hissələrinin çox vəzifəli olması qeyd edilir. Ancaq onların bu vəzifələrdə necə işlənməsi barədə məlumat səhvidir. Məlum olduğu üzrə, hər bir nitq hissəsinin bir aparıcı mənası və buna uyğun da bir aparıcı vəzifəsi vardır. Məsələn, isimlər əşya bildirir, əsasən mübtəda və tamamlıq olur, fel hərəkət bildirir, əsasən xəbər olur və s. Başqa nitq hissələrində də belədir. Buradan aydın olur ki, hər bir nitq hissəsinin təhkim olduğu bir üzv vardır. Nitq hissələri həmin üzvlər vəzifəsində işləyəndə özlərinə məxsus bütün kateqorial xüsusiyyətləri büruzə verə bilər. Hətta leksik və sintaktik sualları üst-üstə düşür və s. Bununla belə, hər bir nitq hissəsi təhkim olduğu üzvlə yanaşı başqa üzvlər vəzifəsində də çıxış edə bilər. Bu vəzifədə isə onlarda bir məhdudluq hiss edilir, əsas əlamətlərindən ən azı birində müəyyən dəyişiklik baş verir¹, leksik sualları ilə sintaktik sualları fərqlənir. Onlar müəyyən dərəcədə işləndikləri üzvlərin əsas ifadə vasitəsi olan nitq hissələrinə oxşayır, bunların bir növ analoquna çevrilir. Hətta müəyyən hallarda həmin nitq hissələrinə də keçirlər.

İndi də bəzi nitq hissələrinin nümunəsində onların ayrı-ayrı cümlə üzvləri vəzifəsində necə işlənmələrini, başqa sözlə, sintaktik xüsusiyyətlərini konkret olaraq nəzərdən keçirək.

İsimlərin sintaktik vəzifələri. İsimlər, əsasən, mübtəda və tamamlıq vəzifəsində işlənir. Bütün isimlər, demək olar ki, eyni dərəcədə mübtəda və tamamlıq vəzifəsində çıxış edə bilər. İsimlərin bu vəzifələrdə işlənməsi dilçilik ədəbiyyatında kifayət qədər izah edilmişdir. Ona görə də biz bu məsələnin üzərində ətraflı dayanmağı lazım bilmədik.

Buraya yalnız onu əlavə də bilərik ki, isimlər bu vəzifələrdə işləyərkən əşyalıq məzmunlarını tam mühafizə edir, özlərinə məxsus bütün morfoloji kateqoriyalar üzrə dəyişə bilər, leksik sualları ilə sintaktik sualları üst-üstə düşür, başqa sözlə, hər ikisində kim, nə, hara suallarına cavab olur.

¹ Bax: Ə.M.Dəmirçizadə. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı, 1965, səh. 46

Bildiyimiz kimi isimlər bu vəzifələrdə işlənməklə qalmır, onlar həmçinin digər üzvlər vəzifəsi də yerinə yetirir.

İsimlərin təyin vəzifəsində işlənməsi. İsimlər təyin vəzifəsində də işlənə bilər. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bütün isimlər deyil, yalnız mənalarında həm də əlamətlik xüsusiyyəti olan, başqa sözlə: a) maddə adları bildirən – gümüş, dəmir, taxta və s.; b) ictimai vəziyyət bildirən – tələbə, sədr, professor, dekan və s.; v) xalq və millət adı bildirən – rus, özbək, erməni və s.; q) peşə və sənət adı bildirən – usta, dəllək, aşpaz və s. kimi isimlər təyin vəzifəsində işlənə bilər.

Misallar: Onun dalınca fəhlələr isti paltar, **yun** əlcək, **dəri** papaq şirniyyat gətirdilər (Mir Cəlal), **Dekan** Əlini deputat seçdilər, Tənəkəçi dükanlarının qabağındakı **dəmir** sobalar günün altında parıldayırdı (İ.Şıxlı) və s.

Mübtəda və tamamlıq vəzifəsində işlənən isimlərdən fərqli olaraq təyin vəzifəsində olan belə isimlər öz isimlik xüsusiyyətlərini tam büruzə verə bilmir. Bu cəhətdən onlarda bir məhdudluq özünü göstərir. Belə ki, bunlar əvvəla, tam əşyalıq anlayışı ifadə etmir, bunun müqabilində əlamətlik mənası, doğrusu əlamətlik çaları daha da güclənir. İkincisi, morfoloji kateqoriyalar üzrə dəyişmir. Üçüncüsü, leksik sualları ilə sintaktik sualları da ikiləşir; leksik cəhətdən kim? nə? hara? sintaktik cəhətdən isə necə? nə cür? hansı? suallarına cavab verir. Bu vəzifədə həmin isimlər bir növ təyinin əsas ifadə vasitəsi olan sifətləri xatırladır. Bir növ sifətlərin analoquna çevrilir. Hətta bəzi dilçilər bu vəzifədə isimlərin bütövlükdə sifətə keçdiyini də qeyd edirlər.¹ Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Belə ki, əgər bu vəzifədə işlənən isimləri sifət adlandırsaq, o zaman isimlərin təyin vəzifəsi yerinə yetirməsi inkar edilmiş olar. Bildiyimiz kimi, yalnız həmin isimlər təyin vəzifəsində işlənə bilər.

İsimlərin zərflik vəzifəsində işlənməsi. İsimlər zərflik vəzifəsində də işlənə bilər. Zərflik vəzifəsində heç də bütün isimlər deyil, yalnız məkan və zaman məzmunlu isimlər (əsasən adlıq, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında) işlənir. Misallar:

Axşam hava bərk qaralmışdı. **Səhər** yağış yağırdı. İclası **sabaha** keçirdilər. **Yayda** yaylağımdır, **qışda** oylağım. **Yazda** seyrangahım bu dağlar mənim (Aşıq Ələsgər). Bu dərəyə gələnlər o günü mütləq yeni bir şey öyrənməli və orada bir şey nağıl etməli idilər (Ə.Sadiq). Bu gəmi

¹ Вах: А.Н.Юлдашев. Принципы составления тюркско-русских словарей. М., 1972, стр. 250-271.

arxadan cəbhəyə qoşun, cəbhədən arxaya yaralı daşıyırdı (Ə.Əbülhəsən).

Təyin vəzifəsində olduğu kimi zərflik rolunda işlənən simlərdə də bir məhdudluq özünü göstərir. Belə ki. Onlar da tam əşyalıq anlayışı ifadə edə bilmir, bunun müqabilində həmçinin adverbial (zərfi) mənə xüsusiyyəti də kəsb edir. Daha doğrusu, bu mənalaları daha da güclənir. Belə sözlər isimlərin bütün morfoloji kateqoriyaları üzrə dəyişə bilmir. Nəhayət, leksik və sintaktik sualları da haçalanır – leksik cəhətdən nə, hara, sintaktik cəhətdən nə vaxt, nə zaman, haraya, nə tərzdə, nə halda və s. kimi suallara cavab verir. Bu vəzifədə həmin isimlər bir növ zərfliliyin başlıca ifadə vasitəsi olan zərfləri xatırladır, müəyyən dərəcədə onların analoquna çevrilir. Bəzi dilçilik əsərlərində belə isimlərin əksəriyyətinin zərfə çevrildiyi qeyd edilir. Bizcə, məsələyə bu cür yanaşmaq olmaz. Belə ki, əgər bu isimlərin əksəriyyətinin, zərfə keçdiyini qəbul etsək, onda isimlərin zərflik vəzifəsində işlənmə imkanlarını da inkar etmiş olarıq.

Hətta bu işdə bəzən bir az da “irəli gedərək” yerlik halında zaman məzmunlu isimlərin hamısının zərflik vəzifəsində işləndikdə zərfə çevrildiyini və yerlik hal şəkilçisinin zərf düzəldən şəkilçi olduğunu da göstərir. Bizcə, bu fikrə də haqq qazandırmaq çətinidir. Faktlar göstərir ki, zaman məzmunlu isimlər əksərən yerlik halında zərflik vəzifəsində işlənir. Bu halda olan isimlər başqa vəzifələr yerinə yetirə bilmir. Əgər biz həmin formalı isimlərin zərflik vəzifəsi yerinə yetirərkən zərfə keçdiyini söyləsək, onda belə anlaşıla bilər ki, zaman məzmunlu isimlərin yerlik forması yoxdur, -da, -də zərf düzəldən şəkilçilərmis.

Əlbəttə, istər təyin və istərsə də zərflik vəzifəsində işlənən isimlərin sifətə və zərfə keçmə hallarını da müşahidə etmək mümkündür. Əsas məsələ burada sintaktik vəzifə ilə keçmə halını fərqləndirməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik vəzifə keçmə halını qüvvətləndirir, münbit şərait yaradır. Ancaq yeganə səbəbi deyildir. Bizcə, keçmə izolyasiya (təcrid) olma yolu ilə olur. Nadir hallarda baş verir, fərdi xarakter daşıyır.

İsimlərin xəbər vəzifəsində işlənməsi. İsimlər xəbər vəzifəsində də geniş işləyə bilər. Ancaq göstərmək lazımdır ki, xəbər bütün nitq hissələri üçün bitərəf (neytral) bir üzvdür. Ayrı-ayrı nitq hissələri xəbər vəzifəsində olarkən elə bir yeni xüsusiyyət meydana gəlmir. Əksinə, bu vəzifədə nitq hissələri öz mənsubluqlarını mühafizə edib saxlaya bilər. Məhz bu cəhəti nəzərə alan bəzi dilçilər xəbər vəzifəsini bütün nitq

hissələri üçün əsas vəzifə, əsas sintaktik əlamət hesab edirlər. məsələn, Ə.Dəmirçizadə bu haqda yazır: “Xəbər şəkilçisi qəbul edərək öz ləfzi məzmununa görə əşya bildirən sözlər isim, kəmiyyət bildirən sözlər say, olduğu kimi, keyfiyyət və ya əlamət bildirən sözlər də sifət sayıla bilər və bu əlamət də sifətlərə xas olan sintaktik əlamət sayılmalıdır”¹.

Sifətlərin sintaktik vəzifəsi. Sifətlər əsasən təyin vəzifəsində işlənir. Demək olar ki, bütün sifətlər eyni dərəcədə təyin rolunda çıxış edə bilər. Bu haqda dilçilikdə ətraflı məlumat vardır. Ona görə də sifətlərin bu vəzifəsini geniş şəkildə izah etməyə lazım bilmədik.

Təyin sifətlərin də əsas sintaktik vəzifəsi hesab olunur. Sifətlər bu vəzifədə öz xüsusiyyətlərini (sifətlik) tam büruzə verə bilər, leksik sualları ilə sintaktik sualları eyniləşir – həm leksik, həm də sintaktik cəhətdən necə, nə cür, hansı suallarına cavab verir.

Sifətlərin mübtəda və tamamlıq vəzifəsində işlənməsi. Qeyd etdiyimiz kimi sifətlərin əsas sintaktik vəzifəsi təyin kimi işlənməsidir. Ancaq sifətlər mübtəda və tamamlıq vəzifəsində də çox işləyə bilər. Məsələn:

Yaxşının qədrini ancaq yaxşı bilir (M.İbrahimov); Qaranı ağa qarışdıracağam deyib otaqdan çıxdı (M.İbrahimov); Mən turşa nisbətən acını çox sevirəm; Aclar, dilənçilər və çılpaqlar gəlib gözünün qabağında durur (M.İbrahimov); Mərd özündən görər, namərd yoldaşından (Atalar sözü). Bizi 28 yaşlarında bir gənc qarşıladı (C.Cabbarlı). Xalqımız gənclərə böyük ümid bəsləyir.

Misallardan da görüldüyü kimi, sifətlər mübtəda və tamamlıq vəzifəsində də işləyə bilmişdir. Sifətlər bu vəzifələrdə işləyərkən onlarda istər mənə və istərsə də morfoloji cəhətdən çox maraqlı xüsusiyyətlər özünü göstərir. Belə ki, onlarda qovuşuq mənalıq yaranır, öz dəyişməzliyini itirərək ismin bütün morfoloji kateqoriyaları üzrə dəyişə bilər, leksik sualları ilə sintaktik sualları fərqlənir – leksik cəhətdən necə, nə cür və hansı, sintaktik cəhətdən kim, kimə, kimi, nə, nədə, nədən və s. suallara cavab olur və bu üzlərin əsası ifadə vasitəsi olan isimləri xatırladır, bir növ onların analoquna çevrilir. Dilçilik ədəbiyyatında belə sifətlər substantivləşmiş sifətlər adlanır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bir çox əsərlərdə substantivləşmiş belə sifətlərin əksəriyyətinin ismə çevrildiyi, başqa sözlə, həm də isim olduğu qeyd edilir. Bizcə, bunlar ismə çevrilmir. Bu hal sözdüzəldicilikdən daha çox sifətlərin sintaktik vəzifələri ilə bağlı bəhs

¹ Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. API-nin nəşri, 1961, səh. 56

etmək daha münasib olar. Düzdür, substantivləşmə nəticəsində isimlərə keçmə halları da baş verir. Bunu çox nadir hallarda müşahidə etmək mümkündür.

Sifətlərin zərflik mənasında işlənməsi. Sifətlərin sintaktik vəzifələrindən biri də zərflik olmaqdır. Misallar:

Bunu sən məndən yaxşı bilirsən (H.Mehdi); Boyun-boğazını yaxşı sarı, isti geyindir getsin (Ə.Əbülhəsən); Bizi çəpləşdirən ixtilafların çoxu mənasız və gülünc görünürdü ("Azərbaycan" j.). Bu onu güclü və qorxmaz edirdi ("Uzaq sahillərdə").

Misallardan göründüyü kimi, sadə və düzəltmə sifətlər asanlıqla zərflik vəzifəsində işlənmişdir. Ancaq bu halda sifətlər bir növ zərfliliyin əsas ifadə vasitəsi olan zərfləri xatırladır. Hətta müəyyən dərəcədə zərflərin analoquna çevrilir, təyin vəzifəsindən fərqli olaraq bunlar hansı sualına cavab verə bilmir.

Bir çox dilçilik əsərlərində zərflik vəzifəsində işlənən sifətlərin əksəriyyətinin zərflə keçdiyi mülahizəsi irəli sürülür. Bu mülahizə ilə razılaşmaq olmaz. Əvvəla, biz bununla razılaşsaq, onda sifətlərin zərflik vəzifəsində işlənmə imkanını, başqa sözlə, sifətlərin polifunksionallığını (çoxvəzifəliliyini) inkar etmiş olardıq. Bu da öz növbəsində nitq hissələrinin təliminə müvafiq deyildir. Çünki dilçilikdə nitq hissələrinin, o cümlədən də sifətlərin tək vəzifəliliyi deyil, çox vəzifəliliyi qəbul edilir.

Mürəkkəb sifətlər adlanan söz qruplarının da zərflik vəzifəsində işlənməsi maraqlıdır. Dilçilik ədəbiyyatında iki sadə sifətin təkrarı ilə əmələ gələn uzun-uzun, yaxşı-yaxşı, qırmızı-qırmızı kimi sözlər, eləcə də hədsiz-hesabsız, dilli-ağızlı, soyuqqanlı, qanı qara, yeknəsək kimi ifadələr mürəkkəb sifətlər adlandırılır. Belə sözlərin də zərflik vəzifəsində işlənməsinə tez-tez təsadüf etmək mümkündür. Məsələn: *Dədəm hamımızı tikə-tikə doğrayar (İ.Şıxlı); Arabalar bölük-bölük dayanmışdı (İ.Şıxlı); Qəsəbədə düzəlmiş ilk özəyin katibi odlu-odlu danışdı (H.Mehdi); O yuxulu-yuxulu əsnəyirdi (H.Mehdi); Ora yaxınlaşanların hamısı böyükli-küçüklü qışqırırdılar (H.Mehdi).*

Belə sözlərin də zərflik vəzifəsində işləndikdə zərflə keçdiyi qeyd edilir. Bizcə, bunların da mövqeyi sadə və düzəltmə sifətlərin mövqeyindən fərqlənmir. Bundan başqa, demək lazımdır ki, sifətlərin bu şəkildə təkrarı nəticəsində əmələ gələn məna xüsusiyyətləri feli bağlamaların təkrarı nəticəsində yaranan ağlaya-ağlaya, gülə-gülə, danışa-danışa kimi ifadələrdə özünü göstərən yeni xüsusiyyətlərdən heç

də güclü deyildir. Bizcə, bunların hər ikisinə eyni mövqedən yanaşmaq lazımdır.

Zərflərin sintaktik vəzifələri. Zərflərin sintaktik vəzifələri də maraq doğurur. Bildiyimiz kimi, dilçilik əsərlərinin əksəriyyətində indi, tez, cəld, qəflətən və s. kimi sözlərlə yanaşı axşam, gecə, gündüz il, ay, payız, yazda. Qışda kimi isimlər, demək olar ki, əksər sifətlər, xeyli, az, çox, iki qat, dörd nəfər, birə üç, birə beş, bir qədər, kimi əvəzliliklər, ağlaya-ağlaya, gülə-gülə şəklində işlənən bütün fellər, doluxsunmuş bir halda, ciddi bir şəkildə, başqa cür, ayrı cür başdan başa, başdan ayağa, bu il, bu yay. Bu dəqiqə kimi birləşmələr zərf hesab edilir. Bu söz və birləşmələrin hamısının zərflik vəzifəsində işləməsi məlumdur.

Ancaq zərf hesab edilən bu sözlərin başqa cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsinə gəldikdə çox maraqlı bir mənzərə ilə qarşılaşmalı oluruq. Aydın olur ki, bu söz və birləşmələrin əksəriyyəti başqa üzvlər vəzifəsində zərf hesab edilmir. Təyin vəzifəsində işlənənlər sifət, mübtəda vəzifəsində işlənənlər isim və s. kimi qəbul edilir. Sintaksisə aid yazılmış əsərlərin cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri bəhslərini nəzərdən keçirdikdə həmin sözlərin zərf kimi başqa üzvlər vəzifəsində işlənməsi fikrinə rast gəlmədik. Belə anlaşılr ki, üzü zərfliyə doğru getdikdə, bu sözlər həm də zərf kimi qəbul edilir, üzü geri qayıdanda, yəni başqa üzvlər kimi işləndikdə zərflərdən çıxarılır.

Ümumiyyətlə, zərflərin sintaktik xüsusiyyətinin nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bu sözlərin əksəriyyətini zərflə daxil etmək düz deyildir. Cümlədən asılı olmayaraq yalnız zərf hesab edilən və həmçinin adverbiallaşma nəticəsində tam zərflə çevrilən bərkədən, ucadan, birdən, sürətlə, həyəcanla və s. tipli sözlərin zərf kimi sintaktik xüsusiyyətindən danışmaq lazımdır.

Bu qeyd etdiklərimizi yekunlaşdırsaq, deyə bilərik ki, bütün nitq hissələrinin – istər əsas və istərsə də köməkçi nitq hissələrinin və habelə nidaların çox maraqlı sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Hər bir nitq hissəsi tədris edilərkən leksik və morfoloji cəhətləri ilə yanaşı onların sintaktik əlamətlərinə də müəyyən yer verilməlidir. Morfologiyaya dair yazılmış dərslik və dərs vəsaitlərində nitq hissələrinin bu cəhəti daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Bizcə, hazırkı təlim əsasında nitq hissələrinin sintaksisinə də məhz bu şəkildə yanaşmaq və onu bu şəkildə aydınlaşdırmaq məmükündür. Yox əgər nitq hissələrinin sintaksisinə belə yanaşmaq məqbul sayılmazsa. Onda mütləq nitq hissələri probleminə başqa şəkildə baxmaq lazım gələcəkdir. Bu haqda belə bir mülahizə irəli

sürmək mümkündür ki, bəlkə, nitq hissələrinə iki planda baxmaq daha mənasibdir:

- 1) Leksik planda;
- 2) Funksional planda.

Leksik planda sözlərin yalnız mənaları nəzərdə tutulsun və bu aspektdə sözlər nitq hissələri üzrə qruplaşdırılsın. Yalnız leksik mənasına görə saf əşya bildirənlər isim, əlamət bildirənlər sifət, kəmiyyət bildirənlər say, hərəkət bildirənlər fel və s. kimi qəbul edilsin.

Funksional (vəzivəfi) planda isə sözün yalnız işlənmə mövqeyi əsas götürülsün. Isim kimi işlənən bütün sözlər, yəni substantivləşən sözlər də isim, sifət kimi işlənən, həm də adyektivləşən bütün sözlər sifət, zərf kimi işlənən həm də adverbiallaşan bütün sözlər zərf kimi götürülsün.

Əlbəttə, bunlar mülahizədir, mən bunun qəbul edilməsini heç də təkid etmirəm. Qoy bu haqda son sözü dilçilərimiz desinlər.

*Azərbaycan dili. Respublika elmi-metodik
konfransının materialları. Bakı, 1984*

TERMINOLOJİ VAHİDLƏRİN İFADƏSİNDƏ SUBSTANTİVLƏŞMƏNİN ROLU

1. Terminologiya ilə bağlı maraqlı xüsusiyyətlərdən biri terminoloji anlayışların ifadəsində nitq hissələrinin mövqeyi və termin yaradıcılığının vasitə və üsullarının düzgün müəyyənləşdirilməsidir.

Terminoloji anlayışların ifadəsində isimlər başlıca rol oynayır. Düzdür, başqa nitq hissələri vasitəsilə terminlərin formalaşa bilməsi mülahizələri də söylənilmişdir. Orada haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, başqa nitq hissələri yalnız substantivləşdikdən sonra termin kimi işləyə bilər. Amma bununla yanaşı, başqa nitq hissələri termin kimi işlənərkən aid olduqları söz qruplarına məxsus xüsusiyyətləri saxlayıb-saxlamaması, başqa sözlə, tam ismə çevrilib-çevrilməmələri, eləcə də ayrılıqda sərbəst şəkildə termin kimi işlənilib-islənməmələri barədə yekdil fikir yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa nitq hissələri substantivləşərək termin kimi işləndikdə onların müəyyən qismi mənsub olduqları nitq hissələrindən tamamilə təcrid edilərək ismə çevrilir, müəyyən qismi isə

əsasən mənsubluğunu mühafizə edir. Məsələn: **çaxmaq, toxmaq, dolma, yarma, arakəsmə** və s. kimi fellər artıq tam ismə çevrilmişdir. Amma **hesablamaq, tamamlamaq, hopdurmaq, qidalanma, yükləmə, boşaltma** kimi sözlər haqqında bunu demək olmaz. Məsələ bu keçidin sərhəddini düzgün müəyyənləşdirməkdir.

2. Termin yaradıcılığının vasitə və üsullarının izahı daha maraqlıdır. Dilçilik ədəbiyyatında termin yaradıcılığının bir sıra vasitə və üsulları göstərilir. Belə üsullardan biri də semantik (müxtəlif əsərlərdə bu üsul, leksik, leksik-semantik, konservasiya da adlandırılır) üsuldur. Bu üsulun hüdudu bəzən geniş götürülür, hətta eyni nitq hissəsinə aid çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin təcrid edillərək omonimlərə çevrilməsi: Məsələn, **dil**-ağızda ət parçası, **dil**-ünsiyyət vasitəsi kimi hadisə də semantik üsul hesab edilir. Ancaq son vaxtlar yalnız bir nitq hissəsindən sözlərin başqa nitq hissəsinə keçməsi semantik üsul hesab edilir. Bu üsulla termin yaratmaq çox məhsuldardır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, termin yaradıcılığının bu üsulu başqa üsullarla, xüsusilə morfoloji üsullarla qarışdırılır.

Belə ki, **ağlar, qaralar, savadsız, ikiüzlü, vuran, çıxan, qapanma, sorulma, alışma** və s. kimi yüzlərlə terminlər həm semantik-substantivləşmə və həm də morfoloji yolla yaranan sözlər kimi qələmə verilir. Əlbəttə, məsələyə bu şəkildə yanaşma düzgün deyildir. Bizcə, bu terminlərin hamısı semantik üsul-substantivləşmə yolu ilə leksikləşərək yeni sözlər-terminlərə çevrilmişlər. Belə ki, **vurma, çıxma, qiyabi, savadlı, savadsız, yemək** terminləri heç də -ma, -maq, -lı, -sız şəkilçilərinin sözlərə qoşulması ilə deyil. Sözlərin özləri şəkilçilərlə birlikdə söz forma şəklində substantivləşərək termin kimi formalaşmışlar.

Deməli, başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz substantivləşmə yolu ilə terminləşə bilər. Hətta mürəkkəb sözlərin, söz birləşmələrinin də substantivləşməsi əsasında da terminləşmə geniş yayılmışdır.

Azərbaycan terminologiyası problemləri: Elmi-praktik konfransın materialları (25-26 noyabr 1988-ci il). Bakı, 1988

SUBSTANTİVLƏŞMƏ YOLU İLƏ ƏMƏLƏ GƏLƏN ONOMASTİK VAHİDLƏR

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, xüsusilə onomastik və terminoloji leksikanın yaradılmasında substantiv-ləşmənin mühüm rolu vardır.

Substantivləşmə əslində sözdüzəldici şəkilçilərin təsiri olmadan başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin potensial mənə çalarının verdiyi imkan əsasında ismə məxsus başlıca vəzifədə işlənərək isimləşməsi və bir növ isimlərin analoquna çevrilməsi və nəticədə bunlardan müəyyən qisminin tamamilə təcrid olunaraq isimlərə keçməsi hadisəsinə deyilir.

Substantivləşmə prosesi nəticəsində dilin lüğət tərkibi məsələsinə ayrı-ayrı monoqrafiyalarda, dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində və məqalələrdə toxunulmuşsa da, amma söz yaradıcılığının bu vasitəsilə onomastik vahidlərin əmələ gəlməsi xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Ona görə də bu sahədə hələ də bir sıra mübahisəli və həll olunmamış cəhətlər vardır.

Nəzərdən keçirilən ədəbiyyatlarda substantivləşmə yolu ilə onomastik vahidlərin yaradılması məsələsinin izahında iki meyl nəzərə çarpır: 1. Başqa üsullarla onomastik vahidlərin yaradılmasının substantivləşmə kimi şərh olunması; 2. Substantivləşmə əsasında onomastik vahidlərin yaradılmasının başqa üsul kimi qəbul edilməsi.

Birinci halda substantivləşmə leksik üsulla söz düzəltmə ilə, yəni adların köçürülməsi, çoxmənalığın parçalanaraq omonimlərə çevrilməsi ilə “Başqa sözlə desək, isimdən yenə isim və ya sifətdən yenə də sifət əmələ gəlməsi ilə isimdən sifət, sifətdən isim və s. əmələ gəlməsi eyniləşdirilir.

Əlbəttə, ümumi isimlərdən xüsusi isimlərin, məsələn: nərgiz-Nərgiz, solmaz-Solmaz, yasəmən-Yasəmən, ümumi isimlərdən xüsusi isimlərin, məsələn: iynə (xəstəyə dərman vurmaq üçün alət), iynə (tikiş vasitəsi) əmələ gəlməsi ilə substantivləşməni, adverbiallaşmanı və s. eyniləşdirmək, eyni üsul kimi təqdim etmək düzgün deyildir. Əvvəla, çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin ayrılaraq müstəqil sözlərə-omonimlərə çevrilməsində yalnız semantik faktor başlıca rol oynayır. Substantivləşmədə isə semantika ilə yanaşı sintaktik və morfoloji faktorların da mühüm rolu vardır. Bu cəhətdən substantivləşmə leksik deyil, leksik-qrammatik xarakter daşıyır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki,

A.Axundov da substantivləşməni leksik-qrammatik üsul adlandırmışdır. Sonra leksik üsulla bir nitq hissəsindən həmin nitq hissəsinə aid sözlər düzəlsə, substantivləşmə nəticəsində yalnız başqa nitq hissəsindən ismə məxsus sözlər yaranır, daha doğrusu keçir. Məhz bu cəhət nəzərə alınmadığından hətta müəyyən hallarda iismlərin mənalarının köçürülməsi əsasında yeni sözlərin yaradılması da substantivləşmə kimi qəbul edilmişdir. Məsələn: “Топонимия северных районов Азербайджана” adlı kitabda qeyd edilir: “Топонимlərin yaradılmasında leksik üsulun ikinci tipi iismlərin müxtəlif leksik qruplarına aid xüsusi adların substantivləşməsindən ibarətdir”¹. Bunlara aid belə nümunələr verilmişdir. Padar, Qıpçaq, Lahıc, Baqqal, Qusar, Zəyəm, Tovla və s. həmin kitabda hətta görkəmli şəxslərin adlarının coğrafi obyektlərə verilməsi əsasında toponim sözlərin əmələ gəlməsi də substantivləşmə kimi şərh edilmiş və bunlara da Kalinin, Dzerjinskiy, Jdanov, Xanlar, Nizami və s. kimi misallar göstərilmişdir.

Düzdür, Nizami, Füzuli kimi təxəllüslərin substantivləşməsi əsasında toponimlərin formalaşdığını söyləmək bəlkə də mümkündür, çünki bu sözlər əslində sifət olmuşdur. Amma şəxs adlarının substantivləşməsi nəticəsində toponimlərin ifadəsi barədə bunu demək çətinidir. Bunlar sadəcə olaraq adların köçürülməsidir. Məsələn, “*Volqa*”, “*Moskviç*” *maşın*, “*Abşeron*” *soyuducu* adlarında olduğu kimi.

A.Qurbanov düzgün olaraq qeyd edir ki, “Fikrimizcə leksik və semnatik (semantik adı altında konversiya nəzərdə tutulur – C.C.) söz yaradıcılığı dilimizdə müstəqil sözyaratma üsulları kimi mövcuddur”².

Deməli, substantivləşmə leksik qrammatik bir hadisə kimi isimlərlə isimlərin deyil, başqa nitq hissələri ilə iismlərin omonimliyini əhatə edir. məsələn: böyük-Böyük, aydın-Aydın, daş kəsən-Daşkəsən, otuz ikinci-Otuzikinci və s.

Substantivləşmə barədə ikinci meyl onunla bağlıdır ki, bu yolla onomastik vahidlərin əməmlə gəlməsi başqa üsullar kimi - əsasən morfoloji üsulla yaranan sözlər kimi şərh olunur. Demək olar ki, dilçilik ədəbiyyatının əksəriyyətində məsələn, *Aynalı*, *Vəfalı*, *Nazlı*, *Uğurlu*, *Balaca*, *Ağca*, *Qaraca*, *Nəsimi*, *Nizami*, *Səbri*, *Təkcə*, *Bircə*, *Qorxmaz*, *Dönməz*, *Sönməz* və s. kimi substantivləşmə əsasında xüsusi isimlərin əmələ gəlməsi morfoloji üsulla yaranan vahidlər kimi qəbul

¹ С.Моллазаде.Топонимия северных районов Азербайджана. Баку, 1979, с. 38

² А.Қurbanov. Азәрбајҹан онomalогиясы мәсәләләри. Баки, 1986, сәһ. 11

edilmişdir. bizzə, bir başa vəfa, naz, uğur, ayna sözlərinə -li, qara, ağ sifətlərinə-ca, qorx, dön, sön fellərinə-məz artırmaqla həmin xüsusi isimlər formalaşmalıdır. Bunlar xüsusi xüsusi isimlərə çevrilənə qədər artıq bu şəkildə düzəltmə söz kimi mövcud olmuşdur: T.Əhmədov bu cəhətdən məsələyə daha düzgün yanaşaraq yazır: "... Bu o deməkdir ki, əslində onlar tərəfindən (toponimlərin quruluşundan bəhs edən dilçilər nəzərdə tutulur –C.C.) toponimlərin struktur tipləri, yaranma yolları və üsulları deyil, toponim yaradıcılığında istifadə olunmuş ümumi sözlərin toponimiyaya qədərki struktur tipləri, yaranma və formalaşma yolları tədqiq olunmuşdur"¹.

Deməli, bunlar əvvəl başqa nitq hissələrinə məxsus düzəltmə sözlər kimi əmələ gəlmiş, yalnız sonra substantivləşmə yolu ilə isimlər – onomastik sözlərə çevrilmişlər. Prof. Ə.Dəmirçizadə bu məsələni belə şərh edir: "Bunu da unutmamalı ki, xüsusi isim və fəmilə mənasında işlənən – lı (-li, -lu, lü) şəkilçili sözlər əsasən mənsubiyyət əlaməti bildirən sifətlərdən çevrilmə isimlərdir ki, isim olaraq işləndikdə, yenə həmin mənsubiyyət məzmununu saxlamış olur"².

Bu qeyd etdiklərimizdən belə aydın olur ki, substantivləşmə yolu ilə xüsusən onomastik vahidlərin yaradılması düzgün şərh edilmişdir.

Ümumiyyətlə, substantivləşmə yolu ilə formalaşan onomastik vahidləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Sifətlərin substantivləşməsi əsasında yaranan onomastik vahidlər: a) sadə sifətlərin substantivləşməsi vasitəsilə: Məsələn, *Qara (ş)*, *Gözlə*, *Şirin (ş)*, *Çala (məşə)*, *Qoçu (kənd)*.

2. Sadə sifətlərin təklikdə işlənməsi, substantivləşməsi əsasında başlıca olaraq şəxs adları formalaşır, çox nadir hallarda toponimlər düzəlir. Amma sifətlərin mürəkkəb söz, söz birləşməsi şəklində olan onomastik vahidlər tərkibində işlənərək substantivləşməsi geniş yayılmışdır. Məsələn: *Yenikənd*, *Ağçay*, *Göyçay*, *Şiş təpə*, *Sarı güney*, *Göy qaya*, *Ağ bulaq* və s. Bu onomastik vahidlərin bir qisminə xüsusilə söz birləşməsi şəklində olanlarda sifətlər zahirən aid olduğu sözləri əlamətləndirən bir söz kimi nəzərə çarpsa da, amma əsil həqiqətdə onlar bu tərkiblərdə özlərinin sifətlilik xüsusiyyətini dəyişərək artıq ismə çevrilmişlər.

¹ T.Əhmədov. Azərbaycan poleotoponimiyası. Bakı, 1985, səh. 29

² Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, APl-nin nəşri, 1961, səh. 59

b) Düzəltmə sifətlərin substantivləşməsi əsasında yaranan onomastik vahidlər. Düzəltmə sifətlər müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Amma ən çox –lı, –ca şəkilçili sifətlər substantivləşmə nəticəsində onomastik vahidlərin düzəldilməsində fəal iştirak edir.

–lı⁴ şəkilçili sifətlərin substantivləşməsi. Məsələn, *Balaca*, *Qaraca*, *Göycə* (şəxs adları), *Duruca* (çay), *Sarıca* (meşə), *Oğruca* (meşə), *Yenicə* (kənd).

–i, –vi şəkilçili sifətlərin substantivləşməsi. Məsələn, *Nəsimi*, *Nizami*, *Şövgi* (şəxs), *Həkəri* (çay).

Dilimizdə bir sıra sözdəyişdirici şəkilçili sifətlərin substantivləşməsi əsasında onomastik vahidlərin yarandığına da rast gəlirik. Məsələn, Sarılar, Gödəklər, Yanıxlar (kənd adları).

Sayların substantivləşməsi əsasında yaranan onomastik vahidlər. Saylar onomastik vahidlərin yaranmasında çox az iştirak edir. Dilimizdə sayların ayrılıqda substantivləşməsi əsasında onomastik vahidlərin yarandığına rast gəlmədik. Yalnız nadir hallarda müəyyən şəkilçilər qəbul etmiş saylar əsasında belə sözlər formalaşa bilər. Məsələn, *İyirmialtılar*, *Onüçlər*, *Bircə*, *Təkcə* (şəxs adları).

Fellərin substantivləşməsi əsasında onomastik vahidlərin yaradılması. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, kök və əsas şəklində fellərdən onomastik sözlər əmələ gəlmir.

Fellərin içərisində yalnız feli sifət adlanan şəkilçiləri qəbul etmiş sözlərin, məsdərlərin, –m, –ma, –mə şəkilçili feli isimlərin substantivləşməsi, isimlərə çevrilməsi yolu ilə onomastik vahidlərin formalaşmasına çox rast gəlmək olur. Məsələn, *Selbasan*, *Çayqovuşan*, *Sutökülən* (toponimlər), *Qorxmaz*, *Dönməz*, *Yaşar* (şəxs adları). *Suçma*, *İsitmə* (kənd adları) və s. *Bizcə*, *təsriflənən fellərdən düzələn Dursun*, *Dayandur*, *Sevər*, *Yetər*, *Sevindik* və s. kimi xüsusi isimləri də substantivləşmə nəticəsində yaranan sözlər hesab etmək çətindir. Bunlar da bir növ semantik yolla adların köçürülməsinə oxşayır. Bu haqda da mübahisə etmək olar.

Yeri gəlmişkən, dilçiliyimizdə substantivləşmə yolu ilə sözdüzəltmə barədə yanlış bir mülahizəyə də toxunmaq istərdik. Bu da substantivləşmə nəticəsində sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərə çevrilməsi və bu şəkilçilərlə bir çox yeni dil vahidlərinin yaradıla bilməsi fikridir. Məsələn, “Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı” adlı kitabda qeyd edilir: “Azərbaycan dilində dözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərə keçməsi prosesi özünü iki şəkildə göstərir: 1) sözlərin substantivləşməsi yolu ilə; 2)

sözlərin adverbiallaşması yolu ilə". Belə şəkilçilər növ, zaman, inkar, məsdər, hal və s. əlamətləri nümunə göstərir və onlara aid *baxış, oxunuş, yazılmaq, seçilmək, geyinmək, oxunmaq, yatmaq, gəzmək, yanacaq, çapacaq, gələcək, açar. Kəsər, basma, qurma, süzmə* və s. sözləri misal verir.

Əvvəla, buradakı sözlərin bir qisminin substantivləşməyə aid olmaması göz qabağındadır. Məsələn, *yazılmaq, seçilmək, oxunmaq, yatmaq* və s.

İkincisi, *baxış, yanacaq, yemək, açar, çapar, basma* və s. kimi sözlər isə *bax, yan, ye, aç, çap, düz* sözlərinə -ış, -acaq, -ar, -ma şəkilçilərinin artırılması ilə deyil, həmin sözlər şəkilçilərlə birlikdə sözforma şəklində substantivləşərək isimlərə çevrilmiş, şəkilçilər söz kökləri ilə qaynayıb-qarışaraq donuq hala düşmüş, daha sözdüzəldici şəkilçilərə çevrilməmiş və beləcə də leksikləşmişdir.

Bu qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, onomastik tərkibin zənginləşməsində substantivləşmə prosesinin mühüm rolu vardır. Onomastik vahidlərin yaradılması vasitə və üsullarından bəhs edərkən buna xüsusi yer verilmişdir.

Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1988

GRAMMATİK FORMALARIN LEKSİKLƏŞMƏSİ- İZOLYASIYASI ƏSASINDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN YARADILMASI

1. Təbiət, cəmiyyət, elm və texnika inkişaf etdikcə insan təfəkkürü də dəyişir. Dil də öz növbəsində insan təfəkkürünün bu zənginliklərini ifadə etməyə qadir bir vasitəyə çevrilir. Başqa sözlə, dil də daima inkişaf edir, dəyişir, özünün lüğət tərkibini zənginləşdirir, qayda-qanunlarını təkmilləşdirir, dürüstləşdirir.

Məhz buna görədir ki, dildə daima yeni sözlərin yaranmasına böyük ehtiyac duyulur. Bəs dil bu ehtiyacı necə aradan qaldırır, qısa desək, yeni sözlər hansı mənbə və vasitələri hesabına yaradılır. Bildiyimiz kimi, bu mənbə ikidir: 1. Başqa dillərdən alınma sözlər, 2. Dilin öz daxili vəsaiti. Əlbəttə, ikinci mənbə daha əsasdır. Dil birinci növbədə bu mənbədən qidalanır. Necə deyirlər: Quyunun özündə su olmalıdır, quyuya su tökməklə quyu sulu olmaz. Dilin daxili mənbə

hesabına yeni sözlərin yaradılmasının bir neçə üsulu qeyd edilir: 1) leksik üsul; 2). morfoloji üsul, 3) sintaktik üsul və s.

2. Dildə qrammatik formaların leksikləşməsi-izolyasiya yolu ilə yeni sözlərin yaradılması da geniş yayılmışdır. İzolyasiyanı konkret olaraq bu üsullardan heç birinə aid etmək mümkün deyildir.

İzolyasiya sözünün hərfi mənası “təcrid olunma” deməkdir. Bu ad altında əsasən sözlərin mənalarından və ya söz formalarından birinin müəyyən sistemdən ayrılaraq başqa sistemə keçməsinə başa düşmək lazım gəlir.

Bu cəhətdən izolyasiyanın iki növü vardır: 1) leksik-semantik, 2) qrammatik - semantik izolyasiya.

Leksik-semantik izolyasiya çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin ayrılaraq omonimə çevrilməsidir. Məsələn: dil (nitq mənada) – dil (ağızda ət parçası), ay (planet mənasında-ay 30 gün mənasında).

Qrammatik-semantik izolyasiya qrammatik formaların leksikləşərək söz kökü ilə qaynayıb – qarışması hadisəsinə deyilir. Burada paradigmatik sistemdən müəyyən söz –forma təcrid edilərək müstəqil dil vahidinə çevrilir. Dil materialları göstərir ki, Azərbaycan dilində əsasən, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlilik, məsdər, feli isim, feli sifət, feli bağlama, zaman, şəxs, növ, təsirlilik və s. şəkilçili söz formalar leksikləşə bilər. məsələn, gündə, birdən, azı, bəyim, xanım, yemək, qazmaq, qalxan, qaçaraq, görə və s.

Dilimizdə izolyasiya yolu ilə onomastik vahidlərin yaradılması da geniş yayılmışdır. Məsələn: cəm şəkilçili söz formalarının leksikləşməsi əsasında Ağalar, Bəylər, Kosalar, Dağlar, Qırqlar, Kəpənəkçilər, İnşaatçılar və s.

Mənsubiyyət şəkilçili söz formaları leksikləşməsi əsasında – Gülüm, Anaxanım, Nənəxanım, Bəyim, Xanım, Gülsüm və s.

Zaman şəkilçili sözformalarının leksikləşməsi əsasında – Durmuş, Tapdıq, Sevindik, İmamverdi, Tanrıverdi, Xudaverdi və s.

Şəxs şəkilçili söz formalarının leksikləşməsi əsasında – Dursun, Molladursun və s.

Feli sifət şəkilçili söz formalarının leksikləşməsi əsasında - Anar, Qorxmaz, Daşkəsən, Yelkəçər və s.

Feli isim şəkilçili söz formalarının leksikləşməsi əsasında – Dəlmə, İsitmə, Sallama, Çatma və s.

Qeyd: Əksər dilçilik ədəbiyyatında qrammatik formaların başqa sözlə, sözdəyişdirici şəkilçilərin söz köklərində leksikləşməsi nəticəsində həmin şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərə çevrilməsi

göstərilir və bu yolla yeni sözlərin yaradılması morfoloji üsul kimi izah edilir. Əlbəttə, burada sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərə çevrilməsindən və həmin yeni sözlərin sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə morfoloji üsulla yaradılmasından deyil, sadəcə olaraq, söz formaların leksikləşməsi, sözdəyişdirici şəkilçilərin tədricən söz kökləri ilə qaynayıb-qarışması və nəticədə kök və şəkilçiyə ayrılı bilməməsindən – yəni izolyasiya prosesindən danışmaq lazımdır.

Nitq hissələrinə aidiyyatına görə də izolyasiya iki yerə ayrılır: 1) Adi və ya identifikasiyalı izolyasiya, 2) konversiyalı və ya transpozisiyalı izolyasiya.

Adi və ya xüsusi izolyasiya bir nitq hissəsinin tərkibində baş verir. Yəni isim ismə, məsələn, günəş – Günəş, Ağalar-ağalar və s., sifət sifətə, məsələn, küt (bıçaq mənasında) – küt (savadsız mənada) keçə bilər.

Konversiyalı və ya transpozisiyalı izolyasiya isə sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi ilə nəticələnir. Məsələn, qara – Qara, pullu – Pullu, dönməz – Dönməz, dursun – Dursun, balaca – Balaca, ağca – Ağca və s.

Azərbaycan onomastikası problemləri. IV hissə. Bakı, 1993

NİTQDƏ İNKARLIQ VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

İnkarlıq mühüm kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriyanın həm dil, həm də dünyanı dərk etmə işində böyük əhəmiyyəti vardır. İnkarlıq gerçəkliyi dərk etmənin müvafiq üsulunu nisbətən daha adekvat şəkildə ifadə edir. Gerçəkliyi dərk etmənin bu adekvat ifadəsi ayrı-ayrı dillərin quruluş xüsusiyyətindən asılı olaraq özünəməxsus vasitə və yollarla ifadə olunur.

Azərbaycan dili inkarlığın ifadə vasitə və üsullarına görə dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Dilimizdə inkarlıq həm leksik və həm də morfoloji vasitələrlə, həm sintetik və həm də sintaktik şəkildə ifadə edilir. Dildə bu vasitə və üsullardan düzgün və yerli-yerində istifadə olunmasının nitq mədəniyyəti üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. İnkarlığın bu vasitə və üsullarından dildə necə istifadə edilməsi məsələlərindən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

İnkarlığın ifadəsində -ma, -mə, -m şəkilçisi mühüm rol oynayır. Ancaq bəzən bu vasitədən dilin qənaət prinsipinə uyğun istifadə olunmadıqda nitq ağırlığı hiss olunur. Belə ki, müəyyən hallarda yersiz olaraq –ma, -mə, -m şəkilçisi bir sözdə iki dəfə işlədilir. Məsələn: Füzulinin istiarə, yaxud metaforalarında bəzi şairlər kimi düyün; anlaşılmamazlıq, ya natamamlıq yoxdur. Əslə özünü tanınamazlığa vurdu. Hacı Axund onun bu sözlərini eşitməməzliyə vurur.

Maraqlı cəhət odur ki, orfoqrafiya lüğətindən də belə ifadələrə nümunələr çox gətirmək olar.

2. Məlum olduğu üzrə müəyyən hallarda iki inkarlıq təsdiq, üç inkarlıq inkar məzmun bildirir. Bu xüsusiyyət nəzərə alınmadığına görə dilimizdə bəzən düzgün olmayan cümlələr işlədilir. Məsələn: Yer üzündə elə bir guşə yoxdur ki, orada Bakını və bakılıları tanımayanlar olmasın. Müəllif həmin günlər haqqında həyəcənsiz danışmaya bilmir.

Birinci cümlədə tanıyanlar, ikinci cümlədə isə həyəcan sözləri yanlış olaraq inkar formada işləndiklərinə görə nəzərdə tutulmuş fikirlərin əksi alınmışdır (Dünyanın hər yerində Bakını tanıyanlar vardır; Müəllif həmin günlər haqqında həyəcanla danışır).

3. İnkarlıq vasitələrindən istifadə məsələlərindən danışarkən nə, ..nə də bağlayıcısı iştirak edən cümlələrdə başqa inkari vasitələrin işlənməsinə xüsusi toxunmaq lazım gəlir. Bu bağlayıcı iştirak edən cümlələrin xəbərləri həm inkar və həm də təsdiq formada işləyə bilər. Ancaq bəzən buna etiraz edilir və bu xəbərlərin həmişə mütləq təsdiq formada işlənməsi mülahizəsi irəli sürülür. Buna səbəb onu göstərir ki, guya riyaziyyatda olduğu kimi, dildə də iki inkari vasitə həmişə təsdiq məzmun bildirməlidir. Lakin həmin müəlliflər bunun hər bir şəraitdə belə olmadığını nəzərə almırlar. Cümlənin müxtəlif üzvləri, məsələn, həm mübtəda, həm də xəbər inkar formada olduqda təsdiq məzmun ifadə edilmir, əksinə inkarlıq daha da qüvvətləndirilir. Məsələn: *Nə sən, nə də mən* bu barədə Ədilə bir söz deməmişik.

Bir cümlədə iki inkarlıq o zaman təsdiq məzmun bildirir ki, hər hansı bir hadisə və ya şey eyni zamanda, eyni cəhətdən iki inkari vasitə ilə xarakterizə edilsin, bundan əlavə hər iki inkari vasitə bir cümlə üzvünə aid olsun. Məsələn:

O Mədinənin həmin sözlərinə diqqət yetirməmiş *deyildir*.

Qeyd etmək lazımdır ki, nə, nə də bağlayıcısının aid olduğu üzv xəbərdən aralı gələrsə, əksərən xəbərlər inkar formada olur. Məsələn: *Nə molla*nın duası, *nə də* nəzir qəbul edən seyidlərin şəfaverici əli, *nə də* falabaxanın taşı uşaqları ölümdən xilas edə bilmədi.

4. Feli bağlama ilə təsriflənən felin əmələ gətirdiyi birləşmələrin bəzində (zaman və şəxsə olduğu kimi) təsriflənən felin inkar mənası feli bağlamaya da aid olur. Məsələn: *Dünya dəyişməmişdir* o vaxtdan bəri, *Ölçüb-biçməmişdir* qərinələri (S.Vurğun). Burada biçməmişdir sözündəki inkarlıq ölçüb felinə də aiddir. Ancaq bir sıra hallarda feli bağlamada inkarlıq əlamətinin işlədilməməsi cümlədəki fikirlərin müxtəlif şəkildə anlaşılmamasına gətirib çıxarır. Məsələn: Kərim uşağın başını sıgallayıb üzündən *öpmədi*. O, mahud şlyapasını başına qoyub eynəyini *taxmadı* - cümlələrini iki şəkildə başa düşmək olar: a) Kərim uşağın başını sıgalladı, amma üzündən öpmədi; b) Kərim *nə* uşağın başını sıgalladı, *nə də* üzündən öpdü. İkinci cümlə də həmçinin. Belə hallarda cümlələrin daha aydın var variantlarından istifadə etmək daha faydalı olar.

5. Dilimizdə başqa dillərdən keçmiş nisbətən köhnəlmiş bi-, na-, mə- inkar şəkilçilərdən və qət, tərək, xilaf, sərf, qeyri və s. kimi inkar mənalı sözlərdən istifadə hallarına da təsadüf etmək mümkündür. Məsələn: Bu kobud, *biməzmün* və *biməna* ləhcədə yazılan şeyləri kənara at (M.İbrahimov). Ona görə də xalqdan bir dəqiqə olsa, qət əlaqə etmək olmaz (M.İbrahimov).

Dilimizin özünəməxsus inkari vasitələrlə bu mənalara daha səlis, daha dolğun ifadə etmək mümkündür. Ona görə də çalışmaq lazımdır ki, belə vasitələrdən istifadə edilməsin.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi dilimiz inkarlığın ifadə vasitələri cəhətdən çox zəngindir. İmkan olmadığına görə biz burada onlardan yalnız bir neçəsini nəzərdən keçirə bildik.

Nitq mədəniyyətinə həsr olunmuş konfransda məruzə,
ADPU 1987

“OCAQ” VƏ “QUYU” SÖZLƏRİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Dilimizdə bir çox gizli, deyil, kiçik, qaranquş, böyük, dodaq, yanaq, piçaq, qonaq, qoltuq, əyri, kiçik və s. kimi sadə tanınan sözlər vardır ki, bunlar vaxtilə ya düzəltmə, ya da mürəkkəb sözlər olmuşdur. Lakin hal-hazırda belə sözlərin kök və şəkilçiləri bir-biri ilə elə qaynayıb-qarışmışdır ki, onları hissələrinə ayırmaq çətin olur. Məsələn, deyil sözü (daq (doq) ol hissələrindən əmələ gəlmişdir. Halbuki bu söz

indi tam sadə söz kimi tanınır və onu hissələrinə ayırmaq belə mümkün deyil. Yuxarıda göstərdiyimiz sözlərin digər qismini isə kök və şəkilçilərinə ayırdıqda aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

1. Köklər müstəqil şəkildə hal-hazırda işlənsə də, şəkilçilər qeyri məhsuldar hala düşərək müasir dilimizdə heç bir yeni söz düzəldə bilmədiyi üçün, söz kökünün tərkibinə daxil olur. Məsələn: qoltuq (-tuq), əyri (-ri) və s.

2. Şəkilçilər müasir dilimizdə qismən məhsuldar olsa da söz kökləri hal-hazırda müstəqil şəkildə işlədilmir. Məsələn: gizli (-giz), kiçik (kiçi) və s.

3. Söz köklərindən müəyyən səs düşərək:

a) Müasir dilimizdə həmin söz köklərinə ya dəyişilmiş şəkildə rast gəlirik. Məsələn: vaxtilə qaran şəkildə oaln, söz kökündən “n” səsi düşmüş, müasir dilimizdə işlənən “qara” formasını almışdır.

b) Ya da həmin söz köklərindən bir qismi, müasir dilimizdə işlənməyən bir forma kəsb edir. Məsələn: sarı-al, ayrı-an ünsürlərindən düzəldilmiş ayran və saralmaq sözlərinin kökləri olan sar və ayr formaları sarı və ayrı köklərindən “ı” səsinin düşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır ki, hal-hazırda bu şəkildə onlara təsadüf edilmir.

4. Müasir dilimizdə işlətdiyimiz dodaq və ayaq sözləri vaxtilə müstəqil işlənən tut, ad söz köklərindən və aq sözdüzəldici şəkilçisindən (tutaq, adaq) ibarət olmuşdur.

Söz kökü müasir dilimizdə öz ilkin mənasında deyil, başqa mənada işlədilir. Məsələn: piçaq və yanaq sözlərində olan piç və yan kökləri hal-hazırda öz ilkin mənalarında deyil, başqa mənalarda işlədilir.

Ocaq sözü bu göstərdiyimiz qaydalardan üçüncü bəndin “b” variantına uyğun olaraq əmələ gəlmişdir. Belə ki, bu söz od söz kökü və caq şəkilçisinin birləşməsindən (əl-cək sözündə olduğu kimi) törəmiş, həmin sözdən “d” səsinin düşməsi nəticəsində ocaq şəkildə formalaşmışdır. Bir sıra dilçilər, o cümlədən Radlov bu sözün üç, ayaq hissələrindən əmələ gəldiyini də göstərir. Ocaq düzəldərkən doğrudan da üç ayaqdan, üç dayanacaqdan istifadə edilsə də, **ocaq** sözünün **uçayaq** sözündən əmələ gəldiyi fikri ilə razılaşmaq çətindir.

Çünki türk sistemli dillərin fonetik qanuna əsasən, səsdüşümü üçün uçayaq sözündə deyil, odcaq sözündə tam şərait vardır. Belə ki, türk sistemli dillər üçün söz ortasında eynicinsli qoşa samitin yox, samit və saitin qoşa işlənməsi xarakterik bir hadisədir. Ona görə də söz ortasında qoşa işlənən eynicinsli samitlərdən biri düşür. Çox güman ki,

odcaq sözündə də qeyd etdiyimiz kimi, yanaşı işlənən eynicinsli “dc” səslərindən biri düşmüşdür.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türk dillərindən olan tuva dilində də qoşa işlənən “dc” səslərindən “d” səsi deyil, “c” səsi düşmüş **ocaq** sözü **odaq** şəklini almışdır.

Dilimizdə işlənən maraqlı sözlərdən biri də quyu sözüdür. Bizcə, quyu sözü də vaxtilə quy+u hissələrindən törəmişdir. Quyu sözünün mənası aşağı deməkdir. “quy” əslən fel olmuş, çox güman ki qazmaq feli ilə əlaqədar yaranmışdır.

Dilimizdə işlənən “üzüquylu yatmışdır”, “üzüquylu getdi”, “üzüquylu” ifadələrində üzüaşağı mənalara ifadə edilmişdir.

Özbək dilində quyu sözü aşağı mənada işlənir. Məsələn, özbək dilində belə ifadələrə çox rast gəlmək olur: Kuyudakı parçadan isimləri seçin və mənalara görə qruplaşdırın.

*“Gənc müəllim” qəzeti, № 10 (192),
4 aprel 1967-ci il*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ƏŞTƏRƏK RAYONUNUN BƏZİ ONOMASTİK VAHİDLƏRİNİN TARİXİ-LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ

Onomastika müasir dilçiliyimizdə dilçiliyin ən mühüm problemlərindən birinə çevrilmişdir. Düzdür, bir çox xalqların xüsusi onomastik məktəbləri çoxdan yaradılmışdır və bu sahədə xeyli tədqiqat işləri aparılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində bu sahəyə marağın tarixi qədim olsa da, onomastik vahidlər bir növ ayrılıqda pərakəndə şəkildə, xüsusilə etimoloji istiqamətdə tədqiq olunmuşdur. Yalnız son dövrdə bu sahə sistemli və elmi şəkildə araşdırılmağa başlamışdır. Ancaq yenə də bununla kifayətlənmək olmaz. Bu sahədə hələ bizim görəcəyimiz işlər həddindən çoxdur. Məsələn, bircə onu demək kifayətdir ki, Qərbi Azərbaycan adlanan qədim oğuz eli olan indiki Ermənistan ərazisinin onomastikasının öyrənilməsinə yenicə başlanılmışdır. Demək olar ki, Azərbaycan xalqının bu regionu istər tarixi, istər coğrafiyası, incəsənəti, iqtisadiyyatı, istər dil materialı cəhətdən tamamilə diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır. Ermənilərin bu ərazidə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı, genasidi, deportasiyası, bir sözlə, maddi cəhətdən məhvi ilə

yanaşı, onun onomastik vahidlərinin, xüsusilə türk mənşəli nə varsa hamısına qarşı mənəvi soyqırımına başlamış, demək olar ki, hazırda onu başa çatdırmışdır. Ancaq B.Budaqovun qeyd etdiyi kimi, bu cəhdlər sağlam köklər üzərində deyil, millətçilik hissləri özülündə edilmişdir. Demək, millətçilik siyasəti xəritəyə köçürülmüşdür.

Coğrafi adlar yerin yaddaşındır. Bu yaddaşı insanlar ona zaman və məkan daxilində vermişlər.

Əştərək rayonu Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) bir növ mərkəzi rayonlarından biridir. Bu rayon hələ çox qədimlərdən Azərbaycan türkləri yaşayan bir ərazi olmuşdur. Bunu həmin rayonda mövcud olan kənd adları da sübut edir. Aban, Aşirabad, Ayarlı, Bayram Əli, Bətrinc, Qaracörən, Qoytul, Qoş, Qoşabulaq, Qaravəng, Qızıltəmir, Qızılxaraba, Əkərək, Ərzəkan, Zeynal bulağı, İlançalan, Kələşəm (n), Kiçik kənd, Kötəkli, Kürdalı, Maqda, Muğnu(i), Nəzirəvan, Erqoy(ov)-(orqov), Sərim səvəng (Saqmosavank), Təzə kənd, Təkiyyə, Tez xarab, Tülnəbi (Safolang), Uşü, Ucan, Parpı, Persi, Hamamlı, Haxıs (Zoran), Cadqıran, Xənəvəng (Ohatavan), Yağavərd (Yeğvard), Əştərək, Usub xarabalrı, Eyvazlı və s.

Rusiya tərəfindən Şimali və Qərbi Azərbaycanın işğalına qədər bu kəndlərin demək olar ki, hamısında azərbaycanlılar yaşamış, işğaldan sonra azərbaycanlılar ruslar və ermənilər tərəfindən sıxışdırılaraq kəndlərin bir qismi erməniləşdirilmişdir. 1918-ci il qırğını nəticəsində bu kəndlər tamamilə boşaldılmış, demək olar ki, Sovet hökuməti qurulana qədər bu kəndlərin heç birində azərbaycanlılar olmamış, tədricən bura ermənilər köçürülmüşdür. Hamamlı, Təhkiyə və Əkərəkdən başqa hamısını ermənilər zəbt etmişlər. 1921-1922-ci illərdə azərbaycanlıların çox az bir hissəsi öz yerlərinə qayıtmış, bu kəndlərin bir çoxunda ermənilərlə birlikdə yaşamağa məcbur olmuşlar. Yalnız yuxarıda adlarını çəkdiyimiz üç kənddə (Hamamlı, Təhkiyə və Əkərək) ermənilər olmamışdır. 1948-1949-cu illər deportasiyası nəticəsində bu regionda bir nəfər də olsa belə, azərbaycanlı qalmamışdır.

Əştərək rayonunda Hamamlı kəndi Qərbi Azərbaycanda tarixən azərbaycanlı-türklərinin məskunlaşdığı axarlı-baxarlı kəndlərdən biri olmuşdur. Bu kəndin coğrafi mövqeyi barədə akademik Budaq Budaqov belə yazır: “Təbiətin dəyərli gözəlliyi onun müxtəlif mənzərələrdən ibarət olmasındadır. İnsanın gözü qarşısında uzanaraq üfüqdə birləşən meşəli, səhralı düzənliklər, mavi səmanın yeddi qatına sancılmağa cəhd edən qatarla düzülmüş dağlar, aramsız hücumlarla sahilləri sökən

dalğalar, mavi sular ağuşunda qanad çalan qağayılar təbiətin bəşəriyyəyə bəxş etdiyi estetik gözəllikdir, həm də təbii sərvətdir.

Çobankərə kəndindən qüzeyə üz döndərəndə Üçkilsə şəhərinin arxasında uzanan dağ düzənlikləri, ətəkləri dik yamacın sınaq dabanında düzənliklərə birləşən və onların üstündə kəskin ucalan, konusvari görkəmli Qarnıyariq (indiki Arvaler – 3698 m), Ələyöz (Alagöz, 4095 m) dağları görünür.

Ələyöz dağı da, Qarnıyariq da vulkan mənşəlidir. Vaxtilə odlu maqmadan püskürən vulkan lavaları yamac boyu axaraq həmin dağların ətəklərinə qədər uzanmışdır. Şərqə və Qərbə doğru axan bu odlu lava axınları birləşərək Ələyöz və Qarnıyariq dağları arasında düzənlik yaratmışdır. Qarnıyariq dağından cənuba doğru hərəkət edən lava axınları eni 15 km-ə çatan Cadqıran – Yeğvard dağətəyi düzənliyini yaratmışdı.

Ələyöz dağı ilə Qarnıyariq dağlarını bir-birindən ayıran Kasax çayının dərəsidir.

Qarnıyariq dağı zirvəsindən 3 km cənub-qərbə Kasax çayının konusvari dərəsinin qarşısında Əştərək şəhərindən 15 km şimala vulkan süxurlarından təşkil olunmuş düzənlikdə Hamamlı adlı azərbaycanlılar yaşayan bir kənd vardı.

... Kəndin şimal şərqində ucalan Qarnıyariq dağı, onun qərbində dibi çox dərinə olan çay dərəsi və ondan şimal-qərbdə Ələyöz dağı bu yerlərə xüsusi axar-baxar verirdi. Hamamlıdan cənuba baxanda insanın gözü Orta Araz çökəkliyinə, Araz çayı yamacına və Ağrı dağının ətəklərinə qovulurdu. İrəvan çökəkliyinin “hökmdarı” Böyük və Kiçik Ağrı dağlarıdır. Hammalı kəndindən Cənubi-qərbə, şimaldan cənuba doğru Aymanqan sıra dağlarının zirvələri qatarlanaraq Zəngəzur dağlarına doğru uzanır (Qarnıyariq dağının zirvəsindən Göyçə gölü apaçıq görünürdü – C.C.).

Hamamlı kəndi elə bil ki, dağların döş qəfəsinin mərkəzində yaranmışdır. İlahinin yaratdığı bu qeyri-adi təbii gözəllik Hamamlıda yaşayan əhalinin qanına və canına hopmuş, onların aydın zəkasına və təfəkkürünə qarışmışdır. Hamamlıda hər şey insanla təbiətin vəhdətindən xəbər verirdi”.

Hamamlı kəndi dəniz səviyyəsindən 1770 metr yüksəklikdə yerləşir. Rusiya imperiyası silahlı qüvvələri Baş Qərargahı tərəfindən 1913-cü ildə nəşr olunmuş məxfi xəritədə coğrafi mövqeyi 62°04'10' uzunluq, 40°24'25' en dairəsinin kəsişdiyi nöqtədə yerləşdiyi qeyd olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanda iki Hamamlı kəndi olmuşdur. İkinci Hamamlı sonralar Spitak adlandırılmışdır.

“Gürcüstanın dağlıq Borçalı ərazisində yerləşən Başkeçid (Dmanisi) rayonunda azərbaycanlılar məskunlaşan böyük bir yaşayış məskini də Hamamlı adlanır”.

Hamamlı toponiminin məşəyi haqda Tahir Talıblı belə qeyd edir: “Hamamlı kəndi də qədim türk təfəkkürünün izlərini özündə yaşadan obalarımızdan idi. Hamamlı toponiminin əsasında “qam” ifadəsi durur ki, bu da qədim qam-şaman sözü ilə bağlıdır, sonralar Hamamlı şəklinə düşüb. “Dədə Qorqud” dastanlarında Qamqan, Qambura şəxs adları da bu toponimlə əlaqədardır. Qədim türk dillərində “q,k” səslərinin “ş”-ya keçməsi fonetik hadisə sayıldığından “qam” sözünün “şam” kimi tələffüzü elmi-lingvistik qanunauyğunluqdur. “Qam-Şaman” birləşməsinin mənası qədim türkcə “Böyük-Ata” mənasını verir. Bir çox bölgələrimizdə mövcud olan Qəmərli, Kəmərli kənd adları da Qamlarla, şamanlarla bağlıdır, eyni zamanda bu toponimlər kimmlərlə də əlaqələndirilir (Bax: Tahir Talıblı, Əziz Əliyev (dövrü, həyatı, şəxsiyyəti). Göytürk, 1997, səh. 38)”.

Əvvəllər Hamamlı İrəvan quberniyasında ən qədim kəndlərdən biri olmuşdur. Bu kənd İrəvan quberniyasının Abaran mahalının inzibati-ərazi bölgüsünə aid idi. Çar Rusiyası İrəvanı zəbt etdikdə yeni ərazi bölgüsü yarandı.

Bu dövrdə kənd İrəvan Quberniyasının Eçmiadzin Qəzasının tərkibinə daxil olur. Sovet dövründə, 1930-cu ildə təşkil olunmuş Əştərək rayonuna aid edilmişdir.

Hamamlı və onun sakinləri mövcud olduğu uzun dövr ərzində çoxlu məşəqqətlərə, məhrumiyyətlərə, işgəncələrə, təcavüzlərə, dağıntılara, deportasiyaya məruz qalmışdır.

Hamamlı kəndinin ərazisində iki xaraba kənd də var idi. Onlardan biri Usub xarabaları adlanırdı. Bu kəndin tarixi haqda heç bir məlumat yoxdur. II kənd Ayvazlı adlanırdı. Ayvazlı adından da göründüyü kimi antroponimdir. Bir rəvayətə görə Hamamlı sakinləri əvvəllər burada yaşamış, sonralar Hamamlıya köçmüşlər. Bir çox mülahizələr bu rəvayətin o qədər də ağlabatan olmadığını göstərir. Birincisi, hamamlı kəndi Ayvazlıdan əvvəl də və ya onunla eyni dövrdə mövcud olmuşdur. İkincisi, Hamamlı kəndində mövcud olan Uçuq Alban kilsəsi və qayalarda olan, ancaq kimə məxsusluğu məlum olmayan yazılar, qədim qəbiristanlıq bunu sübut edir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Hamamlı qədim bir kənddir. Eyni zamanda onun coğrafi mövqeyi və relyefi (o qədər) çox rəngarəng idi. Ona görə də bu kənddə çox maraqlı tarixi abidələr, qəbilə adları və oronimlər vardır.

Hamamlı kəndi ilə bağlı etnonim və şəxs adları

Bu kənddə aşağıdakı qəbilə və tayfa adlarına rast gəlirik: Şadılı, Söyünalılar, Seyran uşağı, Qırdılılar, Dəmirlilər, Hamzalar, Mərdan uşağı. Bu qəbilələrin müəyyən qismi xalqımızın soy-kökündə dayanan tayfa adları ilə səsleşir (məsələn, Şadılı tayfasının). Firudin Cəlilov bu barədə belə yazır: “Ən qədim türk boylarından biri şadılı tayfalarından olan tarixi qaynaqlar həm məkan və həm də zaman baxımından (çox) olduqca genişdir. Belə ki, ilk dəfə Şumer şəklində rast gəldiyimiz şad sözü, Asur və Urartu qaynaqlarında gördüyümüz Şad, şadılı sözləri məkanca Urmiya gölü hövzəsi və İrəvan mahalına aiddirsə, sonrakı tarixi mənbələrdə şad sözünə Orxon abidələrində və Çin qaynaqlarında rast gəlmək olur” (Bax: “Ağrıdağ” qəzeti, 22-28 aprel, 1998-ci il).

Onun kimi də Qaçırlılar, Qırdılılar tayfaları da əski tariximizlə səsleşir.

Hamamlıda elə fərqləndirici antroponimlərə rast gəlmirik. Bununla belə bu kənddə özünə məxsus ayama və ləqəb vermə adəti vardır. Məsələn, *Dirboy (İbrahim)*, *Öküz (Surxay)*, *Kaloy (Usub)*, *Qara (Usub)*, *Şeytan (Abbas)*, *Zeynal oğlu (Əmrəh)*, *Qasım oğlu (Əmrəh)*, *Qıbulı (Novruz, Narvız)*, *Qıqılı (Şahsənəm)*, *Nenni (Zeynab)*, *Cücü (Gülsüm)*, *Gəbacı (Nargilə)*, *Keçəl (Bənövşə)*, *Qoca (Əjdər)*, *Keçəl (Cəfər)*, *Qara (Zeynal)*, *Tağoy (Məsim)*, *Qazoy (Məmmədəli)*, *Amoy (Əmrəh)*, *Mqel (Zeynalabdin)*, *Topal (Həmzə)*, *Noyrey (Növrəsmə)*, *Mütü (Mütəllim)* və s.

Oronimlər

Hamamlı ilə bağlı diqqəti çəkən onomastik vahidlərdən biri də oronimlərdir. Oronim dağ, dərə, təpə, düz, aşırım, meşə, qayalıq və s. adlarıdır.

Dağ adları. Hamamlı *Qarnıyarıq* dağının qərb ətəyində salınmışdır. Qarnıyarıq adından da göründüyü kimi, zirvədən ta ətəyinə qədər şırımlara ayrıldığına görə belə adlandırılmışdır. Onun ətəyində yerləşən kəndlərdən biri də Qarnıyarıq adlanırdı. Bu dağın hündürlüyü 3698 metrdir. Qarnıyarıq dağı mikrotoponimlərlə çox zəngindir.

Hamamlı kəndindən qərbdə isə *Ələyəz* (Alagöz 4095 m) dağı qatarlanıb gedir. Bu dağın ən iri zirvələri haça əmələ gətirir. Bu zirvələrdən biri böyük, o birisi isə nisbətən kiçikdir. Bu bir növ *Ağrı dağına* bənzəyir. Fərq ondan ibarətdir ki, *Ələyəz* şimaldan cənuba, *Ağrı dağı* isə Qərbdən Şərqə doğru uzanır. Hamamlı kəndindən baxanda sanki ikisi də eyni görünür. Biri Cənubda, o biri Qərbdə. *Ağrı dağı* *Ələyəzə* nisbətən hündürdür. Hamamlı kəndi *Ələyəz* dağının ətəkləri ilə Qarnıyarıq dağının ətəyini birləşdirən konusvari Kasax çay dərəsinin şərqində yerləşmişdir.

Ələyəz dağı və onun adının etimologiyası barədə A.Bayramov və H.Mirzəyev ətraflı tədqiqat işləri aparmışlar.¹ Mən də həmin fikirlərlə razılaşıram. Ancaq onu da əlavə etmək lazımdır ki, *Ələyəz* dağının şimal şərqində *Ələyəz* adlı yaşayış məskəni, hətta *Ələyəz* rayonu da vardır.

Kurqan Təpəsi. Bu qədim kurqanlarla bağlıdır.

Noxud Təpə. Zahirən noxuda bənzədiyinə görə belə adlandırılmışdır.

İlanlı Təpə. Burada ilan çox olduğuna görə belə adlandırılmışdır.

Tülkü Təpəsi. Tülkü çox olduğuna görə belə adlandırılmışdır.

Relyef adları

Qəfər biçən, Dikoyuğ, Daş hörük, Kömür yolu, Kəməş qaya, Gödək yol, Yalama, Yurd yeri, Malyatan, Nəhrə qoyulan, Su tökülən, Xram, Xillitən, Xillik, Şirvi qaya, Kürd məbəyi, Qanlı güney, Qara güney, Sunur arası, Sarı Xəndək, Qaya yolu, Axma çınqıl, Cala yeri, Dağ yolu, Mehralı yurdu, Xoruz qayası və s.

Hidronimlər

Kasax çayı, Qazma bulağı, Duzdubulaq, Dəmirdirək arxı, İlanlı bulağı, Ayılı dərə, Ləzgi bulağı, Zağalı bulağı, Çibinli, Çimizili, Çamırlı (göl), Araxlı bulağı, Daşgöl, Çökəkli bulağı, İmirzə dərəsi, Alçalı dərə, Gödək dərə, Qobu yeri, Cülgə, Çınqıl bulax, Oğlanlar çimən göl, Nazlı gölü, Ölü göl.

¹ Bax: A.Bayramov. Qədim Oğuz elinin Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Sumqayıt, 1996; H.Mirzəyev. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, 1997

Zağa və kaha adları

Keçili zağa, Molla zağası, Səkili zağa, Qaranlıx zağa.

Meşə adları

Hamamlı ərazisində çox maraqlı meşələr və onların adları vardır. Allahqulu (m), Əyri (m), Navırsan (m), Baltaçı (m), Kalalı (m), Ağgözü (m), heykallı (m), Çillik (kolluq), Tala (m), Xanəhməd (m).

Abidə və müqəddəs yerlər

Qaçaq Kərəm otağı. Bu abidə Şimaldan arxası Qarnıyarıq dağının ən uca zirvəsinə söykənən, ondan da 20-25 m hündürlüyə qalxan, cənubdan isə 1000-1500 m dağın ətəyinə uzanan Xoruz qayası adlanan sıldırımın söykəndiyi torpaq hissədən başlayaraq Şərqdən qərbə doğru 1 m enində 10 m uzununda yol açıb oradaca biri özü, digəri atı üçün iki otaq oymuşdu. Biri otaqda hətta qayadan taxt, tufəng yeri düzəldilərək yola pəncərə də qoyulmuşdu. Bura quş da səkə bilməzdi, çünki ora hücum etmək istəyən mütləq pəncərənin qarşısından keçməli idi. Biz sonralar öyrəndik ki, bu abidə Qaçaq Kərəmə məxsus imiş. Qaçaq Kərəm yay aylarını burada keçirmiş.

“Ağ oğlan” ziyarətگاهی. Bu ziyarətğah Hamamlı kəndindən 3 km şərqdə Qarnıyarıq dağının cənub ətəyində idi. Hündür sıldırım qayanın dibində bir göz otaqlı otaq həcmində kaha idi. Kahanın hər bir tərəfindən su damcılayırdı. Ortasında təndirvari bir çuxur var idi. ora da su yığılırdı. Niyyət edib yerdən bir daş götürüb kahanın divarına sürtürdülər. Əgər niyyət yerinə yetəcək idisə, daş divara yapışırdı. Niyyət qəbul edilməyəcək idisə, daş divara yapışmırdı. Təndirvari çuxurdan su götürüb üzlərinə vururdular. Bu dirilik suyu hesab olunurdu. Şam yandırıldılar və başqa ayinlər də həyata keçirirdilər. Bu ziyarətğaha ermənilər daha çox gəlirdilər. Onlar buranı Zaxgevanq adlandırırdılar. Xüsusilə, pasxa dövründə. Bu ziyarətğah haqqında ermənilər belə bir rəvayət uydurmuşdular ki, guya Məryəm İsani burada dünyaya gətirmişdir.

Ancaq bu ziyarətğahın azərbaycanlılara məxsusluğu onun adından aydın olur. Belə ki, azərbaycanlılara aid bir çox ərazilərdə “Ağ oğlan” adlı ziyarətğahlar vardır. Həm də o çox qədimlərə gedib çıxır, hətta qədim mifoloji əfsanələrlə səsleşir. Bu haqda M.Seyidov yazır: “Ağ

oğlan” əfsanəsindəki mif görüşləri, inamlar Umayın ağacla (burada haka ilə - C.C.) ilişkəsini aydınlaşdırmağa yardım edir. Qarabağda xarabaları qalmış Ağ oğlan Tapınağı dağın başında tək ağacın (burada kahanın – C.C.) yanında tikilmişdir. Tapınağın belə yerdə və tək ağacın yanında tikilməsi əski türk xalqlarının mif görüşünə görə başlıca şört idi. Qarabağda türkdilli-Azərbaycan dilli Saqlar, Arsaqlar (Ermənistanda mağlar, kimmerlər – C.C.) yaşamışlar və görünür ki, onlarda da “Ağ oğlan” mif dastanı olmuşdur.

Bu böyük dastanın izləri, qalıqları Azərbaycan xalqı arasında indi də yaşayır. Yaradılışla, ilk insan yaradılışı ilə ilişkəli, türk xalqları arasında geniş yayılmış “Ağ oğlan” mif əfsanəsində o, ilk insandır və dünya ağacı ilə gen-kök baxımından yaxındır. Eradan qabaq Qarabağda yaşayan türkdilli arsaqlarla, saqlarla, türk xalqları, xüsusilə Yaqutlar arasında kök-soy yaxınlığı olmuşdur”.¹

Görün, ermənilər bu əfsanəni necə də məharətlə Isanın bu ziyarətəgahda doğulduğunu əlaqələndirə bilmişlər.

Üşü oykonimi. Əştərək rayonunun ən iri və qədim azərbaycanlılar yaşayan kəndlərindən biri də Üşü kəndi idi.

Üşü Əştərəkdan 5-6 km şimalda Ələyöz dağının cənub-şərq ətəyində, yerevan-Abaran yolunun solunda yerləşmişdir. Kənddə X-XIII yüzilliklərə aid çoxlu tarixi abidələr, qala, alban kilsəsinin qalıqları vardır. 1918-ci ildə Üşüdə 2000 nəfər əhali olmuşdur.

Üşü toponiminin etimologiyası qədim üşü qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. Başqa sözlə, etnotoponimdir.

Başqa bir fərziyyə də söyləmək mümkündür. Belə ki, çox güman ki, Üşü Urmiya və İrbil arasında yerləşən Üşnuye şəhərindən gələnlərin saldıdığı məkandır. N.M.Vəlixanlının IX-XIII əsrdə ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları “Azərbaycan haqqında” adlı kitabın üstündə verilən xəritədə də Üşnu qeyd edilmiş və kitabın 95-ci səhifəsində də bu haqda yazılmışdı.

G.Üşnux Yaqut Əl-Həməvi bu şəhəri Üşnuye adlandırır: “Mənim olduğum şəhərcik Azərbaycanın ucqarında idi. İrbil tərəfdən onunla Urmiya arasında 2 günlük, onunla İrbil arasında 5 günlük yoldur... Şəhərdə xarabalıqlar nəzərə çarpır” (Yaqut, səh. 294).

Əlbəttə, bu mülahizələr gələcəkdə dəqiqləşdirilməlidir. Əsas fakt odur ki, Üşü Əştərək regionunda ən iri azərbaycanlı kəndidir. Bu kəndin də taleyi ağır olmuşdur. Dəfələrlə erməni vəhşiləri tərəfindən əhalisi

¹ M.Seyidov. Qam-Şam və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, 1994, s. 11

qovulmuş, talan edilmiş, xarabazara çevrilmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu qırğınlara, talanlara baxmayaraq, 1918-ci ildə burada 2000 nəfər əhali olmuşdur. onların başına gətirilən faciələrdən biri haqqında kəndin qocaman sakini hazırda Şəkinin Qaya başı adlanan kəndində yaşayan Məmmədbağır kişi belə nəql edir: “Üşü kəndinin əhalisi birinci dəfə 1905-ci ildə ermənilər tərəfindən qovulub, bir neçə ay dərələrdə, meşələrdə, başqa yerlərdə qaldıqdan sonra, yenidən kəndə qayıtmışlar.

1918-ci ilin günlərindən birində kəndə xəbər çatır ki, Andranik adlı erməninin dəstəsi kəndə hücum etmək istəyir. Çünki Ermənistanda Üşü ən böyük kəndlərdən biri idi, həm də əhalisi həddən artıq qoçaq idilər. Ona görə də bu mahalda ermənilər birinci növbədə bu kəndi qırmağa çalışırdılar. Kənd əhalisi belə qərara gəlir ki, arvad-uşaqları kənddə olan məscidə yığınsınlar və vuruşa qabiliyyəti olan bütün adamlar, hətta qocalar da kəndin həndəvərində səngər quraraq müdafiə mövqeyi tutsunlar. Belə də edirlər. Qadın və uşaqları ona görə kəndin ortasındakı məscidə yığırlar ki, kişilər onları qoyub qaçmasınlar, axır damla qanlarına qədər vuruşsunlar.. kəndin ətrafında 10 yerdə post-istehkam qurulur. Ermənilərin ilk növbədə hücum ehtimalı gözlənilən Qalaça adlanan istiqamətdə İgid Kəlbə Nağının dəstəsi, Top qayada Çöl Yetimi, Qəmbər, Gülməmməd, Qolley Rüstəm, Kəndin altında təpə başında Telli oğlu Vəli, Mahmud, Məhəmməd, Kalba Əhməd və s. mövqe tuturlar.

Erməni qoşunu gözlənilən Qalaçadan hücum edir. Bizimkilər qayalara daldalanırlar. Səhərə qədər vuruş gedir. Ələkbər, Kalba Nağı, Kərəmin 500 patronu var imiş. Vuruş zamanı 300 erməni öldürülür. Bizimkilərdən iki nəfər qalır. Özlərində iki patronu saxlayırlar. Kalba Nağı Kərəmə deyir ki, sən 100 metr məndən aralan və bir güllə at ki, ermənilərin başı qarışsın, mən də burdan çıxacağam. Belə də edirlər. Görürlər ki, kəndi müdafiə etmək mümkün olmayacaq. Xeyli ölənlər varmı, sursat tükənibmiş. Qadın və uşaqları gecə yarı kənddən çıxarırlar və Qız qalası, Talın, Ağcaqala istiqamətində aparırlar. Sağ qalanlar səhər Qul Dərvişdə rastlaşırlar. Türklər də bura gəlirlər və bunlara ürək-dirək verərək yenidən Üşüyə qaytarırlar. Üşülülər Türkiyəyə nümayəndə göndərərək yer istəyirlər ki, köçüb getsinlər. Ancaq bu məsələni həyata keçirməyə imkan olmur. Ermənilər yenidən Üşüyə hücum edir, qırdıqlarını qırır, sağ qalanlar isə qaçıb canlarını qurtarırlar.

1921-1922-ci ildə Sovet hökuməti qurulduqdan sonra 200 nəfər Üşüyə qayıdır. Elə həmin dövrdə türkiyə hökumətinə verdikləri ərizə ilə əlaqədar türk konsulunun nümayəndələri Üşüyə gələrək onların ərizələrinə cavab olaraq türkiyəyə köçmələrini məsləhət bilirlər. O zaman vəziyyət babat olduğuna görə əhali getmir.

Sonralar Ermənistanda kolxoz quruluşu ilə əlaqədar üşülüləri bərk incidirlər. Əhalinin əksəriyyəti Azərbaycanın Şəki rayonunun Qaya başı kəndinə köçüb gedirlər. Hal-hazırda əksəriyyəti bu kənddə yaşayır”.

Üşüdə yaşayan tayfa və qəbilələr

Tatlar, Axundlular, Dəlləklilər, Məmilər, Küddər, Xoxoylular, Budaxlılar, İbişdilər, Qasımlılar, Zeynallılar, Almuradlılar, Saldatlar, Çölyetimlilər, Qara Mehdilər və s.

Mikrotoponimlər

Təpə başı, Qalaça, Topdaş, Musa Tükani, Qız qalası (Üşü və persi arasında 10-12 tonluq daşlardan tikilmişdir), Yağitən, Kəkilli, Oyux, Başyurd, Orta Yurd, Kəndirbaz yurdu, Qalaoynaq, Töskənd.

Antrotoponimlər

Şadan Cəmil, kalba Nağı, Tellioğlu Vəli, Qolley Rüstəm, Mələk oğlu Əli, İbrahim Qəmbər, Çöl yetimi Həsən, Mahmud, Kalba Əhməd və s.

HAMAMLI ŞİVƏSİNİN LEKSİKASINA DAİR TERMİNƏ OXŞAR LEKSİKA

Kol adları: *çalı, yemişən, quşburnu, zirinc, qoyun gözü, tıbilğa, kilikili, ayıqarası, alacəhrə, keçi-keçi, gərməşoy, göyrüş, dovşanalması, ardiş, keçiməməsi, xurmud, təkəsaqqalı, qarağat.*

Ot adları: *aran quşəppəyi, ağ pencər, barınca, baldırğan, qızılqol, quşüzümü, quşqonmaz, qara yonca, qarqovan, qazayağı,, qoyun qulağı, quzuqulağı, quşəppəyi, qıcığaz, qorunqan, qındırğa, dobmalan, danaqıran, zəzəmə, əməköməci, ələyaz, ilantağı, ilan yelmiyi, it otu, yelmik, keşiş pencəri, kələməkeşir, kəriş, gəvən, gülül, lilpar, modux, mundaşca, manda, mustafaçıçəyi, maralyelmiyi, murçalıx,*

mozumozu, oymadərən, pişikcınağı, pitraq, patpatı, sabınotu, siyirquyruğu, sormuxçiçəyi, toppuz, çiyaləm, çölnoxudu, cıtdöyüş, cüyür, çayotu, cıncılım, çərən, xatınbarmağı, şüvərən, qoş buynuzu, dağ saqqızı, solmaz çiçəyi, cacıx, xamırkəsən tikani, gürüşnə otu.

Quş adları: *alaqarğa, palanqarğası, göyqarğa, qarazağ, qaranquş, qırğı, qızılquş, tərən, laçın, meşətoyuğu, koryapalağ, bayquş, quzğun, torağay, çil, çöltoyuğu, kəklik, sığırçın, sağsağan, ağacdələ, huphup, çalağan, taytoğlu, qaraquş.*

Qaramala aid sözlər: *inək, buzov, dana, qısırəmən, buğa, düy, tuncu düy (3 illik), cöngə, öküz, kallaq öküz (qoça), balax, camış, kəl.*

Qoyun və keçi ilə əlaqədar olan sözlər: *davar (qoyun-keçi), qoyun, quzu, toğlu (bir illik erkək və dişi), şişək (dişi 2 illik), erkək (buruğ 2 ildən yuxarı), qoç, keçi, çəpiş, oğlax, təkə, dıbir, (buruq keçi), kola (buynuzsuz).*

Ata aid sözlər: *kürük, dayça, day. Maydan, ayğır, kəhər, beygir.*

At yerişi adları: *yorğa, çört, dördəmə və s.*

Arıcılığa aid sözlər: *bal arısı, eşşək arısı, topal arısı, it arısı.*

Bal arısının növləri: *iş arısı, bora (erkək arı), ana arı, beçə (təzə çıxmış arı).*

Milçək və həşəratə aid adlar: *mozalan, qara milçək, miğmiğa, kor milçək, it milçəyi, küflə böcüyü, zibil böcüyü və s.*

Qohumluqla əlaqədar adlar: *ata, dədə, lələ, ağa, ana, baba (atanın və ananın dədəsi), nənə (atanın anası), əbə (ananın anası), əmi. dayı, bibi (dədənin bacısı), xala (ananın bacısı), əmi dostu (əminin arvadı), daydostu (dayının arvadı), əmoğlu, dayoğlu, xalaoğlu. Bibioğlu, əmiqızı, dayıqızı, xalaqızı, bibiqızı, qaynata, qaynana, baldız, qayın, yeznə (bütün qohum qızların əri), elti (iki qardaşın arvadları), yengə (qardaşın arvadı), günü (bir kişini arvadları).*

Oyun adları: *aradankeçdi, qoşarbəndi, kəmərdöymə, eşşəkbeli, çiliktohma, molla eşşək, ləpik-ləpik, qərçimədaş, çulagirmə, üzük-üzük, üçəm (aşıx oyunudur), beşdaş, top-top, qaraqərçi, qarayellə, qıgmərə.*

Vaxt adları: *irəlki gün, dünən, böyün, sabah, bürsüyün, tabürsüyün, dan ulduzu doğanda, obaşdan, alatoran, gejdən, gün çıxanda, gün çeştə qalxanda, günorta, gün günortadan dönəndə, atın su vaxtı, axşam tərəfi. Naxır gələndə, ilkindi, gün batanda, qaranlıq qovuşanda, şər vuranda, axşam, gecə yarı, böyük çillə, kiçik çillə,*

xıdırelləz, çəmlələr düşəndə, bayram ayı, yaz əkini vaxtı, ot biçimi, qorabışırən, quyruqdoğanda, xırman üstü, qoçqatımı, naxırqoyan, oğlaxqıran, döl düşəndə və s.

Əkinçiliyə və əkin alətlərinə aid sözlər: *yazdıq, güzdük, payızlıq, kəfşən (ümmilikdə yer), şum, herikayağı, xozan, xam, ikiləmə, tapannama, taxıl (buğda), ağ buğda, qarqalos, qaraqılçıx, pərinc, mərcimək noxud, zəyrək, darı, kotan-əlçək, məc, xop, xorazan, göbək, hambıl, başağacı, kağan, kotan zənciri, qaraqəyiş, boyundurux, samı, sambaqı, cüt-dişi, məc əlcək, cüt dəmiri, başağacı, cütəxu, modux, qılıc, məşjəl, hodax, dəndənə, araba-cağ, tar, qabırğalar, qazıxlar, döşək, təkər, top, şin, papax, cülkü, sırnı qobulu, şüvərə, abloy, coban, başmax.*

HAMAMLI ŞİVƏSİNƏ AID LÜĞƏT

Avar	-evin üstünü basdırarkən döşənmiş ot, qırcın.
Avazımax	-rəngi solmaq.
Avıç	-ölçü qabı (400 qramlıq)
Ağızdamax	-doğulmuş heyvana ilk süd əmizdirmək. Buzovu ağızdadın?
Ağırrıx	-qada-bala, kefsizlik və s. Ağırrıgım-uğurruğum bu suda getsin
Addıx-buddux	-uşaq oyunu zamanı iki yerin arasını ölçdükdə deyilən sözdür. Addıq-budduq, kərələdik, kəsdik
Aza yeri	-hüzr yeri
Azğın doğmaq	-yumurtlamaq, yerini itirmək
Ayarbaz	-oyunbaz, zarafatçı adam.
Aymaq	-oyanmaq, yuxumu aya bilmirəm.
Aynaçı-aynaçı	- pis-pis danışmaq.
Alağlı	-tez alıšan, çör-çöp, tez yanan şey.
Alanı	-çərdəyi çıxmıç yerinə qoç içi doldurulmuş şaftalı qaxı.
Alazdamax	-odlamaq. Oğul, bir təndiri alazda.
Alacankeş	-ölümcül vəziyyət.
Amanabənd	-əl dəyməmiş düşüb sınmaq. Ə, bu elə amanbəndimiş ki.
Anşırtmaq	-bir şeyi çətinliklə başa düşmək, tanımaq.
Arançı	-Aran yerində yaşayanları dağçılar belə adlandırır. Ə, kəndə 3 arançı gəlir.

Arba	-qabın, çuvalın boş çəkisi. Musa, qabın arbasını tutdun?
Aralıx	-iki əkin sahəsi arasında boş qalan sahə.
Atdandırmaq	-gəlini köçürərkən ata mindirmək. Uşaqlar, gəlini atdandırdılar.
Axçasıçanı	-siçovul.
Bağ	-dərz
bafa	-bişilmiş bir qoltuq küləş. Ay oğul, o bafaları yığ, bağla!
Baxya	-tikiş növü.
Baxyalamaq	əl ilə maşın tikişi ilə tikmək.
Basma	-malın zibili tökülmüş, tapdalanmış xırman boyda yer.
Bacax	-qılça, boy-buxun. Bunun boy-bacaxına bax.
Başarat.	-bacarıq. Ə, elə bil, başaratı bağlanıp, heş bir iş görmür
Bal	-təndirin divarı.
Bəlgə	-evlənən oğlan evindən qız evinə aparılan ilk şeylər (üzük, yaylıq və s.).
Bəlgə taxmaq	-üzüyü qızın barmağına salmaq, yaylığı başına bağlamaq. Bu axşam Gülnaza bəlgə taxıblar.
Bəlləməx ¹	-nişanlamaq (bir şeyin oğurlanması üçün).
Bəl	-nişanə. Taxılın bəli pozulup.
Bərtix ¹	-yaralanmış yerin şişməsi, hovlaması.
Bəcix ¹	-qabıqlı buğda dənələri.
Bəci	-pis, murdar. Əsasən, usağı pis şeydən çəkindirərkən deyilir. Əl vurma, bəcidi.
Beydah	-peyda.
Binədən	-başdan.
Binəli	-yerli-dibli.
Binnət olandan	-əsası qoyulandan. Dünya binnət olandan Ay var
Bir dilimə	-Bir qab suyu bir dilimə içdi. Dağı bir dilimə çıxdı.
Bicəyinə doğmaq	-vaxtından əvvəl doğmaq (ən çox heyvana aid).
Bıdığ	-adda-budda qalmış meyvə.
Bılığ	-çox kök.
Bocca	-üzdə əmələ gələn ləkələr.
Böcüləmək	-kəsilmiş toyuğuq aynar suya salmaq, pörtləmək.
Bulğur	-qaynadılıb qurudulmuş buğda.
Buxurmaq	-suyu ağzına doldurub püskürmək.

Bürç	-qışda tumurcuqlanmış ağac ucları.
Vərəvürt eləmək	-diqqət yetirmək, nəzərdən keçirmək. Bir vərəvürt elə, gör, neçə metr olar?
Vərdənə	-hər iki ovcunda əl tutmaq üçün yer olan qalın oxlov.
Vincılıx, vinci	-əzilmək. Ən çox əzilmiş meyvə üçün işlədilir. Bu armıdın lap vincılığı çıxıb ki.
Qadamax	-dirəmək. Lap ağzını divara qadamışdı.
Qamaşmax	-əl - ayağı iş tutmamax, koruxub qalmax, keyləşmə. Ə, lap qamaşıb qalmışam.
Qanatmax	-saqqız tutmaq. Uşaqlar, saqqız qanatmağa gedirsiniz?
Qantar ¹	-iri tərəzi.
Qantar ²	- uclarına iki vedrə asıb çiyninə alınan ağac.
Qancil	-sətəlcəm.
Qancalamax	-son dərəcə zəifləmək, təqətdən düşmək.
Qarabölük	-canavar sürüsü.
Qarayel	-xəstəlik növü.
Qarayellə	-çilik ağac oyuunda çiliyi vurmanın bir növü. Mən qarayelliyə çıxdım.
Qarapər	-əzilmiş dırnağın, dərinin altına qara qanın yığılması.
Qarqara	-yazda qar əridikdə, bərk yağış yağdıqda boz-bulanıq, köpüklü sel gəlməsi. Dərədən qarqara gedir.
Qarğa duzu	-daş növü.
Qarpmax	-dişləmək (at və dəvə üçün).
Qarrax	-tövlədə qarı əridib suya çevirmək üçün hazırlanmış xüsusi yer.
Qarcaşmax	-ürəyi bir cür ağır tutmaq.
Qasnax	-ələk və xəlbirin taxta hissəsi.
Qatağac	-az bir şeyin çox şeyə qatılması.
Qatma	-yundan əyirilmiş ip.
Qasmax	-uzun paltarın ucunu qatlayıb tikmək.
Qaxı	-pis bir şeyi üzə vurmaq.
Qaş	-dərənini yuxarı hissəsinin kənarı.
Qaysar	-sətəlcəm.
Qaylax	-kərmə, təzək tayası.
Qalın	-lavaşın əksi, qalın çörək. Ana, lavas pişirmisən,

	yoxsa qalın?
Qəmət	-gözü bir nöqtəyə dikilmək.
Qənah olmaq	-kifayətlənmək.
Qərəmət	-tənbəllik. Səni lap qərəmət basıf, niyə bir iş görmürsən?
Qəfri alınmaq	-əl-ayağı iş tutmamaq. Lap qəfrim alınıb, heç bir iş görə bilmirəm.
Qırma	-malda olan xəstəlik.
Qırtamax	-heç kimi bəyənənmək, özünü çəkmək.
Qırçın	-çin
Qırc	-qışda yağış yağdıqdan sonra bərk şaxta nəticəsində qarın donması.
Qıtırğı	-ucu tutmaq. Ə, boşqabı qıtırğı qoymusan, düşüb qırılacaq.
Qovra	-yeyə.
Qoza	-lampanın şüşə qoyulan hissəsi.
Qolley	-quyruğu kəsik it.
Qomarmax	-hər tərəfdən üstünə tökülmək. Arı məni qomardı.
Qondarmax	-özündən uydurmaq.
Qonursu	-yanıq iyi.
Qopez	-sadə, nazik corab.
Qotey	-balaca it, it küçüyü.
Qocunmaq	-kürəyi qaşınanda çiyinlərini tez-tez tərpətmək. Nölub, niyə qocunursan?
Qullanmaq	-suya cummaq.
Qullaba	-qapını yalova bərkidən iri dəmir qurşaq.
Qumquma	-neft saxlamaq üçün dəmirdən düzəldilmiş səhəngə oxşar qab.
Qoşam	-qoşa ovuc. Bir qoşam duz ver.
Qurrey	-əqilsiz.
Qurutmaq	-inəyin süddən kəsilməsi. Bu il inəyimiz tez qurutdu.
Qut	-bir az yeməklə aclığın qarşısını almaq.
Quşqana	-bardaqdan kiçik saxsı qab.
Qıblaması	-çilikağac oyununda qabaqda duranın çilik atana cavabıdır.
Qıqılı-cıncılı	-balaca, az.
Qımsı	-çilikağac oyununda çilik atanın dediyi söz.
Qınt	-tin, evin küncü.

Qıncılmax	-iki dəmir, daş arasında qalarkən əzilmək, paltarın deşilməsi.
Qıncıx-qıncıx	-deşik-deşik.
Qıncırramax	-tulazlamax.
Qındaf	-pambıqdan və ya kətandan toxunmuş ip.
Qıpan	-qulağı balaca olan oğlaq.
Dala	-bir qədər qaynamaq. Qoy, bir dala qaynasın, götürəcəm.
Dabana	-qapının astanaya bitişdiyi yer. O qədər gəlif-getdi ki, qapını dabanadan çıxartdı.
Dalanqımax	-bir balaca boy atmaq. Maşallah, oğlum, dalanqımisan.
Damdıra	-nağara
Darbinmax	-cəhd etmək. Çox darbınıram, ancaq bir şey çıxmır.
Darməcəl	-tez-tələsik.
Dəbələnmək	-eşələnmək. Səhərdən burda dəbələnirsən
Dəmbəsər	-yuxudan qalxarkən qorxmaq. Əyə, məni niyə dəmbəsər elədin?
Dəmgil-dümgül	-ordan-burdan. Zəmi dəngil-dümgül ağarındı.
Dızımax	-yüyürmək. Dızı, baltanı evdən gətir.
Dizdik	-şalvarın diz hissəsinə tikilmiş balaca parça.
Dilbaş	-malda olan xəstəlik.
Dişəmək	-1.dəyirman daşını codlaşdırmaq; 2.Uşağın dişlərini dəyişdirməsi. Uşaq dişini tamam dişədi.
Dılbız	-ən uca yer. Ə, dılbızın başına niyə çıxmısan?
Dımsı batmax	-bir az qızıldırılmax. Bax, gör suyun dımsı batıp?
Doğanax	-erkənin ucunda olan qarmaq.
Donbalanxoş	-kəllə-mayallaq aşmaq.
Don	-soyuqqanlı.
Döyməc	-kərə yağı ilə isti çörəyin əzilmiş.
Döyənək	-malın getdiyi, otladığı, döydüyü yer.
Dördəmə	-cütayaq (qaçmaq).
Duzdax	-quş tutmaq üçün qıldan hazırlanmış çələ.
Dunux	-sadələvh.
Dülüngə	-qar çox olduqda otlamağa gedə bilməyəndə qoyun-keçiyə ot vermək üçün çöldə qarı təmizlənməmiş sahə.
Dürrək	-ağıldan az olan adam.
Eydirmək	-heyvan sağılıb qurtardıqdan sonra yenidən malın əmcəyinə südün gəlməsi.

Eylik	-yaxşılıq.
Eynəşmək	-bir balaca qorxmaq.
Eymə	-qatıq süzmək üçün parçadan hazırlanmış balaca torba.
Epeycə	-xeyli.
Əbə, həbə	-çilik-ağac oynamaq üçün yerdən qazılmış çuxur yer.
Əvəzəbədəl	-əvəz-əvəzə dəyişmək.
Əvədək	-arxası üstə yığılıb dura bilməmək, çabalamaq.
Əviddəmək	-bostanı təmiz yığmaq.
Ədəli-düdəli	-hər şeyi öz yerində. Qızı ədəli-düdəli köçürdülər.
Ədətdicə	-layıqlı.
Əyrəncə	-arıq, nazik uşaq.
Əy qoymax	-yumurta döyüşərkən bərk yumurtanın yanına nişan qoyulması.
Əyiş	-bir ucu əyri, o biri ucu enli tiyə şəklində olan təndirdən çörək çıxaran alət.
Əlbəhəm	-o dəqiqə, o saat. Kitabı əlbəhəm götürdü.
Əlləcəmə	-nadinc.
Əngəzdəmək	-məhkəməcə döymək.
Əngənək	-iri saxsı qab.
Əncik-cüncük	-kiçikli-böyüklü.
Ərdəmsiz	-əlinin tutumu olmayan adam, əl-ayaqdan küt.
Ərincək	-tənbəl.
Ərəmiş	-doğmayan heyvan, adam.
Zağa	-mağara
Zəvzəx'	-çox hürən it, çox dənşən adam, söyüş mənasında.
Zərələ x'	-əsasən kəklik tutmaq üçün yerdə düzəldilmiş tələ.
Zivmək	-sürüşmək.
Zılan	-içərisinə qurğuşun doldurulmuş aşıq.
Zir	-nəlbəki.
Zircikdirməx'	-iyrəndirmək.
Zıncı düşməx'	-əhvalı pis olmaq.
Zırbıx	-palçıq.
Zoqqum	-acı,qarğış mənasında işlədilir.
Zoğça	-ağacdən düzəldilmiş mıxça.
Zod	-cüt dəmirinin ucuna əlavə edilən dəmir.
Zran	-axıra qalmaq, oyunda.
İkilmək	-ipi düylənməyin bir növü.

İrəsmə	-3-4 sapdan hörülmüş ip.
İrəfətə	-təndirə çörək yapmaq üçün hazırlanmış yastı əşya.
İraqqı	-əl-üz sabunu.
İrəmə	-dik, hündür yer.
İsmarış	-sifariş.
İşartı	-inəyin yelinindən çıxan bir-iki damcı süd, yaxud qurumaq üzrə olan bulaqda azacıq süd.
İşkil	-fırıldaq.
İştik ¹	-paltarın altından geyilən qolsuz qalın paltar. Qışda həmişə iştik geyinirəm.
İştik ²	-fətirin, kətinin içinə qoyulan yağlı, şirin xəmir.
Yanoy	-qapı bərkidilmiş yan çərçivələr.
Yalama	-ən çox dodaqda olan üzün sürən xəstəlik, yara.
Yanası	-yandırmaq üçün lazım olan şeylər.
Yanba	-yumurlayaraq divara vurulan mal zibili.
Yasdanmax	-işini buraxıb başqa yerdə arxayın oturmaq.
Yaxı	-əldə düzəldilmiş gips.
Yeyilmə	-ən çox burunda olan yara.
Yelinnəmək	-doğmağa yaxın heyvanın əmcəyinin böyüməsi. İnəyimiz yelinniyib bir neçə günə doğar.
Yetik	- xəbərdar. Gedim onlardan bir yetik olum.
Yerinə yetix/	-axıra qədər öyrənmək.
Gəc	-ot tayasının yanından yığılıb qaldırılan hissə. Sonrakı otu tayaya gəc vurdum.
Geymə	-pencək.
Girdin	-boy-buxun.
Gilif	-qırağı hasarlı bağa suyun girib çıxdığı yer.
God	-dəyirməndə şahad alınan ölçü qabı.
Göbrəx	-böyrək.
Görənəx	-heç yerdə görünməmiş bir hadisə.
Gördüsüz	-görməmiş.
Gözüqıpq	-döyülüb gözü qorxmuş adam.
Gözəx	-qəzildən hazırlanmış, çuval ağzı tikmək üçün ip.
Gözəməx	-gözəklə çuval ağzı tikmək.
Güdül	-alşaq, yoğun küpə.
Guvar olmaq	-canına sinmək.
Lavaş	-yuxa çörək.
Ladara	-lap iri gözlü xəlbir.
Lala	-lampanın odluğu.

Las	-əl ilə düzəldilmiş qar topası, bütöv hissədən ayrılmış iri hissə. Qayadan böyük las qaldırdım.
Lecan	-tökülüb dağılmaq. Meyvəyə, buğdaya və s. aiddir.
Ləbə vurmaq	-qırılmış bir kürəyi, boşqabı bir neçə yerdən bərkitmək. Kürəyi apar, usta ləbələsin.
Ləvərə	-geri açılmış iri şey.
Ləkən	-qara batmamaq üçün ayağa geyilən enli taxta.
Ləxşəng	-şit-şit gülən.
Ləliməx	-yalvarmaq, dil tökmək. Ə, ondan ötrü nə lələyirsən?
Lillətmək	-gizlətmək.
Lilmar	-ilıq.
Limhalim	-dodaqbadodaq.
Ling	-güləşərkən ayağı o birisinin ayağına verib yıxmaq fəndi. O yaman ling atır.
Lıxlamaq	-həddən artıq doldurmaq.
Lıxcım	-ağzına qədər doldurmaq.
Loxum	-irətilqum, malmalat.
Loppaz	-yekəxana, yekə-yekə. Ə, nə loppaz-loppaz gedirsən?
Lor	-çürümüş südün qatqısı.
Lopalaq	-kağızı torba kimi bükmək.
Lümə	-quyruğu yolunmuş toyuq.
Mada	-kəkliyin xoruzu.
Maytax	-axsax
Manşırıramax	-nişanlamaq, qabaqcadan nəzərdə tutmaq.
Man	-ayıb. Bu, onun üçün man deyil.
Marannıx	-yığımı yığmaq üçün yer, balaca ev.
Manca	-sovqat.
Mansıra	-böyüməmiş xiyar.
Merət	-yiyəsiz. Görüm, bu paltar merətə qalsın.
Maliyyəti	-dəyəri. Onun maliyyəti bir şey deyil.
Mərtək	-üst-üstə yığılmış on xorum (bağ) ot.
Mustux	-qayanın üstə yağış suyunun yığılması üçün açılmış çökək.
Murğuz	-sifət. Sarı murğuzdur.
Muxul	-bir şeyə yandan orta çıxmaq.
Muxrət	-bataqdan hazırlanmış qalın küp.
Muçux	-qəmiş. Ə, mənim işimə niyə niyə muçux qoyursan?
Müləli	-məcazi mənada iki başlı sövdə, işi tam həll

Naxıs	-etməmək. İşi müləli qoydun.
Nəyavız	-mayıf. Uşaq naxıs oldu, ayağını kəsdilər.
Ovşara	-nə yaxşı.
Oğal	-finka, beybut.
Oyux	-o tərəf.
Oma	-daşdan adam boyda yığılmış diki.
Oturuşmax	-omba.
Özümsünmək	-1. təndirin alovunun sönməsi; 2. adamın yaşılaşması.
Önərsin	-özünü bilmək.
Örtü	-ovand eyləsin, yaxşı olsun.
Pazı	-yataq yeri. Ana, örtümü aç, yatım.
Parxac	-çuğundur.
Paxac	-kasturulka.
Pejgir	-batdağam dönmək.
Peyinsək	-əl dəsmalı.
Pələsəng	-peyin toplanmış yer.
Pərdi	-o yana-bu yana qaçmaq. Əsasən, canavara, siçana aiddir. Siçan evdə pələsəng vurur.
Pəcəvənd	-tirdən bir az nazik, evin üstünə atılmış ağac.
Piti	-bir şeyi başqa şeyin içərisində bərkitmək.
Pitix/	-yazı.
Pıtıx	-əлиндən bir iş gəlməyən.
Pıxmax	-çirtmə, əl barmağı ilə vurmaq.
Pot	-çox yeyib iyrənmək.
Pörələmək	-bişmişin içərisində açılmayan un yumrusu.
Püsəh	-söz ilə adamı sancmaq.
Püskül	-küləyin azca qar tozu qaldırması.
Püfənti	-qotaz.
Sada	-ot və samanın ən xırda.
Sayseçmə	-təmiz. Sada, təmiz sudur.
Saqqat	-seçmə.
Saqqoy	-1. qorxulu, ziyankar; 2. topal.
Salım	-soyuq su içib xəstələnmək (at üçün).
Saçma	-zəkəm.
Səbəre	-təzəyin xırda.
Səyrimək	-şivdən toxunmuş balaca səbət.
Səyilcək	-kəsilən heyvanın ətinin titrəməsi.
	-qara milçəyin süfrəsi.

Səllimi	-dağınıq.
Sərpmək	-burxulmaq. Ayağım sərpib.
Siyələk	-ölüvay-ölüvay gəzən adam.
Simləmək	-havlamaq.
Sincoy	-arıq, ölüvay.
Sitilləmək	-soyuqdan titrəmək.
Sızqı	-suyun az gəlməsi (bulaqda).
Sıyırmaz	- tövlənin zibilini kürəmək.
Sınaşdırmaq	-alışdırmaq, öyrətmək. .Onun qulağını sınaşdır.
Sıpıxmaq	-söz arası gizlicə əkilmək.
Sırıx	-iri tikiş, məcazi mənada incitmək, aldatmaq.
Sırımlama	-paltarı, parçanı uzununa, nazik-nazik cırma.
Sırımsamax	-bərkimək, qavırğa sıırımsıyıb, qavırılır.
Sısqa	-boynu içinə girmiş adam.
Som	-əl-ayağı küt.
Sorux	-papirosun kötüyü.
Söz çağırmaq	-mahını oxumaq.
Suvat	-dərənin yamacı.
Sumbatdı	-sir-sifətli.
Surfalamaq	-bir şeyi sıırımlamaq.
Suçuxmaq	-taqsıranə durmaq.
Sülü	-corab iynəsi.
Sümbə	-şampun.
Tavırğa	-kasıb.
Tanqah	-var-dövlət.
Tapıl	-xorumlamaq üçün topa-topa yığılmış ot. Otu sən tapılla, mən xorümlüyüm.
Tezdərəklənmək	-götürülmək, qaçmaq.
Ten	-nəm.
Ter	-qəzildən hazırlanmış iri xurcun.
Teşi	-ip əyirmək üçün düzəldilmiş əllə burulan alət.
Təlis	-keçə tərəkən yunun büküldüyü palaz.
Təlisbənd	-müvəqqəti düzəltmək, bağlamaq.
Tələngə	-tələ (məcazi mənada). Onu alma, pisdir, pul tələngəsidir.
Təmənləşmək	-əl tutmaq.
Təndrəsər	-yerdən uca yanında sahəsi olan təndir.
Tənrilmək	-darıxıb özünü itirmək, yorulmaq.
Təpgənc	-ayaq basmaq üçün bellə düzəldilmiş yer.

Təpmək	-1. balasını almamaq. İnəyimiz təpir; 2. peçin evə tüstü verməsi. Peçimiz təpir.
Tərsovant	-tərsinə və ovandına hərəkət etmək.
Tətərxum	-xəstəlik növü, bədənin tez-tez səpib çəkilməsi.
Tətimət	-ağrı, əziyyət.
Təfçimək	-əl ilə tikmək. Ana, pencəyimin burası sökülüb, təfçi.
Tığlamaq	-cana doymaq.
Tıxmır	-balaca.
Toğlu başı	-toğlu başına oxşar daş.
Tozanqı	-azacıq qar.
Tombağ	təbii torpaq qalağı
Toxma	-çiliyin bir cür atılması. Toxmanı qurtardıqdan sonra qarayelləyə çıxırıq.
Urvatdı	-hörmətli.
Urva	-xəmiri kündələyərkən səpilən az un.
Urcah	-rast olmaq.
Umsux	-umduğunu ala bilməmək.
Üzükmək	-görünmək. Buralara üzükürsən.
Ünnənmək	-səs-sorağı hər yana yayılmaq.
Fətir	-kətə.
Xalı	-boş yer.
Xapan	-boş dayanmaq.
Xapamax	-ac-susuz evə dolmaq. Bəy onun ailəsini evə xapamışdı.
Xarı	-çox yeyən adam.
Xart daşı	- yeyə daşı, bir şeyi itiləmək üçün daş.
Xəlvər	-500 kq taxılın səpilə biləcəyi yer.
Xəlləs	-xilas, yox eləmək, çəkmək. Xatanı məndən xəlləs elə.
Xərək	-cızlar arasında qalan xam yer.
Xillik	-yapıncı.
Xıbar	-qıabil.
Xəsərrət	-ziyan.
Xırs	-dəm qazı.
Xırçoy	-qısa boylu.
Xıxırtmax	-boğub yıxmaq.
Xışma	-sıxma.
Xöyrət	-çirkin.

Xon	-üzərində xəmir açılan dəyirmi taxta.
Xora	-yara.
Xorramax	-gözü götürməmək.
Xorum	-bir qucaq otun bükülüb bərkidilməsi.
Xosunlaşmaq	-xı sın-xı sın danışmaq.
Xosey	-balaca, pis daxma.
Xocan	-oğru.
Xuduru	-boş yerə.
Xüm	-iri küpə.
Xüvvət	-fikir eləmək.
Xünük	-ılıq.
Xücük	-pisinə gəlmək.
Havasər	-bərabər.
Halay gəlmək	-uşaqlarla oynayarkən iki nəfər başçı durur, qalanları halay gəlir, yəni bir-birinə ad qoyur və başçılardan soruşurlar: Kimə alma, kimə armud?
Hayıxmaq	-qudurmaq.
Hayuşda	-taki.
Halqarizə	-cəftə.
Haqqanəsi	-həqiqətən, doğrusu.
Havır	-az vaxt.
(qulaq) həyanı	-darıxmamaq üçün yoldaşlıq edən adam.
Heybətdəmək	-sözlə abırını almaq.
Həyis	-kotanın açdığı cığır.
Həkkədə	-anda.
Həfsənmək	-başqasının qucağına can atmaq. Uşaq yaman həfsənir.
Həcə-küçəsi	-incəliklər.
Həsbəxuda	-allah xatirinə.
Həşən	-taxıl bağlarını açıb xırman salmaq.
Heçdəmən	-heç nə olmaz.
Hingilləmək	-boş-boş gülmək.
Hol	-fırfıra.
Horavel	-yıxıb sürümək.
Hodax	-boyunduruğa minib öküzləri sürən uşaq.
Hörük	-boyunduruğa qoşulmuş əlavə bir cüt öküz. Bizim kotan üç hörüklüdür.
Çağala	-yetişməmiş ərik, alça.
Çağçağ	-dəyirman daşının üzərinə qoyulub dənə ilə birləşən

Çəkmə	-düyü və yarmadan bişən bərk aş.
Çəlpoy	-qarla-yağışın qarışıq yağması
Çəlbər	-əyri quyuq heyvan.
Çənət	-tin.
Çəçi	-uşağın əlinə deyirlər.
Çəçimək	-yemək zamanı uşağın nəfəs borusuna düşən qida nəticəsində öskürmək.
Çivi	-1. corab iynəsi; 2. Paz.
Çinədan	-toyuğun dənliyi, mədəsi.
Çimçəşmək	-ürpəşmək.
Çir-çilpi	-qırılmış kol-kos.
Çiçiləmək	-əzizləmək.
Çıxnamax	-ayaqlamaq.
Çotal	-bir dişin böyründən çıxan artıq diş.
Çözələmək	-açıb-tökmək (ipi).
Çömçə başı	-həl qurbağaya çevrilməmiş çömçəyə oxşar.
Caydax	-arıq, uzun.
Calamax	-tökmək.
Carcar	-taxılı döymək üçün altına bıçaq vurulmuş hərlənən kötük.
Carcı	-başdan-başdan kəsilmiş ağac kolları.
Cəklənmək	-kifsimək.
Cəmlə	-istilik. Yaza yaxın cəmlələr düşür.
Cəm açmax	-gen açmaq (yumurta döyüşdükdə).
Cəhək	- paltarın ayağına qoyulan lent.
Cilafın	-vurub-tutan, qoçaq.
Cirə	-çoban və naxırçının hər ay yığdığı puldan əlavə buğda.
Cıvımax	-boşalmaq (xəmir).
Cıvrıxlamax	-paltarını, dərisini çıxarmaq.
Cılxıd	-nazik ağacdən hörülmüş qapı.
Cırbit	-göz ağrısında kirpiklərdə əmələ gələn zığ.
Şətəl	-əli olmaq. Bu iş sənəin şətəlin keçib.
Şitəngi	-nadinc.
Şitənmək	-nadinclik etmək.
Şirvi	-ucu miz.
Şirvanmax	-sürtünərək adamın o yan-bu yanına keçmək (itə aiddir).

Şortlama
Şüşüd

-ordan-burdan tikmək, əkmək.
-dəyirman novunun (ayağına) aşağısına vurulan
taxta qıf.

HAMAMLININ FACİƏSİ

Ata-babalarımızın ruhları qədim oğuz elinin yaşayış məskənlərinin üzərində dolaşdıqca görəsən kimlərlə danışır və onları tərk edib gedən “vəfasızlar” haqqında nələr düşünürlər? Əlbəttə, öz el-obasının, ulu babalarının ruhunu tərk edib Cənubi Azərbaycana üz tutanlar bəlkə də bu hərəkətlərinə haqq qazandıрмаğa, günahı özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışacaqlar, başqa qüvvələrin-rusların, ermənilərin üstünə atacaqlar. Onların, o cümlədən bizlərin bu hərəkətlərinin nə dərəcədə haqlı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün bir az irəli, yəni qədim oğuz elinin, Qərbi Azərbaycanın regionlarından biri olan Əştərək mahalının tarixinə nəzər salaq. Tarixi qaynaqların verdiyi məlumatla, xalqın həyatını, onun mənşəyini, soykökünü özündə əks etdirən yaşayış məskənlərinin adlarına əsaslandıqda aydın olur ki, Əştərək qədimdən oğuzların məskəni olmuşdur. Əştərək indi Ermənistan adlanan dövlətin mərkəzində, İrəvan şəhərindən cəmi 20 km məsafədə yerləşir. Bu ərazi əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olmuşdur. Rayonda olan 56 kənddən ən azı 40-da azərbaycanlılar yaşamış, adları da türkmənşəli olmuşdur. “Etnik təmizləmə” və “türksüz Ermənistan” uğrunda mübarizə həmişə ermənilərin əsas məqsədi olmuşdur. Bu planın həyata keçirilməsinə hələ XV-XVI əsrlərdə başlanmışdır. Onlar əvvəllər bunu azərbaycanlıların yaşayış məskənlərini və mülklərini satın almaq yolu ilə, sonralar isə açıq mübarizə və müharibə aparmaqla həyata keçirmişlər. Bu haqda S.Məmmədov yazır: “XVI yüzillikdə Eçmiədzin kilsəsi ilə yanaşı, iqtisadi cəhətdən nisbətən dirçəlmiş erməni mülkədarları Azərbaycan mülklərini almağa başlayırlar”. Həmin məqalədə Əştərək rayonuna məxsus Hövhənvəng (Xənəvəng), Əştərək, Betrinc, Kirəcli, Muqni, Oşakan (Üşəyən), Yeğvard (Yağavərd) kəndlərini azərbaycanlılardan ermənilərin satın alması barədə sənədlərin mövcudluğunu göstərmişdir.¹ Ermənilərin azərbaycanlıları getdikcə sıxışdırması çar Rusiyası İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra daha da güclənmişdir.

¹Y.Məmmədov. “Azərbaycan” jurnalı, 1987, № 1, səh. 17

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni millətçiləri öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları planlı surətdə doğma yurdlarından çıxarmağa, qırmağa, milli soyqırırma başladılar. Bu qırğın Əştərək rayonunda, xüsusilə Təhkiyə kəndində çox faciəli olmuşdur. Bu barədə M.S.Ordubadinin “Qanlı illər” əsərində geniş bəhs olunmuşdur. Bu regionda 1905-1907-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlıları sıxışdırmasına, qovmasına, qırmasına baxmayaraq, 1914-1916-cı illərdə azərbaycanlıların sayı ermənilərlə bərabər – 15 min olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə Əştərək regionunda yaşayan 15 min nəfər əhalidən bir nəfər də qalmamışdı. Qırılan qırılmış, qalanları öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşmüşdülər. Bir yazıda 1918-ci ildə və sonrakı illərdə bu regionun bütün kəndlərinin və burada yaşayan əhalinin faciəli taleyindən ətraflı bəhs etmək imkan xaricində olduğuna görə mən bunu regionun Hamamlı kəndinin nümunəsində göstərməyə çalışacağam.

1918-ci il qırğını haqqında yaşlılardan, xüsusilə, atamdan eşitdiklərim bunlardır: 1918-ci ilin qış ayları imiş. Xəbər gəlir ki, Haxıs kəndini ermənilər qılıncdan keçirdilər. Bizim kəndə də xəbər çatır ki, ermənilər qar əriyən, yaz açılan kimi gəlib sizi də qıracaqlar, başınızın çarəsini qılın. Kənddə qış çox sərt keçərdi, elə vaxt olurdu ki, iki metrə qədər qar yağırdı. Kənddən kənara gediş-gəliş çox çətinləşirdi. Belə bir dövrdə bu cür qara xəbərin gəlməsi kənd camaatını çox çətin vəziyyətə salır. Qərara gəlirlər ki, hər gecə kənd əhalisi qarı ayaqları ilə tapdalamaqla qar az olan aran istiqamətində, yəni Zəngibasara, xüsusilə Çobankərə və Mehmandar kəndləri tərəfə özlərinə yol bassınlar. Belə də edirlər. Novruza bir neçə gün qalmış gecə hər kəs imkan daxilində əşyalarını, yüngül var-yoxlarını atlara, ulaqlara, inəklərə, öküzlərə yükləyərək axşamdan yola düşürlər. Hətta deyilənə görə həddən artıq qoca kişi və qadınları götürmək mümkün olmur. Bir erməni kəndinin yanından keçəndə bir nəfər köçdən geri qalır. Bu vaxt uzaqdan erməni səsləri eşidilir. Qaçqınlar yaxında olan bir kahada gizlənilirlər. Körpə bir uşaq ağlayır, anası nə qədər çalışırsa, sakitləşdirə bilmir. Bunun təhlükəli olduğunu görən ana uşağını boğub öldürür. Ermənilər ötəndən sonra köçün arxasınca hərəkət edirlər. Köç karvanı Qır adlanan çöllə hərəkət edərək, dan yeri söküləndə İrəvanla Üçkilsə arasındakı yola çıxırlar. Elə bu vaxt İrəvandan Üçkilsəyə gedən üç erməni ilə rastlaşırlar. Tədbirli adamlar başa düşürlər ki, bunlar ermənilərə xəbər verəcəklər. Belə qərar gəlirlər ki, sürəti artırınsınlar. Bir xeyli gedəndən sonra Üçkilsə istiqamətindən bir dəstə erməni atlısının köçə

yaxınlaşdığını görürlər. Kənd camaatında silah yox imiş, olan silahları da ermənilər bunlarla rastlaşarkən şübhələnməsinlər deyər gizlədiblərmiş. Yalnız Kolay ləqəbli Usub adlı bir kişi osmanlı beşatılanını özündə saxlayıbmiş. Ermənilər köçün qabağına keçir və onları geri _ Üçkilşəyə doğru qayıtmağa məcbur etdikdə Usub kişi tez bir daşın arxasına keçir və ermənilərin köçün qabağından çəkilmələrini tələb edir. Hətta ermənilərin başı üzərindən bir neçə güllə də atır. Usub kişinin igidliyi nəticəsində köç Zəngibasarın Çobankərə və Mehmandar bölgəsinə gəlib çatır. Bir müddət bu kənddə qaçqın vəziyyətində qalırlar. Sonra ermənilər güclü ordu və silahla bu kəndə də hücum edirlər. Bizim camaat zəngibasarlılarla birlikdə Arazı keçmək üçün çayın kənarına gəlirlər. Yaz ağzı imiş. Araz çayı aşıb-daşırmiş, adlamaq çox çətin imiş. Körpü də ensiz imiş. Erməni arxadan hücum etdikcə əhalinin bir qismi çaya tökülüb qərq olur. Arazı salamat keçənlər əvvəlcə Türkiyənin ərazisinə adlayırlar.

Türklər bunlara deyir ki, o kəndləri görürsünüz, ermənilər o kəndləri qoyub gediblər. Kəndlər boş qalıb gedin o kəndlərdə yaşayın. Sonra türklər bu qaçqınlarla pis rəftar edirlər. Belə ki, qaçqınlardan bəziləri öz mal-qaralarını da aparırmışlar. Bu hadisələri gözləri ilə görmüş kəndin qocaman sakini Məmmədli kişi belə nəql edirdi: türklər bizim üstümüzü kəsdiilər ki, bu mal qoyun sürülərini siz ermənilərdən qənimət götürmüsünüz, bunları verin. Bu zaman əmim Mirzə irəli gələrək and-aman edərək türkləri inandırmağa çalışdı ki, özümüzündür, qənimət götürməmişik. Türkün acığı tutdu. Əmr elədi ki, bu kişini yerə yıxın, 40 zopa vurun. Əmimi yerə yıxıb zopalamağa başladılar. Mən buna dözmədim. Türkcə yalvarmağa başladım. Qurana, çörəyə and içdim ki, özümüzündür. İnanmadı, dedi ki, bunu da yoxın zopalayın. Bu zaman əlacım kəsildi. Dedim, əfəndim, and olsun sənin əlindəki o zopaya ki, bizim özümüzündür. Bu onun xoşuna gəldi; göstərdi ki, bunların ikisini də buraxın. Sonra əmimin o zopalanın yeri çürüdü. Əmim ondan vəfat etdi.

Sonra qaçqınlar Türkiyəni tərk etməli olurlar. Ağrı dağına dolanaraq İran ərazisinə keçirlər. İranda da onların güzəranı xoş keçmir. Hansı xanın torpağına ayaq basırlarmış. Xanın adamları onlardan ağır rüsum tələb edirmişlər, əllərində qalanları da onlar almış. Həm belə ağır zülmün, həm də aclıq və xəstəliyin nəticəsində ölən ölür, qalan əhali Cənubi Azərbaycanın Ərəblər kəndinə gəlir. Bir neçə il burada qalırlar. Ermənistanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra, 1922-ci ildə 660 nəfərdən cəmi 46 nəfər öz yurdlarına qayıdır.

30-40-cı illərin ağır repressiya dövrünü, 1941-1945-ci illərin ağır müharibə şəraitini keçərək bir balaca nəfəs almaq imkanı yarandıqda 1948-1953-cü illər deportasiyasına düşər olurlar. Mən bu dövrün canlı şahidi olmuşam. 1947-ci ildə eşitdik ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları Azərbaycana köçürmək istəyirlər və bu işə başlayıblar. 1949-cu ildə köçürmə komissiyasının üzvləri Seyidov və İsmayılov Ermənistan dövlət nümayəndəsi ilə birlikdə bizim Hamamlıya gəldilər. Əhalini kolxoz idarəsinə toplayıb iclas keçirdilər. O iclasda mən də iştirak edirdim. Gələn nümayəndələr xaricdən Ermənistana gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycana köçürülməsi barədə Sov.İKP MK-nın və Nazirlər Sovetinin qərarını oxudular. Sonra təbliğat apararaq qeyd etdilər ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində işçi qüvvəsi çatışmır. Gözəl şərait var. Bu işdə sizə böyük köməklik göstəriləcək: köç pulu, inək pulu, ev tikmək üçün kredit veriləcək. sizin üçün xüsusi şərait yaradılacaq. Bu işdə Azərbaycan nümayəndələri xüsusi canfəşanlıq göstəridilər. Kəndin kasıb təbəqəsi dərhal öz razılığını bildirdi. Bu işdə 1949-cu ilin ağır keçməsi, quraqlıq nəticəsində məhsulun qıt olması da xeyli kömək etdi. Nisbətən imkanlı təbəqə buna kəskin etiraz edəndə nümayəndələr bildirdilər ki, bu iş könüllü olsa da, əvvəl-axır dövlət qərarı həyata keçiriləcəkdir. Nəhayət, 1949-cu ilin dekabrında köç sənədləri, haqq-hesabı hazırlandı və kənd əhalisinə paylandı. Onu da qeyd edirəm ki, ermənilər söz qoymuşdular ki, azərbaycanlılardan heç nə satın almasınlar. Ona görə də kənd camaatı evlərini və başqa tikililərini sökərək ancaq taxta materialını yanacaq kimi dəyər-dəyməzinə satdılar. Mal-qaranı, qoyun-keçini, toyuq-cücəni, dolu arı yeşiklərini su qiymətinə ermənilərə payladılar. Noyabr ayında kəndə yük maşınları gəldi. Ailələri İrəvan dəmiryol vağzalına daşıdılar. Bir neçə gün vağzalda qaldıqdan sonra 2-3 ailəyə bir yük vaqonu verildilər. Bizim kəndlə birlikdə rayonumuzun Cadqıran və Parpi kəndlərinin camaatını da bir eşelona yüklədilər. Bizim kəndi Salyan, o biri kəndləri Mİrbəşir rayonuna köçürdülər.

Köçkünlər üçün Məmişli kəndi nəzərdə tutulmuşdu. Bizi ayrı-ayrı ailələrə, evlərə paylaşırdılar. O dövrdə Salyanda da vəziyyət yaxşı deyildi. Kənd əhalisi çox kasıb dolanırdı. Elə ailə vardı ki, gündəlik çörək tapmırdı. İlk gündən kəndin havası, suyu, şəraiti bizim camaata xoş gəlmədi. Noyabr ayı olmasına baxmayaraq ağcaqanadın əlindən yatmaq olmurdu. Göz yaşı kimi duru bulaq suyu içən adamlar kürün bulanıq suyunu üzlərinə belə gətirə bilmirdilər. Həmin bulaq sularının

həsərətini çəkirdilər. Birdən-birə dağ şəraitindən buraya düşən adamların əksəriyyəti qalıb necə yaşamaq barədə yox, buradan necə qaçmaq haqda düşünür, plan qururdular. O zaman Salyan körpüsünə xüsusi qarovul dəstəsi qoyulmuşdu ki, köçüb qaçmaq istəyənlərə imkan verilməsin. Bu vəziyyətlə qarşılaşan köçkünlər çətinliklə gətirdikləri ağır-yüngül əşyaların qalanlarını da burada dəyər-dəyməzinə sataraq yalnız canlarını götürüb əksər hissəsi Qasım İsmayılov rayonunun Dəliməmmədli qəsəbəsinə, bir neçə ev Tərtərə, Ağcabədiyə, Şəkiyə və başqa yerlərə qaçdılar. Biz də Qasım İsmayılovun Bəşirabad kəndinə köçdük, sonra Dəliməmmədiyə gəldik. Bir il burada yaşadıq, qismən özümüzə babat şərait yaratmışdıq ki, Mircəfər Bağirov öz təyinat yerindən başqa yerə köçüb qaçanların hamısının geri qaytarılması haqqında xüsusi qərar verdi və bizim camaatı da yenidən zorla salyana qaytardılar. Hətta bəzi fəalları cəzalandırdılar da. Stalinin ölümündən, Bağirovun həbsindən sonra kənd əhalisinin bir qismi yenidən Qasım İsmayılovun Dəliməmmədli qəsəbəsinə, Mirbəşir rayonunun Köçərli kəndinə köçdülər. İndi də adları çəkilən kəndlərdə yaşayırlar. Bizim ailənin qaçqın, didərgin və köçkünlük marşrutu belə olmuşdur. 1905-ci il: Hamamlı-Zəngibasar-Hamamlı; 1918-ci il: Hamamlı-Zəngibasar - Türkiyə - İran - Naxçıvan -Hamamlı; 1949-cu il: Hamamlı - Salyan - Qasım İsmayılov (Bəşirabad-Dəliməmmədli) - Salyan. 1953-cü il: Salyan -Quba-keçmiş Şaumyan rayonu (Xarxaput kəndi) - Tərtər (Köçərli).

Bu tarixi məlumatdan aydın olur ki, Qərbi Azərbaycan-qədim Oğuz elində yaşayan azərbaycanlıların başına gətirilən faciənin əsas səbəbkarı ermənilərdir. Onlara havadarlıq edən Çar Rusiyası və Sovet hökuməti olmuşdur. Biz azərbaycanlıların birinci bədbəxtliyi ondadır ki, belə vəhşilərlə qonşu ola-ola özümüzü qorumaq barədə düşünməmişik. “Həmişə yola gedə bilərik” fəlsəfəsi ilə arxayın yaşamışıq. Bu məkrli millət də addım-addım bizim dədə-baba torpaqlarımızı zəbt etmiş, zaman-zaman başımıza faciələr gətirmiş, ev-eşiyimizdən, yurd-yuvamızdan didərgin salmışdır.

“Xalq qəzeti” 2012

İNKAREDİLMƏZ HƏQİQƏTLƏR
(Eldar Əliyevin “Həyat və tarixi həqiqətlər”
adlı kitabı barədə)

XIX-XX əsrlər Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında böyük ziddiyyətlər, fəalkətlər, faciələrlə dolu bir dövr olmuşdur. Bizim Şimal, Cənub, Qərb qonşularımız, hətta nəinki qonşularımız, eləcə də uzaq yırtıcı dövlətlər də Azərbaycana dış qıcayırlar. Elə indinin özündə də Azərbaycanın səmasında qara buludlar dolaşmaqdadır.

Bir sözlə, XX əsrdə, xüsusilə XX əsrin I yarısında Azərbaycanın iqtisadi, ictimai-siyasi və mənəvi həyatı ziddiyyətlərlə, təlatümlərlə, faciələrlə müşayiət olunmuşdur. Belə ağır bir dövrdə xalq öz xilaskarını axtarırdı. Şəxsiyyətlərin tarixdə və xalqların inkişafında rolu inkaredilməzdir. Onlar tarixin gedişinə, xalqların mövcudluğuna böyük təsir edə bilirlər. Bir növ inkişafın istiqamətini müəyyənləşdirirlər.

Adətən, belə şəxsiyyətlər xalqların həyatının təlatümlü, çaxnaşmalı, ziddiyyətlərlə dolu vətəndaş müharibələri ərəfəsində və məhv olmaq qarşısında qaldıqları vaxt ulu tanrı-İlahi qüvvə tərəfindən xalqların xilaskarı kimi, fəvqəlbəşəri bir qüvvə kimi göndərilirlər.

XX əsrin II yarısında Azərbaycan belə bir təhlükə ilə üzləşərkən tanrı Heydər Əliyevi və onu şərəflə əvəz edəcək İlham Əliyevi xalqın xilaskarı kimi göndərdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu reallıqlar Eldar Əliyevin “Həyat və tarixi həqiqətlər” adlı kitabının əsas qayəsini təşkil edir.

Kitabın birinci bölməsi “Azərbaycan reallığı və Heydər Əliyev fenomeni” adlanır.

Bu bölmədə son yüz ildə, xüsusilə Sovet hakimiyyəti illərində qeyd etdiyimiz kimi, rus şovinizmi, erməni daşnaklarının, digər düşmən dövlət və xalqların Azərbaycan xalqının başına gətirdikləri faciələr, həmçinin müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan Respublikasına başçılıq edən maysmaq başçıların səhvi üzündən düşar olduqları bəlalər, məhrumiyyətlər, bir sözlə, Azərbaycan reallığı kino lenti kimi göz önünə gətirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, vətənimizi, dövlətimizi belə faciə və bəlalardan xilas edən oğullarımız da yetişdi. Əsərdə qeyd edilir ki, xalqımızın və zəmanənin yetişdirdiyi belə oğullardan biri də Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir. Tanrı xalqın üzünə baxdı. Heydər Əliyev

kimi qüdrətli, sonsuz zəka və ağıl sahibini yetişdirdi. Heydər Əliyev həyat yolunda şərəflə irəliləyərək 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-ın birinci katibi seçildi. Bu, sözün həqiqi mənasında tarixin gələcək gedişini dəyişdirəcək hadisə idi.

1982-ci ildə Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi. Bu dövrdən etibarən Azərbaycanda bir durğunluq baş verdi. Qorbaçovun hakimiyyəti dövründə “yenidənqurma” adı altında Sovet hakimiyyətinin zəifləməsi prosesi başladı. Bundan istifadə edən ermənilər və bəzi daxili bədxahlar Heydər Əliyevin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması üçün böhtanlar yağdırmağa başladılar.

Əsərin II bölməsi “Xalqa həsr olunan ömür” adlanır. Burada dahi rəhbərlərə xas olan bütün xüsusiyyətlər – fitri rəhbərlik istedadına, iti fəhm və zəkaya, siyasi uzaqgörənliyə və müdriqliyə, böyük vətənpərvərlik və yüksək humanizmə, qətiyyət və cəsarətə malik Heydər Əliyevin yarım əsrə yaxın Azərbaycan xalqına və dövlətinə rəhbərlik edərkən böyük xarüqələr yaratmasından bəhs olunmuşdur.

Əsərin “Atadan oğula bir yol başlayır” adı altında verilən bölməsində qeyd edilir ki, “Artıq Azərbaycan cavan, müstəqil dövlət kimi yolunu müəyyənləşdirmiş, respublikamızda, eyni zamanda bir idarəçilik məktəbi də yaratmışdır”.

Deməli, Heydər Əliyevin fəaliyyətinin bir hissəsini də onun kadr siyasəti təşkil edir. Yüzlərlə, minlərlə insanlar dahi rəhbərin tərbiyə məktəbindən keçib. Bu məktəbin ən layiqli yetirməsi İlham Əliyevdir. Atadan oğula bir yol başlayır. Bu haqq yoludur. Heydər Əliyevdən oğlu İlham Əliyevə başlayan yoldur.

İlham Əliyev artıq bütöv bir şəxsiyyət kimi yetişmişdir. Böyük şəxsiyyətlərə malik ali keyfiyyətlərin hamısı onun simasında cəmlənib. Bu yüksək keyfiyyətlər içərisində onun üç müxtəlif dildə: Azərbaycan, rus və ingilis dillərində sərbəst danışması diqqəti cəlb edir. Bu, adi keyfiyyət deyildir. Xüsusi talant, qabiliyyət tələb edir. Bunun üçün möhkəm hafizə, eşitmə qabiliyyəti, rəvan nitqə malik olmaq lazımdır. Yalnız bu üç keyfiyyətin vəhdəti nəticəsində belə uğura sahib olmaq mümkündür ki, bu da hər insana nəsib olmur.

Məhz bütün bunlara görə ki, kitabın bu bölməsində İlham Əliyev, Heydər Əliyevin davamçısı və onu layiqincə əvəz edə bilən şəxs kimi təqdim olunur. Və haqlı olaraq qeyd edilir ki, “Ot kökü üstündə bitər”. Bundan sonra Heydər Əliyev və İlham Əliyev fenomenini açmaq üçün nəslin soykökü ətraflı şəkildə şərh olunur və göstərilir ki, bu soykökü iki köklü, qollu-budaqlı nəslə söykənir.

Bunlardan biri əsrimizin dahi siyasətçisi, Atatürk mükafatı sahibi heydər Əliyevin, digəri isə Azərbaycan qadınının ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən, gözəl insan, bacarıqlı alim Zərifə Əliyevanın nəslidir.

Əsərdə bu nəsillərin tarixi, keçib gəldiyi şərəfli yol göstərilir. Biz bu nəsillərlə bağlı məsələni xüsusi nəzərə çatdırmaq istəyirik.

Birincisi, İlham Əliyevin babası, 1930-60-cı illərdə Azərbaycanın ən görkəmli şəxsiyyəti, elm və dövlət adamı, siyasi xadim Əziz Əliyevin müharibə illərində Dağıstan Muxtar Respublikasında vilayət komitəsinin I katibi vəzifəsində, ikincisi möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləmələridir.

Bu, adi bir məsələ deyildir. Hal-hazırda bizim ən qatı düşmənimiz ermənilər Azərbaycan Dövlətinin tərkibində yaşamaq istəməmələrinin arqumentlərindən biri kimi onu göstərirlər ki: “Azərbaycanlılar kimdir ki, biz onların təbəçiliyində yaşayaq. Heç özlərini idarə edə bilmirlər, bizi necə idarə edəcəklər”. Ancaq Əziz Əliyevin və Heydər Əliyevin simasında xalqımız onu sübut etdi ki, azərbaycanlılar nəinki özlərini, hətta başqa xalqları və dövlətləri də idarə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Bu mənada xalqımız hər iki dahi – Əziz və Heydər Əliyevlər və onların şərəfli nəsilləri ilə fəxr edə bilər.

İlham Əliyevdə bu iki nəslin geni vəhdət halında təcəssüm etmişdir. Məhz buna görə də kitabda çox haqlı olaraq qeyd edilir ki, bu gün siyasi mühit Heydər Əliyevdən asılı olmayaraq İlham Əliyevin siyasi liderliyini ortaya qoyur. Kitab boyu İlham Əliyevin Heydər Əliyevdən sonra Azərbaycanı xoşbəxt gələcəyə apara biləcək yeganə şəxs olması qırmızı xətlə keçir. Bu yolda ona uğurlar arzu edilir. Onun uğurları xalqımızın uğurlarıdır.

Biz də bu fikirlərə tam razıyıq. Bu, bizim qəlbimizdən xəbər verir.

*Cəfər Cəfərov, ADPU-nun professoru
Aslan Şələmənov, ADPU-nun müəllimi
“Ədalət” qəzeti, 14-20 iyul, 2001-ci il*

MİRZƏ İBRAHİMOVUN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ (Y.F.Mehdiyevanın eyni adlı əsəri haqqında)

Dil xalqın, millətin əsas atributlarından, mənəvi sərvətlərimizdən biridir, xalqın həyatını, tarixini, mədəni səviyyəsini əks etdirən güzgüdür. Ona görə də dillə bağlı məsələlər həmişə qabaqcıl şəxsiyyətləri düşündürmüşdür. Belə şəxsiyyətlərdən biri də xalq yazıçısı, görkəmli ictimai xadim, coşğun və vətənpərvər M.İbrahimov olmuşdur. O, bütün başqa fəaliyyətləri ilə yanaşı, dilçilik fəaliyyəti ilə də ardıcıl məşğul olmuşdur. O, dil tarixi, Azərbaycan dilinin təşəkkülü, inkişaf yolları, dil və millət, bədii dil, yazıçı dili və üslubu, tərcümə, terminologiya məsələləri, dilin tədrisi, tətbiqi, dövlət idarələrində işlədilməsi və s. bu kimi məsələlərlə bağlı bir dilçi-tədqiqatçı kimi fəaliyyət göstərmiş və bu sahədə heç də dilçi alimlərimizdən az xidmət göstərməmişdir.

Ancaq çox təəssüf ki, hələ indiyə qədər M.İbrahimovun bu sahədəki fəaliyyəti lazımınca işıqlandırılmamışdır. Bu mənada Yeganə Mehdiyevanın “Mirzə İbrahimovun dilçilik görüşləri” adlı monoqrafiyası diqqəti cəlb edir.

Y.Mehdiyeva M.İbrahimovun uzun və mənalı yaradıcılıq yolunu diqqətlə izləmiş onun dilə dair əsərlərini və qeydlərini toplamış, onları qruplaşdırmış və bu əsasda da gözəl və səmballı bir əsər yazmışdır.

Əsərin “Yazıçı və dilin sosial problemləri” adlanan birinci fəslə 3 bölməni əhatə edir.

I bölmə “Azərbaycan (türk) dilinin yaranması və inkişafı yolları adlanır”. Sərlövhədə nəzərdə tutulan məsələlərə aid M.İbrahimovun əsərlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl tədqiqatçı onların yazıldığı dövrü səciyyələndirir. Bu dövrün mürəkkəb, ziddiyyətli, ağır ictimai-siyasi həyatına öz obyektiv münasibətini bildirir və qeyd edir ki, bu dövrdə respublikaların milli tarixləri saxtalaşdırılır, milli mədəniyyətlər sıxışdırılır, milli dillər böyük zərbələrə məruz qalırdı.

Qabaqcıl ziyalılar buna qarşı öz sözlərini deyirdilər. belələrindən biri də Mirzə İbrahimov idi. Y.Mehdiyeva ədib-tənqidçinin bu dövrdəki ümumi fəaliyyətini əsl qəhrəmanlıq hesab edir və göstərir ki, “onun bu cəsarət və hünəri, ağıl və idraki dil problemlərinə, Azərbaycan dili məsələlərinə münasibətdə xüsusilə üzə çıxırdı”.

Bundan sonra M.İbrahimovun dil tarixi sahəsindəki fəaliyyətinin iki istiqaməti: birincisi, ümumiyyətlə, dilin əmələ gəlməsi, ikincisi,

konkret olaraq Azərbaycan dilinin yaranması və inkişaf yolları barədə olan fikir və mülahizələri ayrılıqda nəzərdən keçirilir.

Burada I məsələ ilə, yəni, dilin meydana çıxması, inkişafı və necə deyirlər, ilk addımlar atması barədə M.İbrahimovun mülahizələri canlı, təbii və təsirli bir formada göstərilmişdir.

II məsələ - konkret olaraq Azərbaycan dilinin yaranması ilə əlaqədar yazıçının maraqlı fikirlər söylədiyi, hətta bu məsələyə xüsusi bir “Dilimizin inkişaf yolları” adlı elmi əsər həsr etdiyi də qeyd edilmişdir. Ümumiyyətlə, müəllif Mirzə İbrahimovun yazılı və şifahi abidələrə, yəni “Dədə Qorqud” dastanından tutmuş M.Füzulinin, Q.Zakirin, M.F.Axundovun, M.P.Vaqifin, C.Məmmədquluzadənin, M.S.Ordubadinin, C.Cabbarlının və başqalarının əsərlərinə xüsusilə “Molla Nəsrəddin” jurnalına müraciət edərək bir dil tarixçisi kimi dilimizin inkişaf mərhələlərini araşdırdığını göstərmişdir.

Kitabda ədib-tədqiqatçının “Dil və cəmiyyət”, “Dil və millət”, “Dil və mədəniyyət” barədə apardığı tədqiqatlar da təhlil süzgecindən keçirilmiş, bu məsələlərin şərhinə də ayrıca bölmə həsr edilmişdir.

I fəslin ən maraqlı bəhsi “Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üsulları”, “Yad təsirlərə qarşı mübarizə”, “Yeni söz və istilah yaradıcılığı” adlanan bölməsidir. Kitabda ədib-tədqiqatçının bu sahədəki fəaliyyəti iki hissəyə ayrılır. Birincisi, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, mənbələri, yolları, eləcə də yad ünsürlərdən təmizlənməsi barədəki fəaliyyətinin təhlili, ikincisi, termin (istilah) yaradıcılığı ilə əlaqədar apardığı tədqiqat işlərinin araşdırılması.

Y.Mehdiyeva M.İbrahimovun bu sahədəki fəaliyyətini o qədər ətraflı nəzərdən keçirmişdir ki, oxucuda onun əsl bir terminoloq olması təəssüratı yaranır.

II fəsil “Ədəbi-bədii dil problemləri” adlanır. Bu fəslin I bölməsi ədəbi-bədii dilin əsas əlamətlərinin yazıçı tərəfindən necə müəyyənləşdirilməsinin şərhinə həsr olunmuşdur. Burada aydın şəkildə qeyd edilir ki, ədib-tədqiqatçı haqlı olaraq ədəbi-bədii dilin əsas əlamətlərini: dilin obrazlılığı və emosionallığında, mənanı ən yığcam, ən dəqiq ifadə etmə qabiliyyətində, təşbihlər, eyhamlar, ideomatik və s. ifadələri zənginliyində, dilin xəlqiliyində, xalq dilindən səmərəli bəhrələnmədə, məzmunun həyatiliyində, həyatla əlaqəsində, istedadı, talantı, dilə sevgi və məhəbbətdə görürdü.

Y.Mehdiyeva bu mülahizələri M.İbrahimovun “Ənənəyə həssas münasibət”, “Sənətkarlıq, bədii dil və süjet”, “Novatorluq və xəlqilik”,

“Renessans, Azərbaycan renessansı və onun realizmi” kimi əsərlərinin təhlili əsasında söyləyə bilmişdir.

Y.Mehdiyeva əsərdə həmçinin ədib-tədqiqatçının bədii dillə əlaqədar yol verilən nöqsanlar barəsində söylədiyi dəyərli fikir və mülahizələrə də yer vermişdir.

Bu fəslin ikinci bölməsində “Bədii tərcümə və tərcümə dili” barədə M.İbrahimovun bədii tərcümənin nəzəri və praktiki problemləri ilə əlaqədar fikir və mülahizələri araşdırılır.

Tədqiqatın III fəslı “Üslub, tədris və dilin tətbiqi məsələləri” adlanır.

Bu fəslin I bölməsində M.İbrahimovun dil və üslub problem ilə əlaqədar tədqiqatları təhlil olunur. Burada ədib-tədqiqatçının həm bədii üslub barədə olan elmi-nəzəri baxışları, həm də ayrı-ayrı yazıçıların fərdi üslubları barədə mülahizələri tədqiqata cəlb edilərək təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

M.İbrahimovun bədii üslubun ümumu xüsusiyyətləri haqqında mülahizələri belə xülasə edilir:

Bədii dil və üslub ədəbi sənətkarlığın mühüm tərkib hissəsidir.

Sənətdə gözəllik məfhumunu parlaq, oynaq, orijinal, dil-üslubsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir, az sözlə, çox məna və hissələr ifadə etmək yaradıcılıqda təqdirəlayiq keyfiyyətdir. Novatorluq üslubun əsas şərtlərindən biridir. Xəlqilik, milli kolorit, sadəlik və təbiilik, emosionallıq, müasirlik, obrazlılıq bədii üslubu şərtləndirən əsas başlıca əlamətlərdir və s.

Fərdi üslubla bağlı onun mülahizələri isə belə yekunlaşdırılır:

Bədii üslub həm də yazıçının istedad dərəcəsinin, qabiliyyətinin göstəricilərindəndir. Nümunəvu üslub olmadan, bədii kəşfdən, yazıçının yüksək sənətkarlıq məharətindən danışmaq olmaz. Bədii üslub həm də yazıçının şəxsiyyətinin, xarakterinin, daxili varlığının, həyata yanaşma üsulunun əsas göstəricisi, fərdi bədii məhsulu kimi çıxış edir. Ona görə də üslub gözəlliyi haqqında düşünən yazıçı öz savadı, zəngin biliyi və məlumatlılığı, intellektual səviyyəsi, geniş dünyagörüşü qayğısına qalmalıdır və s.

Y.Mehdiyevanın işində Mirzə İbrahimovun dilçilik görüşlərində ana dilinin tədrisi və dövlət idarələrində işlənməsi ilə əlaqədar fəaliyyətinin təhlili də diqqət mərkəzindən kənarda qalmamışdır.

Kitabda yazıçının bu sahədəki fəaliyyətinin iki istiqaməti: birinci, Azərbaycan dilinin sıxışdırılması, dövlət idarələrində işlədilməməsi, bir sözlə, bu dilə xor baxılmasına qarşı mübarizə səsinə

ucaltması və bununla bağlı hücumlara, təzyiqlərə məruz qalması və buna mərdliklə sinə gərə bilməsi. İkinci, respublikada Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, tədris işinin pis qurulması, dissertantın öz ifadəsi ilə demiş olsaq, milli dilin öyrədilməsi və tədrisi, hətta bir çox hallarda özfəaliyyət dərəcəsinə endirilməsinə qarşı barışmaz mövqe tutması, bu işdə müəllimlərin, ziyalıların rolunun nədən ibarət olduğu ətraflı işıqlandırılmışdır.

İşdə bizə nöqsan kimi görünən bəzi cəhətləri də qeyd etmək istərdik.

1. Ədəbi-bədii dil problemləri ilə dil və üslub məsələləri bir fəsildə verilse idi, daha münasib olardı. Çünki ədəbi-bədii dil, yazıçı dili və xüsusilə bədii üslub bir-biri ilə çox yaxın anlayışlardır. Ona görə də işdə bu məsələlərin əlaqəsi, xüsusilə ədəbi-bədii dil və üslub məsələlərinin izahında müəyyən təkrarlara yol verilmişdir.

2. İşdə bir çox yerdə Azərbaycan sözündən sonra mötərizə içərisində türk sözü də verilir. Məsələn, Azərbaycan (türk) dili. Eləcə də monoqrafiyada 1936-cı ildə xalqımızın türk dilinin dəyişdirilib Azərbaycan dili qoyulmasını o dövrkü milli dillərə təzyiqlərdən biri hesab edilir. Bununla bağlı iradəmi yox, bir növ münasibətimi bildirmək istəyirəm. Bəlkə də bu təzyiq niyyəti ilə edilmişdir. Amma düzgün dəyişdirilmişdir. Bu barədə son dövrlərdə aparılan müzakirələr və bunun nəticəsində Azərbaycan dili termininin əksəriyyət tərəfindən məqbul hesab olunduğu bunu bir daha təsdiq etdi. İkincisi, mən ümumiyyətlə, Türkiyə xalqının dilinin də türk dili adlanmasını münasib hesab etmirəm. Bu ad bir türk xalqının deyil, bütün türk xalqlarının ümumi adıdır. Bunu bir xalqın mənimsəməsi, nəinki türk xalqlarını yaxınlaşdırır, hətta ayırır. Əgər Türkiyədə yaşayan türklər türkdürsə, bəs başqa türk xalqları kimdir?

3. M.İbrahimovun dilçilik görüşlərinin, xüsusilə bədii dil, yazıçı dili və üslubu haqqındakı nəzəri mülahizələrinin bədii yaradıcılığında praktiki olaraq necə təcəssüm etdirdiyi barədə də xüsusi bir bölmə vermək olardı. Bildiyimiz kimi, M.İbrahimovun bədii yaradıcılığında ədəbi normativlik, dilin poetikliyi çox güclüdür. Dilçiliyin nəzəri məsələlərini praktiki dil materialları üzrə əsaslandırmaq, başqa sözlə, nümunələr, misallar gətirməyə ehtiyac duyulduqda daha çox M.İbrahimova müraciət olunur. Hətta onun obrazlarının dili və başqa yazıçılara nisbətən ədəbi dilə daha yaxındır, loru cümlə və ifadələrə, dialekt və şivə ünsürlərinə yer az verir.

Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu. № 1. Bakı, 2000

“AĞBABA ŞİVƏSİ SÖZLÜYÜ”NƏ ÖN SÖZ

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi, şivə sözlərinin lüğət halında çap olunması hər vaxt aktual sayılır. Belə ki, Azərbaycan dilini daha dərindən öyrətmək üçün dialekt və şivələri, onların fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini də bilmək gərəkdir. Dialekt və şivələrin tədqiq olunması dil tariximizi, həm də klassiklərin əsərlərini öyrənmək baxımından da maraqlıdır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 9 aprel 2013-cü ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramı” barədə Sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncamda dilçiliyin bir çox sahələrinin inkişafına dair məqsəd və vəzifələr müəyyən edilmişdir. Onlardan biri də Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun öyrənilməsi məsələsidir. Müxtəlif təşkilatlarla bərabər, Təhsil Nazirliyi sistemində də həmin işin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan da Sumqayıt Dövlət Universiteti əməkdaşlarının bu işə qoşulmaları və “Ağbaba şivəsi sözlüyü”nü hazırlamaları təqdirəlayiqdir.

Müəlliflər - Aslan Bayramov və Arzu Bayramovanın Ağbaba şivəsinə aid tərtib etdikləri lüğət uzunmüddətli bir əməyin, geniş tədqiqat işinin məhsuludur. Müəlliflər Amasiya rayonu kəndlərindən qaçqın düşənlərin məskunlaşdıqları və toplu yaşadıkları bölgələrdə (Göygöl, Gəncə, Şamaxı, Xızı, Abşeron, Sumqayıt, Mingəçevir, Suraxanı, Mehdiabad, Daşkəsən, Zabrat və s.) dəfələrlə olmuş, informatorların yaddaşında olan söz və ifadələri toplamışlar. Lüğətin hazırlanmasında informatorlarla bərabər, həm də müxtəlif mənbələrə üz tutulmuşdur.

Qərbi Azərbaycan böyük bir ərazidir. Burada yaşayan azərbaycanlıların müxtəlif şivələri olmuşdur. Məsələn, Dərə Ələyəz, İrəvan, Mıgır, Vədi cənub ləhcəsinə, Göycə, Qaraqoyunlu, Ağbaba, Pəmbək Qərb ləhcəsinə aidliyi daha çoxdur. Zəngəzur şivəsi daha çox Qarabağ şivəsinə yaxındır. Lakin bəzi hallarda elmi ədəbiyyatlarda Qərbi Azərbaycan əhalisinin yalnız bir şivəsi olduğu qeyd edilir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz.

Lüğətin əvvəlində Ağbaba bölgəsinin tarixi-coğrafiyası, rus-türk müharibələrinin acı nəticələri, əhalinin etnik tərkibi, Ermənistan-Türkiyə sərhədi çəkilərkən qohumluq münasibətləri sıx olan kəndlərin,

erməni və rus işbirliyi nəticəsində bir-birindən ayrı düşməsi, deportasiya və s. hadisələr verilmişdir. Maraqlı məqamlardan biri Qars vilayətinə daxil olan Ağbaba ərazisinin tarixi inzibati-ərazi bölgüsü müasir dövrlə (1988) müqayisə edilir. Əhalinin və təsərrüfatın sayı göstərilir. Bununla belə, 1988-ci ilədək Ağbaba kəndlərində yaşayan tayfalar və onomastik sistemdə işlənən ləqəblərin də verilməsi kitabın dəyərini artırır.

Qərbi Azərbaycanda bir nəfər də olsun Azərbaycan türkünün yaşamadığını, Amasiya rayonu kəndlərində heç bir vaxt dialektoloji ekspedisiyaların olmamasını nəzərə alsaq, tərtib edilən sözlüyün nə dərəcədə faydalı və qiymətli olması göz qabağındadır. Hər bir sözə aid verilən məlumat söz və cümlə formasında izah edilir. Lüğətdə sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olması da mötərizədə qeyd olunur. Omonimlər müstəqil sözlər kimi göstərilir. Çoxmənalı sözlərin məna çaraları da konkret cümlə modelləri ilə şərh olunur. Bəzi şivə sözlərinin, informatorların söylədiklərində olduğu kimi, bayatı, atalar sözü və yaxud frazeologizm daxilində verilməsi də şivə xüsusiyyətlərinin qabarıq nəzərə çarpmasına kömək edir.

Müəlliflər çalışmışlar ki, yerli dialekt kaloritini saxlasınlar. Məsələn:

*Unnucaydı unumuz,
Yağlıcaydı yağımız.
Unnucuya qurt tüşüf,
Noolacax halımız?*

Göründüyü kimi, folklorumuzdan gətirilən bu örnekdə xalqın çətin durumu, aclıq illəri, deportasiya, qaçqınlıq və s. “unnuca və yağlıca” fitonimləri ilə daha qabarıq deyilmişdir. Başqa bir holavarda isə “hörük”, “xarazan”, “məjgal” dialektizmləri işlədilərək emosional məzmun yaradır:

*Hörük' hörüyün başı,
Xarazan kərtix' daşı,
Yeməx' gəlif çıxmadı
Məjgala verim aşı.*

Lüğətdə şivə sözləri bəzən M.Kaşğarının “Divan”ı və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı sözlərlə müqayisə edilir. Bəzən də Ağbaba ilə sərhəd olan Türkiyə kəndlərində yaşayan Azəri, tərəkəmə, qarapapaq ləhcəsində işlənən sözlərə üz tutulur. Ona görə ki, Ağbaba kəndlərində işlənən sözlər eyni fonetik formasına və leksik-semantik mənalılarına görə Qars və Çıldır bölgələrində işlənən sözlərlə üst-üstə düşür. Məsələn: beçara (yazıq), matara (su qabı), adılı (heç vaxt), nəncəri

(necə), ayaq (dəfə), anrı (o tərəfə), anaxtar (açar) və s. Belə sözlər yüzrlərdir.

“Ağbaba şivəsi sözlüyü”ndə verilən sözlərin bir qismi dialekt və şivələrimizdə olan sözlərlə oxşarlıq təşkil etsə də, sözlükdə əsasən Ağbaba şivəsi üçün xarakterik olan sözlərə daha çox diqqət yetirilmişdir. Məsələn: avar (evin üstünə döşənən ot, küləş), mərtək (evin üstünə döşənən yarma ağac parçaları), gont (divardan əsas atmaya uzadılan ağac), xıla (tualet), xingizdəmək (döymək), bulğur (bişmiş buğda yarması), çəçil//çeçil (kələf pendir), şırat (üzsüz süd), cılvıra (göylə yarma qarışığından hazırlanmış yemək), dirgan (yaba), dirgançı (yabaçı), çilə (qəm-kədər), bedava (havayı), çəmbər (yumru), örtmə (eyvan), somun (qəlibdə bişirilmiş çörək), fırın (çörəkbişirən soba) və s.

Bununla belə, lüğətdə bölgədə daha çox işlənən obrazlı və emosional ifadələr, frazeologizmlər – xalq deyimləri verilmişdir: Alımını vermək (əvəzini çıxmaq), alığı aşmaq (işə tərs düşmək), əldən ağıza qalmaq (məhəttac olmaq), toyuq əl-ayağı yemək (nadinc), pişik başı bəzəmək (böhtan uydurmaq) və s. bu kimi deyimlər xalqın məişətindən, gün-güzəranından doğan qəlibləşmiş ifadələrdir. Bu söz və ifadələr bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir.

Ümumiyyətlə, “Ağbaba şivəsi sözlüyü” milli-mədəni tariximizin özünəməxsus səciyyəsinə göstərən maraqlı tədqiqat əsəridir. Bu sözlük dərs vəsaiti kimi faydalıdır. Müəlliflərə uğurlar arzulayıram.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ XÜSUSİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

(K.Hacıyevin eyni adlı kitabı haqqında.

Bakı, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 1999, 164 səhifə)

Morfologiyanın tam şəkildə yaradılması üçün xüsusi nitq hissələrinin tədqiqi ən vacib problem məsələlərdən biridir. İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində xüsusi nitq hissələri – nidalar, təqlidi sözlər, vokativ sözlər, modal sözlər birlikdə, əlaqəli şəkildə araşdırılmadığından mübhəsəli şəkildə qalmaqda idi. Problem ümumi və xüsusi dilçiliyin nəzəri məsələlərindən olan söz, nitq hissələri və onların təsnifi ilə bilavasitə bağlı olduğundan bu gün də fikir müxtəlifliyinə səbəb olur və yeni-yeni tədqiqatçıları özünə cəlb edir.

Xüsusi nitq hissələrinə daxil olan kateqoriyaların söz, nitq hissəsi olub-olmamasını elmi cəhətdən əsaslandırmaq, onların bir-birindən və digər leksik-qrammatik söz qruplarından fərqlərini göstərmək,

hüdudunu müəyyənləşdirmək, bu söz kateqoriyalarının leksik-semantik təsnifini vermək, söz yaradıcılığı prosesindəki rolunu şərh etmək, fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, Azərbaycan dilçiliyində xüsusi nitq hissələri ilə bağlı daha başqa məsələləri öyrənmək və onları tələbə, magistr və müəllimlərin istifadəsinə vermək təxirəsalınmaz problem məsələ kimi dilçiliyimizin qarşısında dururdu. Məhz belə bir zərurət zəminində dilçiliyin bəhs edilən sahəsini sistemativ izləyən və bu sahədə səmərəli elmi fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xarici Dillər Universitetinin Ümumi və Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti Kamal Hacıyevin “Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri” (Bakı, 1999) adlı əsəri professor K.M.Abdullayevin redaktəsi ilə çap olunmuşdur. Bu, başdan deməli ki, müəllif Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələrinin dilçiliyin müasir inkişaf səviyyəsindən tədqiq edərək, bizcə ali məktəb tələbələrini üçün uğurlu bir dərs vəsaiti hazırlamağa nail olmuşdur və bunu təkcə müəllifin elmi yaradıcılıq uğuru adlandırmaq azdır. Əsər mükəmməl elmi qrammatikamızın təkmilləşməsində və bəllurlaşmasında, şübhəsiz, faydalı ola bilər.

Dərs vəsaiti Yönmə – giriş əvəzi, beş fəsil və kitabiyatdan ibarətdir. Filologiya elmləri doktorları, professorlar N.Q.Cəfərov və A.M.Babayev “Xüsusi nitq hissələri” əsərinə dəyərli ön söz yazmışdır.

Dərs vəsaitinin “Yönmə” – adlanan giriş hissəsində problemin ümumi dilçilikdə və türkologiyada aktuallığı lakonik şəkildə əsaslandırılır.

Əsərin birinci fəslə “Nitq hissələri problemi” adlandırılmışdır. Burada nitq hissələrinin təsnifi nəzəriyyəsi, bu nəzəriyyənin formalaşmasında rus və sovet germanistlərinin rolu, nitq hissələrinin təsnifində sahə strukturu nəzəriyyəsi, türkologiyada və Azərbaycan dilində nitq hissələri sistemi, ənənəvi prinsiplər əsasında nitq hissələrinin təsnifi, əsas, köməkçi, xüsusi nitq hissələri və onların elmi-nəzəri cəhətdən səciyyələndirilməsi və s. barədə material verilir. Dərs vəsaitinin sonrakı fəsillərinin yazılması üçün bu nəzəri material yön verir. Ona görə həmin fəslə (səh. 5-27) faydalı hesab edir, gərəkli bilir.

Əsərin “Nidalar” adlanan ikinci fəslə o biri fəsillərə nisbətən həcmcə böyükdür (səh. 28-68). Bunu da təbii hesab edirik, çünki uzun müddət təqlidi və vokativ sözlər də nidaların müxtəlif qrupları kimi verilmişdir. Burada nidaların leksik və semantik təsnifi, fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə bərabər, onların tədqiqi tarixi, xüsusi tipli söz, xüsusi nitq hissəsi olması, başqa tip sözlərdən fərqi həmin sahənin

həm də ilk tədqiqatçısı olan müəllif tərəfindən ön plana çəkilmiş, qabardılmışdır. Vəsaitin buraxılış və magistr işləri yazmaq üçün də nəzəri cəhətdən maraqlı və zəngin materiallar verir. Burada çıxarılan nəticələr təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, bütövlükdə türkoloji dilçiliyimiz üçün faydalı ola bilər. Bəhs edilən fəsildə nəzəri və əməli cəhətdən dilçiliyimiz üçün faydalı olan mülahizələr çoxdur.

Məlumdur ki, türk dillərinin təqlidi sözləri öncə N.İ.Aşmarin, N.K.Dmitriyev və başqa sovet türkoloqlarının əsərlərində “səs təqlidi sözləri”, “təsviri sözlər”, “obraz təqlidi sözlərin”, “mimələr”, “yamsılamalar”, “imitasiyalar”, “onomotopoetik sözlər”, “onomotoplar” və s. terminlər altında araşdırılmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ən müxtəlif üslublarından seçilmiş zəngin dil materialları əsasında müəllif təqlidi sözlərlə bağlı bir sıra problemlərin nəzəri cəhətdən düzgün həllinə nail olmuşdur. əsərlə tanışlıqdan sonra təqlidi sözlərin semantik, fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə görə nidalardan, vokativ sözlərdən, zərf və başqa nitq hissələrdən fərqlənən xüsusi nitq hissəsi olmasına şübhə yeri qalmır. K.B.Hacıyevin bəhs edilən kitabında səs və obraz təqlidi sözləri ilə bağlı ən az işlənmiş və ya heç işlənməmiş sahələr qabardılmışdır. Bu zaman təqlidi sözlərlə bağlı ümumi dilçilikdə hazırlanmış müxtəlif konsepsiyalara və on illiklər ərzində müəllif tərəfindən toplanmış və çap olunmuş zəngin mənbələrə əsaslanmışdır.

Dərs vəsaitində təqlidi sözlərin mənası, söz olması dilin lüğət tərkibində və nitq hissələri sistemində yeri, mövqeyi, türk dillərində təqlidi sözlərin linqvistik statusu, fonetik, struktur və qrammatik xüsusiyyətləri, səs və obraz təqlidi sözlərinin vahid leksik qrammatik söz kateqoriyası kimi səciyyələndirilməsi, təqlidi sözlərin söz yaradıcılığında rolu, substantivləşməsi, əsil təqlidi sözlərlə ondan əmələ gəlmiş isim, fel və başqa sözlərin fərqləndirilməsi sintaktik və üslub xüsusiyyətləri və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Özünün ciddi şəxsi axtarışları olmayan dərslik müəllifi bəhs edilən məsələləri müasir oxucunun tələbatını ödəyəcək dərəcədə bu cür səviyyəli işıqlandırma bilməzdi. Başqa sözlə, əsəri uzun elmi tədqiqatın dəyərli yekunu hesab edirik.

Müəllif bədii əsərlərdən, şirəli danişiq dilindən, xüsusən uşaq ədəbiyyatından, uşaq poeziyasından topladığı materiallar və yeni lüğətləri onların köhnə çapı ilə tutuşdurmaq əsasında sübut edir ki, dilin lüğət tərkibi təqlidi sözlərin hesabına daima inkişaf edir, təkmilləşir. Leksik-semantik, morfoloji, sintaktik üsulla söz yaradıcılığı təqlidi sözlər üçün səciyyələndirir. Dildə mövcud olan təqlidi sözlərin

semantikasinda dəyişikliklərin baş verməsi nəticəsində yeni xüsusi adların və s. yaranması faktı da diqqəti cəlb edir (Cimcim, Şirşir, Çirçir, Portport, Xorxor, Xişxiş və s.). Əslində, müəllifin qeyd etdiyi kimi, leksik-semantik üsulla fonetik baxımdan yeni söz yaranmır. Burada tarixən yaranmış və kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş leksik mənanın tarixən mütəhərrikliyi, dəyişkənliyi nəzərə alınmalıdır. Bəhs edilən üsulla hidronimlərin bəş qədər olması mülahizənin doğruluğunun təsdiqidir. Ona görə də xüsusi adların yaranmasında təqlidi sözlərin linqvistik-funksional və üslubi imkanlarını müəllif nəzərindən qaçırmır.

Kitabın maraqlı fəsilərindən biri də türkoloji dilçiliyin ən aktual və mübahisəli məsələsi olan canlı varlıqları çağıranda, qovanda, yemləyəndə onlara müraciətlə işlədilən-çağırış, müraciət, əmr, təhrik bildirən vokativ sözlərə həsr olunmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında “imperativ sözlər”, “çağırış sözləri”, “çağırış forması”, “diffuz söz” və s. adı altında verilmiş leksik vahidlər Kamal Hacıyev tərəfindən “vokativ sözlər” adı altında bir leksik –qrammatik söz kateqoriyasında birləşdirilmişdir.

Türkologiyada vokativ sözlər nidaların, təqlidi sözlərin, isimlərin, xitabların icərisində əridilmiş, lüğətlərdə xeyli vokativ söz (dəh-dəh, du-du-du, lass və s.) səhv olaraq, təqlidi söz kimi təqdim olunmuş, bu leksik vahidlər gah morfoloji, gah da sintaktik kateqoriya kimi izah olunmuşdur. Vokativ sözlərin dil sisteminə yeri, başqa sözlərə hüdudu, semantik, fonetik, struktur, qrammatik xüsusiyyətləri, təsnifi, söz yaradıcılığında rolu, substantivləşməsi və s. ilk dəfə məhz bu dərs vəsaitində özünün uğurlu həllini tapmışdır.

Türkologiyada vokativ sözlərin ilk dəfə uğurlu nitq hissəsi kimi tədqiqi də məhz Azərbaycan dilçilərinə (M.İ.Adilov, K.B.Hacıyev və b.) mıxsusdur.

Dinlənməyə, apelyativ funksiya daşımağa xidmət edən vokativ sözlər, hərəkətə təhrik edən imperativ sözlər, eyni səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olan diffuz sözlər (sss, şşş, tss, çss, drr və s.) müəllif tərəfindən, düzgün olaraq, “vokativ sözlər” şərti termini ilə vahid leksik-qrammatik söz kateqoriyasında birləşdirilmişdir. Heyvanlara müraciətlə işlədilən vokativ sözləri müəllif əsil vokativ sözlər hesab edir. İnsanlara müraciətlə işlədilənləri isə “əsil vokativ sözlər” (ə, ey, ehey, hey, ehehey, və s.) və “situativ vokativ sözlər” (xalacan, qızım, qadası və s.) deyə iki qrupa bölür.

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində vokativ sözlərin rolunu dil faktları ilə əsaslandırان müəllifin belə bir müddəası da

doğrudur ki, “vokativ sözlər də başqa bəzi nitq hissələri kimi, dilin daxili qanunları əsasında yaranır və inkişaf edir”.

Fikrimizcə, K.B.Hacıyevin bu əsərdə gəldiyi ən mühüm nəticələr bunlardır:

-Nidalar, təqlidi və vokativ sözlər sözdür, modal sözlər sözdür, leksik-qrammatik vahidlərdir, lüğət tərkibinin çox mühüm laylarını təşkil edirlər. Həmin sözlərin birləşdiyi ayrı-ayrı leksik-qrammatik söz kateqoriyaları isə əsas və köməkçi nitq hissələrindən fərqli ayrı-ayrı müxtəlif xüsusi nitq hissələridir.

-Təqlidi sözləri həmin sözlərdən əmələ gəlmiş təqlidi isim və təqlidi fellərdən fərqləndirmək lazımdır. Adətən, təqlidi sözlər nidaların bir qrupu kimi verildiyindən müəllif elmi cəhətdən düzgün əsaslandırır ki, özünü semantik, fonetik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərinə, sözdüzəltmə və üslubi funksiyasına görə nitq hissələri sistemində ayrıca xüsusi nitq hissəsidir.

Təqlidi sözlər dilin lüğət tərkibinin və qrammatik quruluşunun ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu üçün sistemli yanaşma və kompleks şəkildə hərtərəfli tədqiqat tələb edir. Belə ki, obraz təqlidi (onomatopoetik) səciyyəli təkrar zərflərdə təqlidi struktur ünsürün (-ın, ıl, ır və s.) yaratdığı təkrar düşmüş və unudulmuş qohum anlayışları ifadə edir. Təqlidi fellər üçün səciyyəvi olan sözdüzəldici formantın nəzərə alınması etimoloji leksikləşməsi məlum olmayan xeyli felin etimologiyasının müəyyənləşməsinə imkan verir. Aydın olur ki, səs təqlidi sözlərindən substantivləşməsə, sifət yaranmır və əksər obraz təqlidi sözlərindən düzəltmə fel yaratmaq mümkün deyil. Azərbaycan dilində əksər təqlidi sözlər təkrar formaya malik olsa da, bu sözlərdən fel düzəlmə bilməz. Müasir dil üçün “yalançı” təkrar hesab olunan zir-zibil, su-mu, yorğan-morğan, kağız-kuğuz, qara-qura və s. sözlərdən fərqli olaraq, şap-şup, çarak-çuruk, taq-tuq, şaqqır-şuqqur və s. təkrar sözlərdəki səs dəyişiklikləri keyfiyyət dəyişikliyi yaradır.

Başqa türkoloqlar kimi, K.B.Hacıyevin özü də əvvəllər nidalarla təqlidi və vokativ sözləri bütün linqvistik parametrlərlə fərqləndirmiş, bu kitabında da fərqləndirir, lakin burada onun öz xidməti vardır. “Vokativ sözlər” termini altında verilən leksik vahidlər dilin apelyativ-volyuntativ (kontakt yaratma, kontakt saxlama) funksiyası ilə birbaşa əlaqədardır. Burada aparılan təsnifat düzgün olduğu üçün razılıq doğurur. Bir dissertasiya və bir neçə məqalə istisna olmaqla, vokativ sözlər türkologiyada araşdırılmamışdır. K.B.Hacıyevin vokativ sözlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin və funksional-kateqorial

cəhətlərinin araşdırılması və bu leksik-qrammatik söz kateqoriyasının xüsusi nitq hissələrinə daxil etməsi, ilk dəfə dərslikdə verməsi müəllifin məntiqi cəsarətinin və dilçiliyimizin konkret sahədəki uğurunun göstəricisidir.

Türkologiyada M.İ.Adilov, K.B.Hacıyev, H.M.Hacıyeva belə hesab etmişlər ki, vokativ sözləri səciyyələndirmək üçün onlara məxsus olan yalnız semantik-sintaktik çağırış-müraciət funksiyası kifayət qədər əsas verə bilməz, ona görə ki, onda gərək bütün xitabları vokativ sözlərə daxil edək. Halbuki, bütün vokativ sözlərin sintaktik funksiyası cümlədə xitab olsa da, əmr, təhrik bildirməsi olsa da, xitab kimi işlənən bütün söz və söz birləşmələri vokativ söz deyildir. Ona görə bəhs edilən dərs vəsaitində K.B.Hacıyev intonasiya-aksent, morfoloji-paradiqmatik və s. kriteriyalara əsaslanaraq, vokativ sözləri xüsusi nitq hissəsi hesab edir. Əsəri oxuyarkən bu cəhət də maraqlı görünür ki, vokativ sözlər təqlidi sözlərdən təkcə özünün əsas semantikasına görə deyil, həm də sözyaratma imkanlarına və təkrarın xarakterinə görə də fərqlənir. Əgər məxsusi şəkilçilər vasitəsilə bütün təqlidi sözlərdən fel düzəltmək olursa, vokativ sözlərdə bu, çox nadir hallarda müşahidə edilir. Eləcə də, əgər təqlidi sözlərin bütün qoşa-təkrar forması uzunmüddətliklik, davamedicilik-intensivlik ifadə edirsə, vokativ sözlərin təkrarı təkidlilik bildirir.

Əsərin bir müsbət cəhətini də nəzərə çatdırmaq istərdik ki, müəllif xüsusi, köməkçi və əsas nitq hissələri ilə bağlı elmi mənbələrin göstərilməsində xəsislik etməmiş, əksinə, problemlə bağlı rus, Azərbaycan və başqa türk dillərində olan 355 zəruri dilçilik ədəbiyyatının (səh. 140-159) siyahısını təqdim etmişdir. Bu hissə müəllifin nitq hissələri problemi ilə bağlı məxəz və mənbələrə çox yaxından bələd olduğunu möhürləyirsə, digər tərəfdən, magistrlər, aspirantlar, problemlə bağlı tədqiqatçılar üçün yönverici mayak rolunu oynayır.

Bizcə, əsərin sonunda xüsusi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin (nidalar, təqlidi sözlər, vokativ sözlər, modal sözlər) lüğəti verilsə, yaxşı olardı.

Bütünlüklə Kamal Hacıyevin dilçiliyin az araşdırılmış aktual sahəsinə həsr olunmuş kitabı türkoloji dilçiliyin “xüsusi nitq hissələri” adlanan spesifik sahəsinin tədqiqində böyük elmi uğur sayıla bilər.

Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. Bakı, 2000, № 3 (12)

ASLAN BAYRAMOVUN ADINIZ NƏDİR? - ƏSƏRİNƏ ÖN SÖZ

Uşaq doğulan gündən ona valideynləri, və ya nənə, babaları, bəzən də yaxın qohumları ad verirlər. “Adı ilə yaşasın” deyirlər. Hər bir insanın həyatında adgünü əziz günlərdən birinə çevrilir.

Azərbaycan şəxs adları dilimizin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edərək ana dilimizin qayda-qanunları əsasında yaranır. Düzdür, antroponimlərin, yəni şəxs adlarının bir hissəsi ərəb, fars və yəhudi mənşəli olsa da, ancaq həmin adlar da zaman-zaman dilimizin fonetik, leksik və qrammatik qaydalarına uyğunlaşmışdır. Alınma adların da mənası vardır. Məsələn: *Abdulla* (Allahın qulu), *Agil* (ağıllı), *Adil* (ədalətli), *Arif* (anlayan), *Bədəl* (əvəz), *Vazeh* (aşkar), *Əzim* (böyük), *Əfqan* (nalə), *Urfan* (bilik), *Rəsul* (elçi), *Mürsəl* (göndərilmiş), *Nigar* (sevgili), *Sənəm* (gözəl qadın), *Sərvər* (başçı), *Həcər* (daş), *Şükufə* (çiçək), *Kamran* (kamına çatan), *Bünyad* (bünövrə), *Vələd* (oğul), *Validə* (ana), *Əfsan* (ətir) və s.

Şəxs adlarımızda insanların övladlarına arzuladığı ən gözəl niyyət və istəklər – igidlik, qorxmazlıq, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq, güc və qüvvə, nəzakət və mədəniyyət, sağlamlıq, elmilik, şəfaqət və mərhəmətlik, cəsarət və şücaət, ayna kimi təmizlik, Günəş və Ay kimi parlaq, gül və çiçək kimi ətirli, ceyran və kəklik kimi gözəl və s. kimi müsbət keyfiyyətli əxlaqi sifətlərə və həmin arzu və istəklərə uyğun adlar vermişlər. Məsələn: *Qəhrəman*, *Arzu*, *Vətən*, *Nəzakət*, *Cəsarət*, *İlham*, *Yasəmən*, *Günəl*, *Qorxmaz*, *Eltac*, *Qərənfil*, *Maral*, *Günəl*, *Aysu*, *Ayaz* və s.

Cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələləri şəxs adlarının mənşəyinə də təsir etmişdir. Belə ki, “Orxan-Yenisey” abidələri, M.Kaşğarının “Divan”ı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında türk mənşəli şəxs adları daha çox nəzərə çarpır. İslam dini qəbul edildikdən sonra dini adlar – ərəb mənşəli adlar meydana gəlmişdir: *Əli*, *Ayişə*, *Məhəmməd*, *Ömər*, *Şaban*, *Ramazan* və s.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra vətəndaşlar daha çox milli ad və soyadlara üz tutmuşlar. Belə də olmalıdır. Dünyada bütün millətlər öz adları və soyadları ilə seçilir.

AMEA-nın Terminologiya Komissiyasının nəzdində yaranmış Adlar və Soyadlar üzrə xüsusi komissiya bununla bağlı olaraq müəyyən işlər görür. Soyad sonluqları üçün 6 variant Nazirlər Kabinetinə təqdim olunub:

1. -lı, -li, -lu, -lü sonluqları ilə: *Qasımlı Məlik, Bayramlı Şəfiqə* və s.
2. -“zadə” sonluğu ilə: *Əlizadə Çiçək, Qarazadə Əhməd* və s.
3. -“oğlu” sonluğu ilə: *Kərim Əlioğlu, Qulu Nağioğlu* və s.
4. -“gil” sonluğu ilə: *Qəşəm Baxışgil, Əli Səlimgil* və s.
5. -“soy” sonluğu ilə: *Vəli Qulamsoy, Güllü Mahmudsoy* və s.
6. Şəkilçisiz soyad: *Nəsir Məmməd, Səlbi Əhməd* və s.

Bəli, adlarımız və soyadlarımız millətin kimliyini bildirən ən mühüm atributlarından biri sayılır. Ona görə də hər bir valideyn yeni doğulan körpələrə ad və soyad verərkən diqqətli olmalı, onlara daha yaxşı ad verməli və milli soyad yazdırmalıdırlar.

Müasir dövrdə valideynlər övladlarına daha çox sadə, bir-iki hecalı adlar verməyi üstün tuturlar. Uşaqlara ikikomponentli adlar az verilir. Lakin bir ənənə kimi, valideynlərinin, nənə və babalarının, həm də yaxın qohumlarının ikikomponentli adlarını övladlarına verənlər də çoxdur. Seçim valideynindir. Amma kənd icra nümayəndələri, eləcə də VVAK orqanları yaş kağızını – doğum şəhadətnaməsini yazarkən adın estetikasına və düzgün yazılışına da diqqət yetirməlidirlər. Ona görə ki, adın mənəvi yükü çox böyükdür.

Dədəm Qorqud demişkən: “Adını mən verdim, yaşını Allah versin”.

ÜMUMİ DİLÇİLİYƏ DAİR **(A.Qurbanovun eyni adlı əsəri haqqında)**

Mədəniyyət tarixində ən böyük kəşflərdən biri də yazıdır. Keçmişin bilik xəzinəsini qoruyub saxlayan, ölməz dühaları əbədi yaşadan, gələcək nəsillərin xoşbəxtliyi və səadəti uğrunda mübarizə aparan ata-babalarımızın qəhrəmanlığından xəbər verən məhs yazıdır.

Yazı anlayışı ümumi dilçiliyin əsas problemlərindən birini təşkil edir və ona görə də yazı nədir, o necə əmələ gəlmişdir, hansı inkişaf mərhələlərini keçirmişdir kimi məsələlərin öyrənilməsinin, tədqiq edilməsinin öyrənilməsinin dilçilik elmi üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Filoloji elmlər doktoru, professor A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik məsələləri” adlı kitabçası da belə bir maraqlı və vacib məsələyə həsr olunmuşdur. Əsər yazı ilə əlaqədar 3 əsas problemi əhatə edir.

Birinci “Yazı nəzəriyyəsi məsələləri” adlanır. Bu problemə bağlı “Yazı məsələsinin qoyuluşuna dair bəzi qeydlər” başlığı altında yazının əhəmiyyətindən və onun tədqiq olunmasının zəruriliyindən bəhs edilir. Həmin bəhsin “Yazının xüsusiyyətləri” bölməsində isə yazının bir sıra cəhətlərindən məlumat verilir. Burada yazının tərfi verilməklə bərabər, insanların mədəni inkişafında, dünyagörüşlərinin formalaşmasında, dünya xalqları arasında mədəni əlaqələrin yaranmasında, nəhayət, hər hansı bir ədəbi dilin formalaşması və təsir qüvvəsinin artmasında, ifadə tərzii və üslubi cəhətdən zənginləşməsində, inkişaf etməsində yazının rolundan danışılır.

Əsərin əsas hissəsini “Yazının tipləri” məsələsi tutur. Bu hissədə yazının tipləri və inkişafı barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlərin olmasından danışılır və son tədqiqatlar nəticəsində yazının dörd əsas tipinin müəyyənləşdirildiyi göstərilir:

1. Piktoqrafik, yaxud şəkli yazı.
2. İdeoqrafik, yaxud fikri yazı.
3. Silloqrafik, yaxud heca yazısı.
4. Fonoqrafik, yaxud səs yazısı.

Kitabçada istiqamətinə görə yazı növləri – üfui yazılar, şaquli yazılar, eləcə də yazının təkmilləşməsi və inkişafında yazı ləvazimatının rolu məsələlərinin izahı da müəyyən yer tutur.

Əlifba məsələsi əsərdə ikinci problemi təşkil edir. Bu hissədə “Əlifba anlayışı və termini”, “Əlifbanın mənşəyi”, əlifbanın yayılması – arami əlifbası və onun əsasında yaranan əlifbalar və onda yaranan əlifbalar haqqında maraqlı tarixi və elmi məlumata rast gəlmək olar.

Əsərdə üçüncü problem stenoqrafiya məsələləridir. Stenoqrafiya anlayışı şərh edildikdən sonra, bu hissədə qeyd edilir ki, stenoqrafiya xüsusi yazı sistemi olduğu üçün onun özünə məxsus nəzəriyyə, qanun və prinsipləri mövcuddur. Yazının təşəkkülü və inkişafı prosesində insanlar ilk mərhələdə yazının sadə və asan olması, fikri lazımı səviyyədə əks etdirə bilməsi, həmçinin yazını sürətlə yazmaq məsələsi də diqqəti cəlb etmişdir. Bununla bağlı olaraq nitqi maksimum sürətlə əks etdirən stenoqrafiya meydana gəlmişdir. Sonra stenoqrafiyanın əhəmiyyəti, stenoqrafik yazı sisteminin tarixi, stenoqrafik yazının əlaməti və xüsusiyyətləri, hazırda stenoqrafiyaya tələb və bu kimi məsələlər haqqında da maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Ümumiyyətlə, filoloji elmlər doktoru A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik məsələləri” adlı kitabında yazı, əlifba və stenoqrafiya məsələləri ətraflı işıqlandırılmışdır. Lakin kitabçada qrafika və orfoqrafiya məsələləri də əhatə olunsa idi, yazı problemi haqqında daha sistemli və tam məlumat almaq olardı. Bundan əlavə əsərdə bəzi xırda nöqsanlara

da yol verilmişdir. Məsələn, 8-ci səhifədə oxuyuruq: “Demək, yazı insanların dillə ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı şəraitində... əmələ gəlmişdir”. Burada dil əvəzinə şifahi nitq işlədilməli idi, çünki dil sözü eyni dərəcədə həm şifahi, həm də yazılı nitqə aiddir. Əlbəttə, belə faktların sayını artırmaq da olar. Ancaq bunlar əsərin əhəmiyyətini azaltmır. Əsər filoloji fakültələrin tələbələri, aspirantları, eləcə də dil və ədəbiyyat mütəxəssisləri üçün faydalı bir vəsaitdir.

“Tənqid və bibliografiya” qəzeti

LENİN VƏ DİLÇİLİK

(A.Qurbanovun eyni adlı əsəri haqqında)

V.İ.Leninin elmi irsinin geniş şəkildə tədqiqi sovet alimlərinin qarşısında duran ən başlıca vəzifədir. Bu münasibətlə böyük işlər görülür. Azərbaycan alimləri də bəşəriyyətin xilaskarı, dahi Leninin anadan olmasının 100 illik yubileyinə əliboş gəlmirlər. Onlar bu böyük yubileyə gözəl töhfələr hazırlayırlar.

Filoloji elmlər doktoru, professor A.Qurbanovun “Lenin və dilçilik” adlı kitabı bu yubileyə gözəl hədiyyədir. Kitabda dil və dilçilik haqqında Lenin irsi dərin və geniş tədqiq olunmuşdur. əsər giriş və beş fəsildən ibarətdir.

Girişdə Leninin çoxcəhətli bir şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi, geniş əhatəli mütəfəkkir, alim olmasından bəhs edilir. Burada qeyd olunur ki, o, Marksın siyasi iqtisadını, beynəlxalq inqilab haqqında ümumi təlimi, eləcə də dialektik materializm dünyagörüşünü dərinləşdirib genişləndirdi. Marksist fəlsəfəsini inikas nəzəriyyəsi ilə genişləndirdi. Əsərin giriş hissəsində müəllif göstərir ki, V.İ.Lenin misilsiz ictimai xadim olmaqla bərabər, həm də böyük alim-filosofdur.

Lenin heç zaman öz fəaliyyətini ancaq sırf dövlət məsələləri ilə məhdudlaşdırmamışdır. Dövlət işləri ilə yanaşı, onu elm, incəsənət, mədəniyyət və s. məsələlər də maraqlandırmışdır. Bir alim kimi onun elmi əhatə dairəsi son dərəcə geniş və çoxcəhətlidir. A.Qurbanov burada əsaslandırır ki, dilçilik məsələlərinin Leninin fəlsəfi əsərlərində öz həllini tapması heç də təsadüfi deyildir, qanunauyğun haldır. Çünki cəmiyyətin inkişaf prosesi fəlsəfənin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. İctimai hadisə olan dil və cəmiyyətlə bağlıdır.

Əsərin I fəslə "V.İ.Lenin dil və onun ictimai xarakteri haqqında" adlanır. Bu fəsildə dil, onun ictimai mahiyyəti və xarakteri haqqında lenin ideyaları şərh edilir. "Dil nədir" paraqrafında müəllif göstərir ki, dil nədir?- sualına düzgün cavab ancaq marksizm-leninizm klassikləri tərəfindən verilmişdir. Bu paraqrafda Marksın dilə aid fikri verilir və qeyd edilir ki, V.İ.Lenin isə bu məsələni daha da inkişaf etdirmiş, dilə aid dəqiq elmi tərif vermişdir. "Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir".

"V.İ.Lenin və dil ilə təfəkkürün vəhdəti məsələsi" adlanan II fəsildə bütün fəlsəfi məsələlərdə olduğu kimi, V.İ.Leninin dil ilə təfəkkürün vəhdəti məsələsində də K.Marksın və F.Engelsin ideyalarını yaradıcı şəkildə necə davam etdirməsindən bəhs olunur. Burada idrak pillələri – hissi idrak pillələri, təfəkkür-anlayış, hökm, əqli nəticə bu formaların dil vahidləri ilə əlaqə və vəhdəti kimi mürəkkəb fəlsəfi məsələlərin Lenin tərəfindən necə aydın, konkret şəkildə izahından danışılır. Müəllif bu fəslə nəticə vuraraq göstərirkə, V.İ.Lenin dil və təfəkkür məsələsində marksizm nəzəriyyəsini yaradıcı şəkildə konkret məzmunla əsaslandırmış və onu yeni-yeni faktlarla dolğunlaşdırıb inkişaf etdirmişdir.

Məlum olduğu üzrə dilin ən mühüm vahidi sözdür. Sözsüz heç bir dili təsəvvür etmək olmaz. Dilin cövhəri bir növ söz hesab olunur. Ona görə də dilin söz tərkibi, onun inkişaf qanunları təmizliyi məsələsi dilçiliyin əsas tədqiq obyektlərindəndir. Bu məsələ də həmişə V.İ.Leninin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə də Leninin əsərlərində çox qiymətli fikirlər vardır. Məhz prof. A.Qurbanovun "Lenin və dilçilik" adlı kitabının III fəslə – "V.İ.Leninin əsərlərində lüğət tərkibi və lüğət məsələləri" bu sahəyə həsr edilmişdir. Bu fəslin "Dilin lüğət tərkibinin inkişaf mənbələri" adlanan birinci paraqrafında dilin lüğət tərkibinin inkişaf mənbələri haqqında V.İ.Leninin fikirləri şərh edilir. Müəllif qeyd edir ki, dil haqqında Lenin təlimi dilin iki mənbə əsasında inkişaf etdiyini sübut etməyə imkan verir. Bunlardan birincisi, dilin daxili imkanları, ikincisi isə başqa dillərdən alınmalardır.

V.İ.Lenin lüğət tərkibinin inkişafında dilin öz daxili imkanı ilə yanaşı alınmanın da rolunu xüsusi qiymətləndirirdi. Əsərdə göstərilir ki söz problemi xüsusi yer tutur. Sonra müəllif davam edərək yazır: "V.İ.Lenin bu məsələdə hər cür alınmanı deyil, zərurət əsasında olan alınmaları müsbət hal hesab edir, lüzumsuz olaraq əcnəbi söz işlətməyə isə dili zibilləmək, onun inkişafına mane olmaq kimi baxırdı". Bu xüsusda "Rus dilini təmizləmək haqqında" adlı əsərdə deyir: "Rus dilini

təmizləmək haqqında” adlı əsərdə deyir: “Rus dilini korlayırıq. Əcnəbi sözləri lüzumsuz yerə işlədirik. Onları düzgün işlətmirik. Недочоты və ya недостатки, ya da пробелы demək mümkün olduğu yerdə nə üçün gərək “defektlər” işlədilsin. Əlbəttə, ümumiyyətlə oxumağı, yenəci öyrənmiş bir adam onları səylə oxumağa girişəndə istər-istəməz qəzet ifadələrini mənimsəyir. Halbuki bizdə məhz qəzet dili də korlanmağa başlayır. Əgər oxumağı yeni öyrənmiş bir adamın təzə bir şey olaraq əcnəbi sözü işlətməsini bağışlamaq mümkündürsə, ədəbiyyatçıya bunu əsla bağışlamaq olmaz”.

Bu fəslin “Lüğətlərin mahiyyəti” adlı ikinci paraqrafında lüğətlərin əhəmiyyəti, onların mədəni inqilab vasitəsi olması, xalqın yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin zənginləşməsində lüğətlərin rolu haqqında Leninin mülahizələrindən danışılır.

Kitabın IV fəslini “V.İ.Lenin və nitq mədəniyyəti məsələləri” təşkil edir. bu fəsildə “Nitqin konkret məqsədi olmalı”, “məsələlər müəyyən plan əsasında aydınlaşdırılmalı”, “nitqdə ideya sadə və aydın şərh edilməli”, “nitq təmiz və təsirli olmalı”, “nitqdə uzunçuluğa yol verilməməli”. “oxucu və dinləyicinin düşüncəsi”, səviyyəsi nəzərə alınmalı, “hər mövzu müvafiq üslubda izah olunmalı” kimi nitq mədəniyyətinin Lenin müddəaları şərh edilir.

“Lenin və dilçilik” adlı kitabın demək olar ki, canını “V.İ.Lenin və SSRİ xalqları dillərinin inkişafı problemi” təşkil edir.

Müəllif bu fəslin “V.İ.Lenin milli siyasətində dil məsələsi” bölməsində əvvəlcə V.İ.Leninin fəhlə ittifaqının monolit birliyini yaratmaq üçün heç bir milli bölgü qoyulmamasını tələb etməsindən, bu birliyin könüllülük, hüquq bərabərliyi kimi mühüm prinsiplərindən danışır. Sonra isə Lenin milli siyasətində mühüm yer tutan dil məsələsindən bəhs edir. o, leninin milli siyasətində mühüm yer tutan dil məsələsindən bəhs edir. O, Leninin bu barədəki fikirlərini 3 maddə şəklində ümumiləşdirir. Bunlardan birincisi, “Dillərin tam hüquq bərabərliyi olmalı” maddəsidir. Müəllif burada yazır: “V.İ.Lenin dillərin hüquq bərabərliyini tərəqqi və inkişaf üçün əsas amillərdən, mühüm vəzifələrdən hesab edirdi”. O, buna misal olaraq Leninin aşağıdakı şüarını misal göstərir: “... dil barəsində bütün güzəştlər edilməli və maksimum hüquq bərabərliyi olmalıdır”.

Bunlardan ikincisi “məcburi dövlət dili olmamalı” maddəsidir. Bu maddədən bəhs edən müəllif qeyd edir ki, dil məsələlərindən danışılarkən bir sıra partiyalar Rusiyada məcburi olaraq bir ümumi dövlət dili qəbul olunmasını tələb edirdilər. Bu fikrin qızğın

müdafiəçiləri, xüsusilə irticaçılar və liberallar idi. Sonra müəllif davam edərək yazır ki, V.İ.Lenin dövlət dili haqqında liberal fəlsəfəsini ciddi şəkildə pisləyir və liberalların məcburi dövlət dili lazımdır müddəasının əksinə olaraq “Məcburi dövlət dili olmamalıdır” şüarını irəli sürür və müdafiə edirdi. “Lenin və dilçilik” adlı kitabçada Rusiyada rus dilinin məcburi dövlət dili kimi qəbul olunması nəticəsində iki nöqsana yol verilə biləcəyi barədə V.İ.Leninin dahiyənə fikri geniş şərh edilir.

V.İ.Lenin milli siyasətində dil məsələsinin üçüncü maddəsini “hər xalqın öz ana dilindən istifadə etməsinə geniş imkan verməli” hökmü təşkil edir. Burada Leninin hər bir xalqın ana dilinə yüksək qiymət verməsindən, hər bir anlayış, mühakimə, əqli nəticə xalqın, öz dogma dilində daha parlaq olub tez də dərk edilməsi barədə Leninin mülahizələrindən danışılır. Müəllifin həmin kitabında ana dili məsələsinə dair V.İ.Leninin “Bütün xalqların öz ana dillərindən azad və sərbəst istifadə etmələrinin təmin olunması”, “Əhalinin ana dilində təhsil almaq hüququ olması”, “Hər bir vətəndaşın yığıncaqlarda öz dilində danışmaq hüququ olmalı”, “Bütün idarələrdə ana dilinin tətbiq edilməsi” kimi prinsipləri çox aydın, yığcam, konkret şəkildə şərh edilir.

Kitabda V.İ.Leninin millətlərin və milli dillərin hüquq bərabərliyi şüarının SSRİ xalqları dillərinin sürətlə inkişafında rolu, V.İ.Lenin milli siyasəti sayəsində SSRİ-də dilçiliyin inkişafı kimi məsələlərə də müəyyən yer verilmişdir.

“V.İ.Lenin və dilçilik” adlı kitab dahi rəhbərin anadan olmasının 100 illik yubileyinə layiqli hədiyyə olmaqla bərabər, Azərbaycan dilçiliyinin də gözəl nailiyyətidir.

“Azərbaycan müəllimi”, 1 oktyabr 1969, № 78

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ (A.Qurbanovun eyni adlı əsəri barədə)

Müasir Azərbaycan ədəbi dili uzun illərdir ki, ali məktəblərimizdə tədris olunur. Doğrudur, bu vaxta qədər həmin kurs üzrə müəyyən məqalə və kitablar yazılıb çap edilmişdir, lakin bunlar proqram materiallarını tam və ardıcıl şəkildə əhatə edə bilmirdi. Həm də indi bunları tapmaq çətinidir. Xüsusilə fonetika, leksikologiya, frazeologiya, orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri ilə əlaqədar sahələrdə bir boşluq hiss edilməkdə idi. filoloji elmlər namizədi, dosent

A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabı bu boşluğu doldurmaq üçün yazılmış ilk dərslikdir.

Kitab sadə və aydın bir dildədir, tələbələrin bilik səviyyəsinə tamamilə uyğundur.

Kitabda fənnin mövzusu, məqsədi, Azərbaycan dili, onun təsir dairəsi və türk dilləri ailəsində mövqeyi, ədəbi dil, onun formaları (yazılı və şifahi ədəbi dil), üslubları və ümumxalq Azərbaycan dilinə əlaqə və münasibəti, danışq dili, dialekt və şivələr, ədəbi dil ilə danışq dilinin əlaqəsi və s. kimi mühüm məsələlərə yer verilməsi çox yaxşıdır. Bu, kursun başlanğıcı üçün də lazımlı və faydalıdır. “Fonetika və orfoepiya”, “yazı və orfoqrafiya”, “Leksikologiya”, “Frazologiya”, “Leksikoqrafiya” fəsiləri dərsliyin əsasını təşkil edir.

“Fonetika və orfoepiya” fəslinin birinci hissəsində, fonetikanın əhəmiyyətindən, fonetik tədqiqatın metodlarından, səs və fonem anlayışlarından, Azərbaycan ədəbi dilinin fonemlər sistemindən ardıcılıqla bəhs edilmiş, fonetik hadisə və qanunlara, heca və vurğu məsələlərinə imkan daxilində yer verilmiş, ayrı-ayrı məsələlər əsasən dəqiq şəkildə şərh olunmuşdur.

Orfoepiya dilçilik elmində ən az tədqiq olunmuş sahələrdəndir. Tədris prosesində bu məsələ daha çox çətinlik törədir. Buna görə də dərslikdə orfoepiyaya xüsusi yer verilməsi, orfoepiyanın əhəmiyyəti, formalaşma və inkişaf tarixi, orfoqrafiya ilə əlaqəsinin yığcam şəkildə araşdırılması, mövcud mənbələr üzrə saitlərin, samitlərin və bəzi qrammatik vahidlərin tələffüzünə aid əsas qaydaların verilməsi bu çətinliyi xeyli azaldır. Ümumiyyətlə, orfoqrafiyaya nisbətən orfoepiya az tədqiq olduğundan hələ bu günə qədər orfoepiyanın prinsipləri də dəqiq şəkildə müəyyənəşdirilməmişdir. Təssüf ki, bu dərslikdə də həmin məsələnin üzərindən sükutla keçilmişdir.

“Yazı və orfoqrafiya” fəslə də maraqlıdır. Burada, xüsusən qrafika haqqında məlumat, əlifbamızda hərflərin quruluşu, formaları, hərflərlə səslərin nisbəti məsələlərinə dair verilən izahat yenidir. Filoloq tələbələrin bunları yaxşı bilməsi vacibdir. Tələbələr bu fəsildə Azərbaycan yazısı, əlifba və onun tarixi, orfoqrafiyaya verilən tələblər, orfoqrafiyanın prinsipləri kimi mühüm məsələlər barədə də qənaətləndirici məlumat ala biləcəklər.

“Leksikologiya, frazeologiya” fəslə kitabın canını təşkil edir. Bu fəsil, demək olar ki, orijinal şəkildə işlənmişdir. Çox zaman dilçilik ədəbiyyatında leksikologiya semasiologiya və frazeologiya ilə qarışdırılır. Bu fəslin ən yaxşı cəhətlərindən biri odur ki, burada, dilin

lüğət tərkibinə daxil olan əsas vahidlər – leksik və frazeoloji vahidlər müəyyənləşdirilmiş, bunların oxşar və fərqli cəhətləri konkret misallarla aydınlaşdırılmışdır. Bu fəslin mühüm cəhətlərindən biri də burada leksik və frazeoloji vahidlərin birtərəfli deyil, hərtərəfli işlənməsinə cəhd edilməsidir. Bu fəsildə leksikanın əsas vahidi olan sözə daha geniş yer verilmiş, söz həm quruluş, həm məna – semantik cəhətdən, həm də işlənmə dairəsinə görə nəzərdən keçirilmiş, sözün üslubi imkanları və mənşəyi diqqətlə tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyası haqqında sistemli məlumatlar da bu kitabda rast gəlinir. Burada əvvəlcə lüğətlərin əsas tipləri – ensiklopedik və filoloji lüğətlər haqqında elmi məlumat verilmiş, lüğətlərin tərtibinə dair nümunələr göstərilmiş. Lüğətçilik sahəsində sovet dövründə görülmüş işlər nəzərdən keçirilmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz kitabda müəyyən nöqsanlar da vardır. Məsələn, sözün semantik cəhətdən bəhs edən hissələr yaxşı işlənsə də, müəllif bir çox hallarda tək-tək misallarla kifayətlənmişdir.

Kitabda bu cür nöqsanlı cümlələrə də rast gəlinir: “Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra lap ilk günlərdən xalqımız, dilimiz haqqında olan müxtəlif uydurmalar ləğv edilməyə başlandı” (11) (?).

Bu cür kiçik nöqsanlar, əlbəttə, kitabın dəyərini azaltmır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair dərslik yaradılması, şübhəsiz, təqdirəlayiqdir. Gələcəkdə orta məktəblərimizin Azərbaycan dili proqramlarına leksikologiya və frazeologiya məsələlərinin yığcam şəkildə daxil edilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də bu kitab orta məktəblərin müəllim və şagirdləri üçün faydalı olacaqdır.

C.Cəfərov, Q.Kazımov, filoloji elmləri namizədləri

“Azərbaycan müəllimi”, № 85 (1934)

22 oktyabr 1967-ci il

ƏDƏBİ DİL VƏ ONUN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI

(N.Xudiyevin eyni adlı əsəri haqqında)

Hər bir xalqın mədəni səviyyəsi həm də o xalqın dilinin lüğət tərkibinin, ədəbi dilinin zənginliyi ilə ölçülür. Odur ki, sovet dövləti yarandığı gündən milli dillərin inkişafına, xalqların ədəbi və mədəni irsinin toplanmasına və zənginləşməsinə xüsusi qayğı göstərilir. Lenin

milli siyasəti ardıcıl olaraq həyata keçirilir. Hər bir milli dilin inkişafı SSRİ-də yaşayan digər qardaş xalqların dillərinin bir-birinə qarşılıqlı təsirini inkar etmir, əksinə dillərin qarşılıqlı təsiri ayrıca götürülmüş hər bir milli dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Bu isə dillərin inkişafına təsir göstərən bir sıra ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ xalqlarının ədəbi dillərində ümumi leksik fondunun yaranması inkaredilməz faktdır. Bu faktın özü həmin sahədə elmi tədqiqatların inkişaf etdirilməsini, alınmaların araşdırılmasını, əsas qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu mənada V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dosenti Nizami Xudiyevin bu yaxınlarda çapdan çıxmış “Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları adlı əsəri belə bir xeyirxah məqsəddə xidmət edir. Burada müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsinin konkret bir yolundan – sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilində işlənən alınma söz və ifadələrdən, kənar dil elementləri əsasında yeni söz yaradıcılığı və bu əsasda ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsindən bəhs edir.

Kitabda alınma söz anlayışının izahına xüsusi yer ayrılır, bunların meyarı müəyyənləşdirilir. “Alınmalar” termininin “alınma söz” termininə nisbətən daha geniş anlamda başa düşülçəli olduğu fikri irəli sürülür. Çünki “alınma söz” termini yalnız leksik alınmalar anlamını ifadə edir. Ümumiyyətlə, “alınma” isə müxtəlif dil qatlarını ifadə edə bilər. Burada həm fonetik, həm leksik, həm morfoloji, həm sintaktik, həm də semnatik vahidlərin alınmasından söhbət gedə bilər.

Müəllifin kalkalar haqqında fikri də maraqlıdır:

“... kalkalar dilin öz daxili imkanları hesabına yaransa da, onların meydana çıxması üçün bilavasitə etimon dilin təsiri olur, belə ki, etimon dilin təsiri ilə əvvəla, sözün və ya ifadənin bütün komponentləri müvafiq surətdə kalka olunur. Digər tərəfdən isə, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, struktur eyniliyi saxlanılır, daha doğrusu, söz birləşməsi söz birləşməsinə, söz sözə kalka edilir.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, kalkalar söz yaradıcılığının bir forması olub, dilin daxili imkanları hesabına kənar dil elementlərinin təsiri ilə yaranan dil vahidləridir”.

Kitabın “Alınma sözlər və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri” bölməsində dlimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi kənar dil elementlərinin oynadığı roldan, bunun dilin öz təbii inkişafı üçün zəruri tələbatla bağlı olduğundan bəhs edilir.

Alınma sözlər, kənar dil elementləri daxil olduğu dilin fonetik-qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır. Ona görə də xüsusi müşahidə və tədqiqat aparmadan bir sıra yad sözlərin alınma olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Əlbəttə, Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsi ən əvvəl öz daxili imkanları ilə bağlıdır. Lakin bu prosesdə alınma sözlər də az rol oynamır. Müəllif bu fikirləri tutarlı faktlarla, zəngin dilçilik ədəbiyyatı süzgəcindən keçirərək, dünyanın bütün zəkalarının fikirləri ilə əlaqələndirir. İkidillilik və dillərin bir-birinə təsirini Çingiz Aytmatovun belə bir fikirlə əsaslandırır: "... bilinqvizm müxtəlif dillərin deməli, müxtəlif təfəkkür formalarının, dünya duyumunun qovuşmasıdır. Bu isə elm və mədəniyyətin həmhüdəd sahələrindən bütün hadisələr kimi şüurun yeni səviyyəsini yaradır ki, bunlarsız incəsənət ola bilməz. Beləliklə, bilinqvizm vasitəsilə insan mənliliyinin təzahüründə əks olunan elə yeni formalar tapırıq ki, həyat özü göstərdiyi kimi bunlar saysız-hesabsızdır". Bilinqvizm hadisəsinə sənətkar ümumbəşər mədəniyyətinin yeni aspekti kimi baxır.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yollarını təsəvvür etmək üçün əsərdə verilmiş bölgüyə diqqət yetirmək kifayətdir. Bu bölgüdə rus dili və rus dili vasitəsilə keçən Avropa mənşəli alınma sözlər ayrı-ayrı semantik qruplarda verilmişdir. Dərs vəsaitində müəllif ədəbi dilimizi zənginləşdirən vasitə kimi yalnız sadə alınma sözlərdən deyil, söz yaradıcılığı prosesində mühüm rol oynayan kənar dil elementlərindən – düzəltmə sözlərdən mühüm rol oynayan kənar dil elementlərindən – düzəltmə sözlərdən də geniş şəkildə bəhs edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə kök etibarilə alınma olan bir çox düzəltmə sözlər daxil olmuşdur. Bunların bir hissəsi alınma sözlər bazası əsasında Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri ilə əmələ gəlmişdirsə, digər hissəsi rus və ərəb – fars dili şəkilçiləri düzələn sözlərdir. Hər iki hal Azərbaycan ədəbi dilini daha da zənginləşdirən vasitə kimi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Kitabda bu xüsusiyyətlər çox diqqətlə və yaradıcılıqla araşdırılmışdır və semantik cəhətdən qruplaşdırılmışdır. Rus və Avropa mənşəli sözlərdən Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə yeni sözlər yaradılmasından bir qrupda, ərəb-fars mənşəli sözlərdən Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə yeni sözlər yaradılmasından isə digər qrupda bəhs edilir. Rus, Avropa və ərəb-fars dillərinə məxsus şəkilçilərlə yeni sözlər yaradılması üçüncü bir qrupda tədqiq edilir. Burada alınma

vahidlər əsasında saz yaradıcılığı prosesinin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri meydana çıxır.

Dilin leksik tərkibinin mühüm bir hissəsini də mürəkkəb sözlər təşkil edir. Alınma mürəkkəb sözlər bu tərkibdə xüsusi lay təşkil edir. müəllif belə sözləri hər iki komponenti rus-Avropa mənşəli mürəkkəb sözlərə və rus-Avropa mənşəli sözlərlə öz sözümdən ibarət vahidlərə ayırır və ikinciləri alınma komponentin işlənmə yerinə görə təsnif edir. Bu bölmədə izafət birləşmələri, onların dilimizdə get-gedə azalmasından və onlara müvafiq qarşılıq-axtarılmasının vacibliyi məsələsindən çox haqlı olaraq bəhs edilir.

Kitabda dil elementlərinin təsiri ilə dilimizə daxil olmuş, yaxud da dilimizdə formalaşmış vahidlərdən olan “əlavəli sözlər”dən bəhs edilir, belə sözlərin içərisində verilməli olduğu əsaslandırılır.

Kitabın son bölməsi “Alınma sözlərdə leksik paralellik” adlanır. Məlum olduğu kimi, müəyyən bir anlayışı bildirmək üçün dildə müvafiq sözlərin olmasına baxmayaraq, bəzən başqa dildən də həmin anlayışı bildirmək üçün söz alınır. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu proses dili yalnız artıq sözlərlə zibilləyə bilər. Lakin müəllif, bizcə, çox düzgün mövqedə dayanır. O, göstərir ki, alınan söz Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğun gəlib yaşamaq hüququ qazanırsa, əvvəlcədən dilimizdə mövcud olan sözlə paralel işlədilir. Belə sözlər eyni leksik-semantik xüsusiyyətə malik olub, sinonim cərgələr yaradır. Ümumişlək sözlərdən sinonim cərgələr nə qədər çox olarsa, bu dilin zənginliyini göstərir. Lakin bu fikri terminlərin paralelliyinə şamil etmək olmaz. Doğrudan da dilimizdə memar, islahat, duyum, nümunə sözləri olduğu halda, arxitektör, reforma, intuisiya, etalon sözlərini alıb işlətməyə heç biri ehtiyac yoxdur.

Nizami Xudiyevin yazdığı bu əsər ədəbi dilimizin zənginləşməsi yollarının tədqiqinə həsr edilmiş və inanırıq ki, ədəbi dilimizin gələcəkdə daha geniş miqyasda öyrənilməsinə lazımı kömək göstərəcək, tələbələrin, müəllim və oxucuların bu sahədə məlumatını daha da zənginləşdirəcəkdir.

*Bayram Əhmədov, Cəfər Cəfərov, filologiya elmləri
namizədləri, dosent
“Gənc müəllim” qəzeti, 8 yanvar 1988-ci il*

DOS. HƏSƏN MİRZƏYEVİN
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN İXTİSAS KURSU ADLI
ƏSƏRİ BARƏDƏ

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin qrammatikası filoloji fakültədə geniş şəkildə tədris olunur. Buna baxmayaraq, bu fənnə aid hələlik mükəmməl bir dərslik çap olunmamışdır. Elə buna görə də bir çox mövzular, o cümlədən qrammatikanın giriş hissəsi haqqında məlumat həddindən artıq səthidir. Belə bir vəziyyət tələbələrin, xüsusən qiyabiçi tələbələrin işini çətinləşdirir. Onlar qrammatikanın giriş hissəsində olan mövzulara aid ümumiləşmiş və yığcam bir ədəbiyyat tapa bilmirlər. Vəsaitin yazılma yazılması məhz belə bir ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

Uzun illərdən bəri həmin fəndən müəhazirə oxuyan müəllif “Dil”, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan dilinin qolları”, “Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası”, “Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasının başqa elmlərlə əlaqəsi” adlı mövzuları vəsaitdə çox dəqiq şəkildə, sadə dildə şərh etmiş, irəli sürdüyü fikirləri dil faktlarına əsasən nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qrammatikanın başqa elmlərlə, xüsusən, fəlsəfə və məntiqlə əlaqəsinə müraciət etməklə keçinmək olmur. Halbuki, bu məsələ, qrammatikanın fəlsəfə və məntiqlə əlaqəsi Azərbaycan dilçiliyində ayrıca bir paragraf şəkildə işlənməmişdir. O, öz əksini birinci dəfə bu vəsaitdə tapmışdır.

Vəsaitin tezliklə çap olunması zəruridir.

10 aprel 1971
Həsən Mirzəyev. Filologiya məsələlərinə dair
tədqiqatlar, mülahizələr və rəylər. Bakı, 2006

DOS. HƏSƏN MİRZƏYEVİN
“AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEL (XÜSUSİ KURS)” ADLI DƏRS
VƏSAİTİ BARƏDƏ

Azərbaycan dilçiliyində lazımı şəkildə öyrənilməyən, dilimizin milli orijinallığını daha yaxşı saxlayan, leksik-semantik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə bütün nitq hissələrindən seçilən, morfologiyanın təxminən 40%-ni təşkil edən fel bəhsini tələbə ətrafı şəkildə öyrənmədən ondan yaxşı ixtisasçı olmaz.

Fel dilçilik üzrə keçilən bir çox mövzuların açarı rolunu oynayır. Belə ki, bu dilçiliyin semasiologiya, leksikologiya, etimologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı, sintaksis, üslubiyyat, fonetika, tarixi qrammatika kimi şöbələri ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Feli yaxşı bilməyən tələbə frazeoloji birləşmələri, çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim sözləri, söz birləşmələrini, sintaktik əlaqələri, cümlə üzvlərini, təktərkiibli cümlələri, tabeli mürəkkəb cümləni, ismin hallarını, düzəltmə isim və sifətləri, qoşmaları və s. bir sözlə, dörd il müddətində tədris olunan neçə-neçə bəhs və mövzuları başa düşməyəcəkdir.

Fel bəhsinin uzun illərdən bəri filologiya fakültəsində xüsusi kurs, xüsusi seminar şəklində keçməsinə baxmayaraq, ona aid elə bir dərs vəsaiti yoxdur. Bu baxımdan 20 ildən artıq bir müddətdə ali məktəbdə fel bəhsini tədqiq və tədris edən, bu sahənin yaxşı mütəxəssisi kimi tanınan, 4 dərs vəsaiti, 2 proqram, 30-dan artıq elmi məqalənin müəllifi olan dos. H.Mirzəyevin 25 ç/v həcmində yazdığı bu vəsait faydalıdır.

Bu sanballı dərs vəsaitində Azərbaycan dili fellərinin leksik, semantik, frazeoloji, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik xüsusiyyətləri, onun nitq hissələri içərisindəki yeri, tələbələrin çətin qavradığı və tədris zamanı böyük mübahisələrə səbəb olan təsir, növ kateqoriyaları, feli sifət, dərslilik və dərs vəsaitlərində lazımi qədər öz əksini tapmayan bir çox məsələlər ətraflı şəkildə izah olunmuşdur.

Dərs vəsaitinin “Maarif” nəşriyyatında, özü də göstərilmiş həcmdə çap olunması daha faydalıdır.

Bu vəsait ali məktəblərin filologiya, pedaqogika və məktəbəqədər tərbiyə fakültə tələbələri, aspirant və orta məktəb müəllimləri üçün çox faydalıdır.

***Həsən Mirzəyev. Filologiya məsələlərinə dair
tədqiqatlar, mülahizələr və rəylər. Bakı, 2006***

**PROF. HƏSƏN MİRZƏYEVİN “AŞIQ POEZİYASINDA
YAŞAYAN ADLARIMIZ VƏ TARİXİMİZ” ADLI
DƏRS VƏSAİTİ BARƏDƏ**

Onomastik vahidlər-toponim, antroponim, kosmonim, hidronim, zoonim və s. “Müasir Azərbaycan dili” fənninin leksikologiya adlanan hissəsində tədris olunur.

Dərsliklərimizdə bu sahəyə aid məlumat az olduğu üçün belə bir dərs vəsaitinin yazılması və nəşrə hazırlanması lazım bilinmişdir. Ta qədimdən el nəğməkarı, şairi, rəqqası hesab olunan şaman, varsaq, ozan, dədə, yanşaq adları ilə tanınan aşıqlar Azərbaycan xalqının yaşadığı yerləri, qonşuluq etdiyi ölkələri qarış-qarış gəzmiş, onların toy-düyünündə fəal iştirak etmiş, yadelli işğalçılara qarşı müharibələrdə fədakar adlara dərindən bələd olmuş, onlara öz yaradıcılıqlarında xalqın işlətdiyi şəkildə vəsf etməyə imkan tapmışdır. Ona görə də aşiq yaradıcılığı onomastik vahidlər üçün tükənməz bir xəzinədir. Belə ki, aşiq yaradıcılığı yüzlərlə dağ, kənd, şəhər, qala, körpü, tayfa, qəbilə, soy, nəsil və s. adlarını mühafizə edib saxlayır, onu nəsildən-nəsilə, əsrdən-əsirə ötürmək işində ensiklopediya rolunu oynayır.

Dərs vəsaitində türk xalqlarına məxsus Qoşqar, Murov, Murğuz, Ketı, Əyricə, Vers, Tərtər, Xaçın, Qarqar, Arpa, kür, Araz, Qaraman, Şeki, Şirvan, Hors, Kotanlı və s. bu kimi neçə-neçə etnonimlər tədqiqata cəlb olunur.

Dərs vəsaiti tarix, coğrafiya, dil və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində çox faydalıdır.

*Həsən Mirzəyev. Filologiya məsələlərinə dair
tədqiqatlar, mülahizələr və rəylər. Bakı, 2006*

**PROF. HƏSƏN MİRZƏYEVİN
“DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TOPONİMLƏRİ VƏ
ŞİVƏ SÖZLƏRİ” ADLI KİTABI (DƏRS VƏSAİTİ) BARƏDƏ**

Xalqımız ermənilər tərəfindən fiziki soyqırırma, deportasiyaya məruz qalmazdan, var-dövləti talan olmazdan hələ çox-çox qabaqlar mənəvi soyqırımına düşər olmuş, yəni onomastik vahidləri tədricən dəyişdirilmiş, 1980-1990-cı illərdə isə tamamilə erməniləşdirilmişdir. Həmin illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan faciəli şəkildə didərgin salınması, pərən-pərən düşməsi, Azərbaycanın müxtəlif regionlarına

dağılması ucbatından onun folklorunu, dialektoloji materiallarını toplamaq qeyri-mümkün olmuşdur. Ancaq buna baxmayaraq, xalqımız Ermənistanın qədim sakinləri olduğunun ən bariz şəkildə özündə əks etdirən türk mənşəli onomastik vahidləri müəyyənləşdirib təhlil süzgəcindən keçirmək, bununla da azərbaycanlıların bu torpağın qədim sakinləri olmalarını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq çox vacibdir. Həmçinin çətinliklərə baxmayaraq, Ermənistanın ayrı-ayrı bölgələrində yaşamış əhalini tapıb, onların folklor yaradıcılıqlarını, dialektoloji materiallarını toplayıb sistemləşdirmək, belə bir xəzinənin məhv olmamasına çalışmaq hər birimizin müqəddəs borcudur. Bu mənada prof. H.Mirzəyevin bu sahədəki xidmətini xüsusi göstərmək lazımdır. O, uzun illərin zəhməti, özünün sağlamlığını vermək, müxtəlif tarixi sənədləri araşdırmaq, külli miqdarda dilçilik materiallarını nəzərdən keçirmək, öz hafizəsini səfərbər etmək nəticəsində çox faydalı bir əsər “Dərələyəz mahalının toponimləri, şivə sözlər və onların lüğəti” adlı əsər yaza bilmişdir.

Əsər bir neçə bölməni əhatə edir. I bölmə Dərələyəzdə olan onomastik vahidlərə həsr olunmuşdur. Burada həmin regionda olan bütün onomastik vahidlərin etimoloji və linqvistik təhlili verilmişdir. II bölmədə Dərələyəz mahalında bəzi şivə sözləri və onların arealından bəhs olunur. Bununla bağlı çox zəngin şivə sözlərin lüğəti verilmişdir.

Bir sözlə, əsərdə o regionda yaşamış əhəlinin tarixi coğrafiyası maddi və mənəvi sərvətləri barədə çox dəyərli məlumatlar vermişdir.

Əsərin çap etdirilərək oxucu kütləsinə və eləcə də tələbələrə çatdırılması çox faydalı olar.

*Həsən Mirzəyev. Filologiya
məsələlərinə dair tədqiqatlar, mülahizələr və
rəylər. Bakı, 2006*

MAHİRƏ HÜSEYNOVANIN “XIX-XX ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN AŞIQ VƏ EL ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN LİNQVOPOETİKASI” KİTABI BARƏDƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Müasir Azərbaycan Dili kafedrasının müdiri Mahirə Hüseynovanın yazdığı, Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin əmrinə əsasən çap edilmiş “XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikasi” kitabı zəruri dərs vəsaiti kimi bu sahədəki boşluqların doldurulması istiqamətində əhəmiyyətli addımdır. Yada salsaq ki, ümumilikdə onomastik vahidlərin linqvopoetikasi dilçiliyimizdə mütəmadi araşdırılan mövzulardan deyil, o zaman xanım Mahirə Hüseynovanın ortaya çıxartdığı kitabın əhəmiyyəti daha aydın görünür. ADPU nəşriyyatında hazırlanaraq universitetin mətbəəsində çap olunan dərs vəsaitinin təkcə tələbələr arasında deyil, bu sahə üzrə məşğul olan mütəxəssislərin də stolüstü kitabına çevriləcəyini əminliklə demək olar.

Dərs vəsaitində XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında (Dərələyəz mahalı üzrə) işlənmiş onomastik vahidlərin ayrı-ayrı növləri- antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər aşiq və el şairlərinin əsərlərindəki nümunələr üzrə araşdırılır. Onu təəssüf hissi ilə qeyd etmək ki, Qərbi Azərbaycanda tarixən yaşamış azərbaycanlılar artıq 30 ilə yaxındır ki, öz iradələrinin ziddinə olaraq orada yaşamırlar. Onlar 1988-ci ildə Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasının tarixi və təbii bir parçası olan Dağlıq Qarabağa iddiaların ilk qurbanına çevrilmiş və ölüm qorxusu altında həmin ərazilərdən çıxarılmışlar. Dosent Mahirə Hüseynovanın tədqiqata cəlb etdiyi şifahi ədəbiyyat nümunələri min illər ərzində bu ərazilərdə yaşamış insanların son iki əsrdə yaratdıqlarıdır. Kitabın redaktoru, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Buludxan Xəlilov alimin gərgin əməyinin elmi nöqtəyi-nəzərdən faydalılığını göstərməklə bərabər, buna görədir ki, onun mənəvi dəyərlərini də vurğulamağı zəruri sayaraq yazır: “Qərbi Azərbaycandakı (indiki Ermənistan) onomastik vahidlərin tədqiq olunmasının elmi-nəzəri əhəmiyyəti, ilk növbədə azərbaycanlıların, həmçinin burada mövcud olan etnik qrupların və tayfa birləşmələrinin Azərbaycan tarixində oynadığı rolun müəyyən edilməsində, yer-yurd adlarında qorunan milli və mədəni irsin öyrənilməsində XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin

əsərləri güclü mənbələrdən hesab olunur.” Həmin mənbələr əsasında bu ərazilərdə yaşamış soydaşlarımızın uzaq minilliklərə gedən izini aydın görmək mümkündür. Mahirə Hüseynovanın tədqiqata cəlb etdiyi böyük bir ədəbi irsdən seçilərək təqdim olunan nümunələrdə hər bir xüsusi ad şərh edilir, onlar ayrı-ayrı mənbələrdəki mövcud faktlarla tutuşdurulur, saf-çürük edilir. Bu zaman tarixi proseslər nəticəsində dildə baş vermiş fonetik, qrammatik, semantik, etimoloji səviyyələr üzə çıxarılır, müəyyən sistem üzrə zəruri hallarda qohum dillərdə həmin xüsusi adların fərqli formaları müəyyənləşdirilir. Geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulan vəsaitin hazırlanması zamanı xanım Hüseynovanın dərslərində tələb olunan klassik prinsiplərə əməl etməklə bərabər, bu prinsiplərə yaradıcı yanaşma tərzində də maraqlıdır.

Dərs vəsaitindəki yeddi bölmənin hər birində onomastik vahidlərin linqvopoetikasi konkret nümunələr əsasında araşdırılır. Bu araşdırmalarla bərabər, müəllif dilçilərimizə müraciəti də yaddan çıxarmayaraq yazır: “Aşıq və el şairlərimizin yaradıcılığındakı ifadə vasitələrinin alınma, dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, arxaizm və tarixizmlər, çoxmənalı və omonim sözlər, sinonim və antonimlər, frazeoloji semantika, morfoloji göstəricilər, sintaktik vahidlər və digər əlamətlərin üzə çıxarılması ilə bərabər, onomastik leksikanın linqvopoetik özəlliklərinin araşdırılması da olduqca vacib və aktualıq kəsb edən problemlərdəndir”. Əlbəttə, kitabın müəllifi tamamilə haqlıdır və gözləmək olar ki, dilçi alimlərimiz Qərbi Azərbaycanın indiyə qədər tədqiqə cəlb edilməmiş folklor nümunələrini müəyyən aspektlərdən öyrənməyə ciddi diqqət göstərəcəklər.

Bəlli olduğu kimi, dərslər vəsaitlərinə tələbat ilk növbədə onun operativliyi və aktuallığı ilə səciyyələnir. Bunlarla bərabər, həmin materiallar fundamental elmi əsaslarla şərh edilməli, inandırıcı olmalıdır. Dərs vəsaitlərinin dərslərlərdən incə bir fərqi, həssaslığını da yada salmaq ki, vəsaitlərdə təkcə ümumən qəbul edilmiş bilgiler deyil, müxtəlif fikirləri ehtiva edən yanaşmalar da yer tapıb bilər. Həmin yanaşmalarda hələlik elmdə vahid qənaət halında qəbul edilməyən, müxtəlif baxışları əks etdirən məqamlar ola bilər. Bu isə dərslər vəsaitindən istifadə edən tələbələrə və yaxud gənc elmi işçilərə yeni axtarışlara təhrik edəcək metod kimi maraqlıdır. Vurğulamaq lazımdır ki, Mahirə Hüseynovanın vəsaitində belə məqamlar yer alıb və bu təqdirəlayiqdir.

Bütün bunlarla bərabər, dosent Mahirə Hüseynovanın təqdim etdiyi dərslər vəsaitində klassik yanaşmaların dəyişilməz prinsipləri

gözlənilir: kitabdakı fəsillərin mətnləri tədris fənninin tematik planlarına uyğun, məntiqi ardıcılığı ilə fərqlənir, fəsillərin tematikasına uyğun olaraq təqdim edilən materiallar şərh olunur və hər bir fəslin sonunda ümumi nəticələr verilir. Təqdirəlayiq metodika ilə dərs vəsaitinin oxucuları “sadədən mürəkkəbə qədər” gələ bilər, elmi terminologiyaların bezdirici ab-havasını yaşayırlar. Dosent Mahirə Hüseynovanın hər bir fəsilə uyğun olaraq apardığı ümumiləşdirmələr əsas fikir və nəticələri, mübahisə doğurmayan və mübahisəli görünəcək fikirləri də ancaq təqdim etməklə kifayətlənmir, həmin təqdimatlarda əlavə elmi araşdırmalara həvəsləndirən məqamlar da yer alır. Bütün bunlar isə dərs vəsaitinin qiymətini artırır.

Dərs vəsaitinin diqqətçəkən müsbət keyfiyyətlərindən biri isə tədqiqata cəlb edilmiş aşiq və el şairlərinin geniş siyahısı, həmin siyahını zənginləşdirən yaradıcılıq nümunələridir. Burada XIX-XX əsrlərdə Dərələyəz mahalında yaşamış, sonralar özləri tarixi ərazilərimizdən kənarda sığınmağa məcbur olsalar da, mənən o yerlərdən ayrılmayan, bədii yaradıcılıqlarında minillik vətənimizin ab-havasını yaşadan insanların yaratdığı ədəbi nümunələri görürük: Aşiq Nəbi, Aşiq Əhməd, Aşiq Baloş, Aşiq Bəylər, Aşiq Kirman, Aşiq Səyyub, Cırranlı Aşiq Məhəmməd və onlarla aşiq və el şairlərimizi yenidən kəşf edirik.

Ümumiyyətlə, birmənalı demək olar ki, dosent xanım Mahirə Hüseynova əməkdar elm xadimi, professor Həsən Mirzəyevin Dərələyəz folkloru ilə bağlı başladığı böyük və şərəfli işin davam etdirilməsində növbəti ardıcıl addımlarından birini də atıb.

**BÖYÜK ŞƏXSİYYƏT ƏZİZ ƏLİYEVİN ŞƏXSİ
NÜMUNƏSİ**

Xalqımızın ən yüksək mənəvi zirvələrindən birini də tibb elmləri doktoru, professor Əziz Əliyev fəth etmişdir. Ə.Əliyevin həyat və fəaliyyəti səhiyyəimizin inkişafında, ictimai və dövlət quruculuğu işində bütöv bir mərhələni təşkil edir. 1920-ci ildən başlayaraq o, ta ömrünün son gününədək səhiyyə, təbabət və dövlət strukturlarında yüksək məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Əziz Əliyevə hansı vəzifə tapşırılsa, onu vicdanla, namusla, qeyrətlə, xalqına sadıq qalaraq yüksək səviyyədə yerinə yetirmiş, dəfələrlə mükafatlandırılmış, ordenlərlə təltif olunmuş, Ali Sovetə deputat seçilmişdir. Belə bir görkəmli şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini öyrənmədən xalqımızın həyatının bütöv bir mərhələsini – 1920-60-cı illərin tarixi salnaməsini yazmaq, yaratmaq mümkün deyildir.

İndiyə qədər belə bir elm və dövlət xadiminin həyat və fəaliyyəti barədə iri həcmli monoqrafiyalar yazılmamışdırsa, dissertasiyalar müdafiə olunmayıbdırsa, bu bizim öz soykökümüzə, xalqımızın görünən və düşünüən beyni olan ziyalılarımıza qarşı etinasızlığımızdan başqa bir şey deyil. Belə bir şəxsiyyətin həyat və yaradıcılığı barədə kiçik bir fakt, kiçik bir detal da gərək nəzərdən qaçırılmasın.

Ə.Əliyevin ata-babası bizim kənddəndir. Ermənistanın Əştərək rayonunun Hamamlı kəndindən. Ə.Əliyev haqqında ilk məlumatı mən yaşlı adamlar və eləcə də atamdan almışam. Onlar deyirdilər ki, Əziz Əliyev bizim kəndlimiz Kalba Qurbanəlinin nəvəsi Məmmədkərimin oğludur. Kalba Qurbanəli Yerevanın məşhur xanlarından biri olan Əli xanla qohum olmuş, yəni Əli xan Qurbanəlinin qızı ilə evlənmişdir. Xan onlara Yerevanda yaxşı bir mülk vermiş və köçüb Yerevan şəhərinə getmişlər. O nəsilədən, Kalba Qurbanəlinin övlad və nəvələrindən bir çox görkəmli şəxslər yetişmişdir. Onlar hələ Nikolay hakimiyyəti dövründə ad-san qazanmışdılar. Əkbər (Əziz Əliyevin əmisi, Qurbanəlinin oğlu) Zəngibasar mahalında böyük bir ərazidə qlava işləmişdir. Çox igid bir adam idi. Bir dəfə İran şahı gəlib Yerevandan Tiflisə gedərkən onu qarşılayanlardan biri də Əkbər olmuşdur. O, İran şahının qarşısında at oynadaraq 1 km məsafədə neçə metrədən bir yerdə düzülmüş dəmir pulları atı dördnala çaparaq bir-bir yığmışdır. İran şahı

onun bu məharətinə heyran qalmış, oradaca İranın ən yüksək ordenlərindən biri ilə təltif olunması haqqında sərəncam vermişdir.

Atam bu ailə haqqında xatirələrində deyərdi: “Biz onlarla axırıncı dəfə, 1920-ci illərdə Şərur rayonunun Şahtaxtı və Cənubi Azərbaycanın Ərəblər kəndində görüşmüşük, 1917-1918-ci illərdə erməni-müsəlman davasında dədə-baba yurdumuzdan qovularkən qaçıb əvvəlcə Türkiyəyə, sonra da İrana keçdik. Bütün yaşlı adamların, uşaq və qadınların əksəriyyəti bu ağır vəziyyətə dözməyib qırıldılar. 600-700 nəfərdən cəmi 30-40 adam qalmışdı. Gəlib Ərəblər kəndinə çıxdıq. Atam-anam da bu kənddə vəfat etmişlər. Qəbirləri də bu Ərəblər kəndində qaldı. Əzizin atası Məmmədkərim Əmi bizi yaxşı tanıyırdı. Yerevanda yaşayanda Əkbər qlava ilə bizə çox gəlib-gedərdilər. Əziz Əliyev də bizə çox kömək etdi. O, məndən 6-7 yaş böyük olardı.

1920-ci və ya 1921-ci ildə, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra biz öz yerimizə - Əştərək rayonunun Hamamlı kəndinə qayıdası olduq. Ərəblər kəndindən Şahtaxtına gəldik. Əziz Əliyev orada həkim işləyirdi. Bir neçə gün də orada qaldıqdan sonra onlardan ayrılıb, cəmi 30 nəfərə yaxın adam öz kəndimizə qayıtdıq. Sonra eşitdiyimə görə onlar da Bakı şəhərinə köçmüşlər.

Prof. Əziz Əliyev haqqında nisbətən geniş məlumatı mən 1949-cu ildə aldım. Həmin il ali təhsil almaq üçün Bakıya gəldik. Bakıda heç yeri və heç kəsi tanıyırdıq. Əsgəri xidmətdə olan əmimiz oğlu Lətif tapdıq. O, bizi Əziz müəllimin bibisi Ümgülsüm nənəgilə apardı. 3 gün onlarda qaldıq. Ümgülsüm nənə xoşsifət, güləruz, ağbircək bir qadın idi. Bizi çox mehribanlıqla qarşıladı. Xüsusilə əmimiz oğlu Lətiflə bir ana-övlad kimi görüşdülər. Lətif onlara tez-tez gedib-gəlirmiş. Ümgülsüm nənə qızı və nəvələri lə birlikdə yaşayırdı. İki nəvəsi Kamil və Şamilə də tanış olduq. Şamil vəfat etmişdir. Allar rəhmət eləsin. Kamil Əliyev isə hazırda bizim ən gözəl, dünya şöhrətli xalçaçı rəssamımız “Azərxalça” yaradıcılıq birliyinin direktorudur. O vaxt bu qardaşlar bizə çox mehribanlıq göstərdilər. Bakının bir çox görməli yerləri ilə bizi tanış etdilər, hətta bir axşam filarmoniyaya Aşıq Əsəd və Aşıq Mirzənin iştirakı ilə keçən bir konsertə apardılar. Birinci dəfə idi ki, biz belə gözəl tarixi bir konsertə baxırdıq. Ümgülsüm nənə, Kamil və Şamil Bakıda yaşayan qohumları, xüsusilə Əziz Əliyev haqqında bizə çox söhbət etdilər. Mən professor barədə geniş məlumat əldə etdim.

Pedaqoji məktəbi bitirdiyimizə görə Maarif Nazirliyindən icazə kağızımız olmadığı üçün sənədlərimizi instituta götürmədilər. Vəziyyəti Ümgülsüm nənəyə danışdıq. Gedib icazə kağızı aldıqdan sonra

gələcəyimizi söylədik. O dedi: “Neynəyək, gedin, alandan sonra gələrsiniz. Ancaq gələndə mənə heç nə yox, çoxlu əvəlik, ağpencər, qızılqol, kəklikotu, sarıçiçək gətirərsiniz. Mən o yerin ətrini həmin otlardan alaram”.

Kəndə qayıtdıqda ermənilərin yeni bir hiyləsinin – Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycana köçürülməsi, yəni yeni təmizləmə kampaniyasının başladığını gördük. Həmin il bizim kəndimizi də yarı xoş, yarı zor Salyan rayonuna köçürdülər. Bu 3-cü dəfə idi ki, ermənilər tərəfindən öz yurd-yuvamızdan didərgin salınırdıq. 1905, 1918, 1949-cu illər. Azərbaycanlılarla necə də vəhşicəsinə bir rəftar.

1953-cü ildə mən ADU-ya qəbul oldum. Beşinci kursda oxuyanda prof. Əziz Əliyevin Bakı Bərpa və Cərrahiyyə xəstəxanasında baş həkim işlədiyini öyrəndim. Tələbə yoldaşım – indi televiziya və radio şirkətində ədəbi dram verilişləri baş redaktoru müavini işləyən şair İbrahim Göyçaylının ayağı onu çox incidirdi. İbrahimə dedim ki, mənim qohumum xəstəxanada baş həkim işləyir. Onun yanına gedək, həm mən özümü ona tanışlıq verim və həm də xəstəliyini göstərək. mənimlə razılaşdı. Bir gün axşam tərəfi həmin xəstəxanaya getdik. Qəbul otağında heç kəs, hətta katibə də yox idi. Biz divanda oturduq. Prof. Ə.Əliyev öz kabinetində məşğul idi: Cəsarət edib içəri girmədik. Bir azdan onun özü qəbul otağına çıxdı. Bizim orada dayandığımızı gördü və bizdən soruşdu: “Siz kimi gözləyirsiniz?” Mən dedim. “Professor, mənim bu yoldaşımın ayağında iri bir qabar var. Onu çox incidir. Sizə göstərməyə gəlmişik. Elə qəbul otağındaca: “aç baxım” – dedi. İbrahim tez ayaqqabını çıxartdı. Professor ona diqqətlə baxdı və dedi: “Oğlum, bu cərrahlıqdır ki! İstəyirsən sabah gəl, səni xəstəxanaya götürürəm. Həkimlərə tapşırıram müalicə edərik”. İbrahim bildirdi ki, imtahan ərəfəsindəyik. İmtahanlara hazırlaşırıq. Qurtarandan sonra gələrəm. Professor səmimi şəkildə: “Necə istəyirsiniz, elə də edin”. Əziz Əliyev bizi yüksək alicənablıqla qəbul edti. Belə böyük bir alimin bizi qəbul otağında qarşılayıb, qayğımıza qalması ibrətamiz idi. İndi bəzən çox ağır halda gələn xəstələri həkimlər laqeyd qarşılayır. Biz getmək istəyəndə bu dəfə İbrahim məni göstərdi: “Professor, bu oğlan sisin qohumunuzdur”-dedi. Əziz Əliyev mənə baxdı və soruşdu: “Hardansınız?” Dedim ki, Ermənistanın Əştərək rayonunun Hamamlı kəndindənəm. “Hə!!! Bizim dədə-baba kəndimizdəndir”. Əlavə etdi ki, çox da böyük olmayan bir kənd idi. Hətta adına Balastambul da deyərdilər. Hamı bir-birinə qohum idi. Götür mənim ünvanımı və

telefon nömrəmi yaz. Mən indi müşavirəyə gedirəm, axşam bizə gələrsən. Söhbət edərik, el-obadan bir hal-əhval tutaram.

Axşam onlara getdim. Məni qonaq otağına apardılar. Şirməmməd Hüseynov da onlarda idi. Nərd oynayırdılar. Mənimlə görüşdülər, oyunu qurtarandan sonra xeyli söhbət etdik. Mən bir az çəkinirdim, çünki birinci dəfə idi ki, belə böyük bir şəxslə üzbəüz oturub söhbət edirdim. O, bunu hiss etdi: - Oğlum. Utanma, çayını iç,- dedi. Özümü necə apardığımdan ehtiyat edirdim. O, yenə də təkid etdi. Soyutma iç. Gecə idi. tez-tez balkona çıxırdı. Narahat idi. Gülarə xanım aspiranturaya imtahan verirdi. Saat 9 olardı. Hələ gəlməmişdi. O, yenə balkona çıxdı, içəri qayıdanda mənə üzünü tutub zarafatyana dedi: "Eloğlu, gəl, səninlə bir nərd oynayaq". Nərd oynadıq, uduzdum. Mən gülə-gülə dedim: Əziz əmi, özüm Sizi udmaq istəmədim. O da gülə-gülə cavab verdi: Yox, aşna (dostum) elə deyil. Bu nərd oyunu dost-qohum tanımaz. Boynuna al ki, bacarmadın. Mən onun sözünü təsdiqlədim. Bu görüş mənə həddindən artıq təsir etmişdi. Prof. Ə.Əliyev nə qədər sadə, alicənab, təvazökar, qonaqpərvər bir insan idi. Çəkinə-çəkinə getmişdim. Ayrılanda mənə dönə-dönə tapşırdı ki, oğlum, tez-tez gələrsən. Mən ondan sonra bir neçə dəfə də onlara getdim. Görüşlərimizin birində o dövrdə Azərbaycan dili haqqında gedən sözsöhbətdən danışdıq. Mən professordan bu məsələlərə şəxsi münasibətini soruşdum. Qeyd elədi ki, bütün idarə və müəssisələrdə işlərin Azərbaycan dilində aparılmasını səliqəli həyata keçirə bilmədilər. Bu işi hiss edilmədən etmək lazım idi. Özü də aşağılardan, yəni idarələrin özündən başlamaq lazım idi. Əvvəlcə yazı makinalarını azərbaycanlaşdırmalı və idarələrdə yazı-pozunu tədricən Azərbaycan dilinə keçiməli idilər. Yeni iş qəbul etdikləri adamlara deməliydilər ki, bizim işlərimiz bu dildə aparılacaq, əgər bacarırsınızsa, buyurun. Bacarmırsınızsa, onda bizdən inciməyin. Elə buradaca əlavə etdi ki, mən 1923-cü ildə Nəriman Nərimanovun yanında işləmişəm. Zəhmət çəkin, gedin o dövrün arxivinə baxın, bütün dövlət işləri Azərbaycan daxilində aparılırdı. Dövlət sənədlərinin hamısı Azərbaycan dilində yazılırdı. Sonra işlər korlandı. İndi də çox tələsdilər. Bu işi yuxarıdan həll etmək istədilər. M.İbrahimovun və İ.Mustafayevin adlarını çəkdi və bu məsələ ilə bağlı onların arasındakı münasibətdən xeyli söhbət elədi və axırda da dedi ki, bu işi çox ağartdılar, özləri də pis vəziyyətdə qaldılar.

Prof. Ə.Əliyevlə olan görüşlərimdə mən onun dərin məzmunlu, hikmətamiz, məntiqli, sadə, şirin və cəlbedici söhbətlərinə heyranlıqla

qulaq asırdım. Böyük bir şəxsiyyətin tələbə ilə oturub bu şəkildə söhbət etməsi, onun təvazökarlığı indi mənə çox qərribə gəlir. İlahi, böyüklük, dərinlik və sadəlik onda necədə vəhdət təşkil edirdi. Əziz müəllim elin atası, köməksizlərin arxası idi. Hər hansı bir iş üçün onun yanına gedənlər naümid qayıtmazdı, əlindən gələn köməyi edərdi. Beşinci kursda bizə təyinat aparılarkən təyinatımı Laçın rayonunun Fərraş kənd məktəbinə vermişdilər. O vaxt bizim ailə vəziyyətimiz o qədər də yaxşı deyildi. Ailəmiz Ermənistandan Salyana, oradan da Tərtərə köçmüşdü. Atam Vətən müharibəsi əlili idi. Hələ yaxşı ev-eşik düzəldə bilməmişdi. Mənim Laçına getmək imkanım yox idi. Prof. Ə.Əliyevin yanına getdim, vəziyyəti ona danışdım. Dövlət telefonu ilə o zamankı Maarif naziri Mirzə Məmmədova yanımdaca zəng etdi. Dedi ki, Mirzə müəllim, mənim eləğlum və qohumum Cəfər Cəfərovu Sizin yanınıza göndərirəm. Onu yaxşı dinləyin və kömək edin. Nazirliyə getdim. Nazirin qəbulunda oldum. Vəziyyəti danışdım, köçkün olduğumu dedim. Oradaca kadrlar şöbəsini çağırtdırıb məni birbaşa Mirbəşir rayonunun Qaradağlı kənd orta məktəbinə dil-ədəbiyyat müəllimi göndərdilər.

1961-ci ildə aspiranturaya qəbul olundum. Sonra Əziz Əliyev ilə görüşüb aspiranturaya qəbul olunmağımı demək istəyirdim. Düzü, əvvəlcə birbaşa evlərinə getmək istəmədim, belə fikirləşdim ki, əvvəlcə iş yerinə gedim. Professor bu zaman – Bayılda həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun direktoru işləyirdi. Mən bir neçə dəfə onun yanına getdim. Tapa bilmədim. Bir dəfə dedilər, sanatoriyaya gedib. İkinci dəfə də harasa konfransa getmişdi. Belə fikirləşdim ki, zərəri yoxdur. Sonra gedərəm. Heyif ki, bir daha onunla görüşmək mənə qismət olmadı. O günlərdə çox kədərli bir xəbər eşitdim. Əziz Əliyev vəfat etmişdi. Bu xəbər məni çox sarsıtdı. Onu Azneftdəki həkimlər evindən götürdülər. Dəfn mərasimi çox yüksək səviyyədə təşkil olunmuşdu: çox böyük izdiham var idi. Dağıstandan da çoxlu adamlar gəlmişdi. Mən onların bir neçəsi ilə söhbət etdim. Prof. Ə.Əliyevin böyüklüyündən, xeyirxahlığından, humanistliyindən, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətindən ağızdolusu danışdılar. Hamının üzündə ağır bir kədər hiss olunurdu. Xalqımız özünün ən böyük oğullarından birini, dünya şöhrətli alim, Dövlət xadimi, ən başlıcası isə böyük hərfə yazılacaq insanı itirmişdi. Əziz Əliyevlə görüşlərim, söhbətlərim, onun vida mərasimi, mənim hafizəmdə ən əziz və kədərli bir xatirə kimi yaşayır və yaşayacaqdır.

Ə.Əliyev zəngin mənəvi aləmə, qeyri-adi təşkilatçılıq qabiliyyətinə, hərtərəfli ensiklopedik biliyə malik bir şəxs idi. Onun elmi yaradıcılığı zəngin bir xəzinədir. Bütün yaradıcı qüvvələr bu xəzinədən faydalana bilər. Ə.Əliyevin keçdiyi mənalı həyat yolu böyük bir məktəbdir, hamı bu məktəbdən dərs alır, çox şey öyrənə bilər. O, özünün mehriban, səmimi ünsiyyəti, sadəliyi, təvazökarlığı və xeyirxahlığı ilə hamıya nümunədir, bir sözlə, insanlığın etalonudur.

Böyük alim olmaq olar. Böyük dövlət xadimi olmaq olar, böyük insan da olmaq olar. Ancaq həm böyük alim, həm böyük dövlət xadimi və həm də böyük insan olmaq ilahinin bəxşışıdır. Bu, məhz Əziz Əliyevə qismət olmuşdur.

Bizim Əziz Əliyevlə fəxr etməyə tam haqqımız var.

“Gənc müəllim” qəzeti, 28 fevral, 1997-ci il

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN VETERANI

Türkologiyanın, eləcə də Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri də professor Əbdüləzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadədir.

Ə.Dəmirçizadə 1909-cu ildə Şəki şəhərində dəmirçi ailəsində anadan olmuşdur. Onun görkəmli bir filoloq kimi yetişməsində Şəki mühiti böyük rol oynamışdır. Dövrünün qabaqcıl müəllimlərindən olan Rəcəb bəy Əfəndizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Ə.Bayramoğlu və başqaları, onun ilk müəllimləri olmuşlar.

Dəmirçizadə hələ Şəki pedaqoji texikumunda oxuyarkən ədəbiyyat, musiqi və rəssamlıqla maraqlanmış, “Yeni həyat” məcmuəsində bədii yazılarını çap etdirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, o, 1927-ci ildə Şəkidə fəaliyyət göstərən “Qızıl qələmlər” adlı ədəbiyyat cəmiyyətinin katibi (cəmiyyətin sədri Rəşid bəy Əfəndiyev idi) olmuşdur. Ə.Dəmirçizadənin bədii yaradıcılığı öləri səciyyə daşıyırdı; o, sonralar da bu sahədə qələmini sınamışdır. Dəmirçizadə Vətən müharibəsi illərində vətənpərvərlik hissləri ilə və qəhrəmanlıqla dolu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” xalq yaradıcılıq eposu əsasında “Dədə Qorqud” adlı liberettosunu yazmışdır. Liberetto əsasında tamaşa M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında verilmişdir. Bu əsər o zaman mətbuatımızda yüksək qiymətləndirilmişdir. Ü.Hacıbəyov bu əsərə tamaşa etdikdən sonra Ə.Dəmirçizadəni təbrik

edərək “Dədə Qorqud” dastanları opera üçün çox münasib və zəngin bir məxəzdir” demiş və bu mövzuda opera yazmaq fikrində olduğunu da söyləmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının XXVI ildönümünə ithaf olunmuş 4 pərdə, 8 şəkilli “Qaraca çoban” pyesini Ə.Dəmirçizadə 1945-ci ildə tamamlamışdır. Əsər təkrar-təkrar Azərbaycan Gənc Tamaşaçıları Teatrında göstərilmişdir. Hazırda Moskva Dövlət Universitetinin professoru Əziz Şərif vaxtilə bu əsər haqqında “Kommunist” qəzetində müsbət bir rəylə çıxış etmişdir.

1929-cu ildə Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filoloji fakültəsinə daxil olur. Xoşbəxtlikdən burada da ona dövrün qabaqcıl şəxsiyyətləri – B.Çobanzadə, A.Şərifov, Ə.Haqverdiyev, A.Şaiq, İ.Həsənov, Y.V.Çəmənşəminli kimi müəllimlər dərs deyir.

Ə.Dəmirçizadə universitetdə oxuyarkən bədii yaradıcılıqla məşğul olmaqla bərabər, ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliklə də maraqlanır. Bu vaxt S.Vurğunun, S.Rəhimovun əsərləri haqqında ilk ədəbi fikri də Ə.Dəmirçizadə yazmışdır. Onun, “Şairin andı” kitabı haqqında “Kommunist” qəzetində çap edilmiş məqaləsi maraqlı idi. “Ədəbiyyatımızda vətəndaş müharibəsi mövzusu” adlı məqaləsi 1937-ci ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap olunmuşdur.

Hələ universitetdə, tələbə ikən Ə.Dəmirçizadənin dil seminarlarında verdiyi cavablar, azəri və kumuk dilinə aid yazdığı kurs işlərindəki faktlar, mühakimələr, dilçilik dərəcəsi söylədiyi maraqlı məruzələr məşhur türkoloq Çobanzadənin diqqətini özünə cəlb edir. Çobanzadə onu yanına çağırır və gələcəkdə ondan gözəl dilçi olacağını söyləyir. Ə.Dəmirçizadə bu vaxtdan etibarən dilə xüsusi həvəs göstərir. Dilçilik üzrə aspiranturaya daxil olur. Ancaq onun yaradıcılığında ədəbiyyatla dil vəhdət təşkil edir. Çox təbiidir ki, Füzulinin, Axundovun, Zakirin, sabirin, Cəbbarlığının bədii dilinə aid ilk sanballı əsərlər məhz Dəmirçizadənin qələmindən çıxmışdır.

Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra sahələrinin - ədəbi dil tarixinin, tarixi qrammatikanın, üslubiyyatın, etimologiyanın yaradılması və inkişafı Ə.Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır.

“Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri”, “Azərbaycan dilinin tarixi”, “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları”, “Azəri ədəbi dilinin tarixi qrammatikası” dilimizin tarixinə aid qiymətli əsərlərdir.

“Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində Azərbaycan dilinin mənşəyi izah olunur, dilimizdə qədim alban dili, fars dili ünsürləri haqqında maraqlı fikirlər söylənilir. Burada ilk dəfə olaraq (1944-cü ildə)

Azərbaycan dilinin formalaşmasında oğuz-qıpçaq lisani ünsürlərinin böyük rol oynadığı xüsusi şəkildə izah olunmuşdur. sonrakı tədqiqatçılar da bunu təsdiq etmişlər. Məşhur dilçi akademik İ.İ.U.Meşşaninov bu haqda yazırdı: “Mövcud sənədlər üzrində belə dəqiq və zəhmətli mürəkkəb təhlil aparma yolu ilə Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dili tarixinin sxemasını əl çata bilən tarixi dərinliklərdən başlayaraq qurur.

Bu əsərin yaxşı cəhətlərindən biri də ölkənin tarixi ilə bu ölkədəki dillərin əlaqədar surətdə öyrənilməsidir. Burada dil ayrıca bir varlıq kimi deyil, tarixi surətdə əsaslandırılaraq öyrənilir. Bu işə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsəri yalnız dilçilər üçün deyil, tarixçilər üçün də faydalı bir əsərə çevirir”.

Ə.Dəmirçizadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı əsərində dastanların dili əsasında ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülündən bəhs edilir. Müəllif dastanların dilini ətraflı şəkildə araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dastanların dili başqa türk xalqlarının dilinə nisbətən Azərbaycan xalqının dili ilə daha yaxından səsələşir. Bu da həmin dastanların Azərbaycan xalqına məxsus olduğu fikrini bir daha sübut etmiş olur. Bu əsər məşhur türkoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Sovet şərqşünası Kononov əsərə yüksək qiymət verərək “Əsər Dədə Qorqud dastanlarının tədqiqində yeni mərhələdir” demişdir.

Professor Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dilinin üslubı” kitabı dilçiliyimiz üçün mühüm əsər olmaqla bərabər, yeganə dərs vəsaitidir. Onun Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının 50 illiyinə ithaf etdiyi “50 söz” adlı əsəri dilimizdəki bəzi sözlərin ilkin mənalarını araşdıran gözəl əsərdir.

Professor Ə.Dəmirçizadə müasir Azərbaycan dilinə aid bir sıra əsərlərin də - “Müasir Azərbaycan dili” (cümlə üzvləri), “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitablarının, “Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu”, “Dil və dilin fonetik vahidləri” kitabçalarının, “Mürəkkəb cümlə”, “Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər” adlı kitabda (1947) “Azərbaycan dilinin sövtiyyəti”, “Sifət”; V.İ.Lenin adına API-nin nəşri olan “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” adlı kitabda “Giriş” və “Sifət” bəhslərinin müəllifidir.

Professorun bu günlərdə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin orfoepiyasının əsasları” kitabı dilçiliyimizin tamamilə yeni bir sahəsinə - ədəbi tələffüz məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada söz, ifadə və cümlələrdə ayrı-ayrı dil vahidlərinin düzgün tələffüzündən, ixtisar

sözlərin yazılış və deyiliş prinsiplərindən və s. bəhs edilir. Əsər nitq mədəniyyəti üçün də faydalı bir vəsaitdir.

Ə.Dəmirçizadə yalnız Azərbaycan dilçilik elminin yaradılması ilə məşğul olmamış, həmçinin onun tədrisi metodikası ilə yaxından maraqlanmışdır. Xarakterik cəhət odur ki, o, hələ 1936-cı ildə aspirant olduğu zaman ibtidai məktəb üçün “Türk dili” adlı ilk dərsliyi yazmışdır. Ə.Dəmirçizadənin 1938-ci ildə D.Quliyevlə birlikdə yazdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə) dərs kitabı bir neçə il məktəblərimizdə tədris edilmişdir.

“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə olan “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” adlı məcmuənin ilk redaktorlarından biri də Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin tədrisinə aid bir sıra əsərlər (“Mürəkkəb cümləni necə keçməli”, “Mübtədanın sualları haqqında”, “Dil müəllimlərinin yaxın vəzifələri”, “Ana dili təlim fənlərinin əsasıdır”) yazmışdır.

Əlbəttə, professor Ə.Dəmirçizadənin müxtəlif sahələrə aid yazdığı bütün elmi əsərlərini bir balaca yazıda əhatə etmək mümkün deyildir. Sadəcə qeyd etmək kifayətdir ki, onun 250-yə yaxın müxtəlif adda əsəri vardır. Bu əsərlər nəinki yalnız ölkəmizdə, həmçinin ölkəmizin sərhədlərindən xaricdə də məşhurdur. Sovet türkoloqunun həmin əsərlərindən xaricdə çıxan yazılarda mötəbər mənbələr kimi istifadə edilir. Professor Ə.Dəmirçizadənin özü də ölkəmizin müxtəlif şəhərlərində - Daşkənddə, Moskvada, Aşqabadda çağırılan müşavirə və konfranslarda fəal iştirak etmişdir. Onun 1968-ci ildə Macarıstan Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunda və Macarıstan Dövlət Universitetində “Azərbaycan dilinin inkişaf yolları” haqqında oxuduğu məruzələr çox yaxşı qarşılanmışdır.

Ə.Dəmirçizadənin xalqımız üçün xidməti yazdığı elmi əsərlərlə bitmir. Onun nəinki dilçi, hətta metodist və ədəbiyyatçı kadrların yetişməsində də böyük rolu olmuşdur. O, bir neçə elmlər doktoru və 70 nəfərdən artıq elmlər namizədi yetişdirmişdir. Onun yetişdirmələri Dəmirçizadəni fəxrlə özlərinin mənəvi ataları adlandırırlar.

Professor Ə.Dəmirçizadə həmçinin gözəl müəllim-pedaqoqdur. Onun oxuduğu mühazirələr dinləyicilərdə gözəl təsir buraxır. İnstitutu bitirmiş tələbələr, hətta deyərdik ki, gənc dilçi alimlər, tarixçilər həmişə onun mühazirələrini təkrar-təkrar eşitmək və müəllimlik texnikasını öyrənmək arzusunda olmuşlar.

Ə.Dəmirçizadə həm də bacarıqlı təşkilatçıdır. O, uzun müddət Azərbaycan SSR EA Dil və ədəbiyyat İnstitutunun dil tarixi şöbəsində

şöbə müdiri olmuş, 1938-ci ildən hal-hazırda qədər respublikamızın qədim elm ocaqlarından biri olan V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik edir. Onun rəhbərlik etdiyi kafedra institutumuzun ən qabaqcıl kafedralarından biridir. Burada 2 professor, 10 dosent, 6 elmlər namizədi, 2 assistent fəaliyyət göstərir. Həmin kollektivin köməyiylə dilçiliyimizin bir sıra problemləri tədqiq edilir, dərslik, dərs vəsaitləri, proqramlar və s. hazırlanır..

Professor Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvüdür. O, Azərbaycan SSR terminologiya Komitəsində sədr müavini, Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyində dilçilik bölməsinin rəhbəri, respublika “Bilik” cəmiyyətində dil, ədəbiyyat və incəsənət bölmələrinin sədri kimi ictimai vəzifələrin də öhdəsindən layiqincə gəlir.

Biz professor Ə.Dəmirçizadəyə 60 illiyi münasibəti ilə uzun ömür, can sağlığı elmi və pedaqoji fəaliyyətində yeni-yeni nailiyyətlər arzu edirik.

***C.Cəfərov, Q.Bağırov, filoloji elmlər namizədləri
Tələbə-Press, 3-17 sentyabr 1999-cu il***

XALQ AĞSAQQALI

Düzü, mən bu yazını qələmə alarkən sərlövhə haqqında çox düşündüm. Elə bir başlıq tapmaq istəyirdim ki, o, Budaq müəllimə tam layiq olsun. Çox ad götür-qoy etdim, ancaq bu adın üzərində dayandım. “Xalq ağsaqqalı!”. İlk baxışda bu başlıq qərribə görünə bilər. Doğrudan da, xalq ağsaqqalı elə şəxslərə deyilməlidir ki, o, həqiqətən xalqın rəhbəri, xalqın başbiləni, xalq məsləhətçisi, bir sözlə, Dədə Qorqud timsallı müdrik bir şəxs olsun.

Budaq müəllim öz ixtisası sahəsində ensiklopedik biliyə malik, öz xalqının yolunda şam kimi əriyən, hər zaman xalqın sevincinə, kədərinə şərik olan, öz vətəninə, öz elinə, ulusunu, məcnunsayağı sevən bir el ağsaqqalıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, o, respublika Ağsaqqallar Şurasının Sədri seçilmişdir.

Mən Budaq müəllimi 1945-ci ildən tanıyıram. Yerevan Pedaqoji Məktəbinə qəbul olunmuşdum. Birinci gün idi ki, dərs keçirdik. İkinci dərsdə oxuduğumuz auditoriyanın qapısı açıldı. Orta yaşlı bir müəllimlə uca boylu bir oğlan içəri daxil oldu. Auditoriyanı yoxladıqdan, azacıq

söhbət etdikdən sonra getdilər. Mən elə bildim ki, həmin oğlan da müəllimdir. Özünü elə ağır, elə təmkinli aparırdı ki, onun müəllim olmasına heç bir şübhə yeri qalmırdı. Mən bu “cavan müəllimə” ürəyimdə qıbtə də etdim. Sonra öyrəndim ki, o, bizim texnikumun tələbə həmkarlar təşkilatının sədri imiş. Amma zənnim məni o qədər də aldatmamışdı. Budaq müəllim hələ texnikumda tələbə olarkən özünü həqiqi bir müəllim kimi aparırdı. O, texnikumu 1947-ci ildə bitirdi. Sonra 60-cı illərə qədər onunla görüşmədik.

60-cı illər idi. Budaq müəllimlə bir qrupda oxuyan və texnikumda oxuyarkən mənimlə yaxından dostluq edən gözəl insan, tanınmış riyaziyyatçı, mərhum Qasım Mustafayevlə rastlaşdıq. Xeyli söhbət etdikdən sonra dedi: “Bilirsənmi, Cəfər, bizim tələbə yoldaşımız Budaq Coğrafiya İnstitutunda işləyir, elmlər namizədidir”. Mən də eşitdiyimi, amma görmədiyimi bildirdim. Razılaşdıq ki, bir gün gedib onunla görüşək. Nəhayət ki, görüşdük. Qasım Budaq müəllimdən soruşdu ki, Cəfəri tanıdınmı? Budaq müəllim diqqətlə üzümə baxdı və cavab verdi: “Vallah, tanış gəlir, amma dəqiqləşdirə bilmirəm”. Qasım müəllim mənim də onlarla birlikdə oxuduğumu dedi və əlavə etdi: “Özü də Əştərək rayonunun Hamamlı kəndindəndir”. Budaq müəllim bildirdi ki, “Mən o kənddə çox olmuşam. Axı mən Çobankərədənəm, bizə dəvəçilər deyərdilər. Bizim qatarla dəvələrimiz vardı. Hamamlıya da arı yeşikləri aparmaq üçün bir neçə dəfə getmişəm”. Söhbət məni düz uşaqlıq illərinə çəkib apardı. çox yaxşı xatırlayırdım. Bizim kəndə dəvə qatarları ilə dəvəçilər gəlirdi. Bir-iki gün kənddə qalardılar. Biz saatlarla dəvələrin həndəvərində fırlanardıq. Dəvələrlə maraqlanardıq. Hətta dəvələrə minməyin dərindən onlarla öyrüşə də gedərdik. Axşamacan dəvələri otarardıq. Axşam dəvələrə minib kəndə qayıdardıq. Həmin dəvəçiləri yaxından tanıyırdıq. Mən Budaq müəllimə dedim ki, düzü, mən Sizi xatırlayıram. Hətta bir neçə dəfə Sizinlə öyrüşə də getmişik.

Çobankərə ilə bizim kəndin arası 20-30 kilometr ancaq olardı. Çobankərə aran, bizimki dağ yeri idi. Biz onlara arançı, onlar da bizə dağçı deyərdilər. Hamamlı kəndi Qərbi Azərbaycanın ən mənzərəli guşələrindən birində yerləşirdi. Budaq müəllimin öz ifadəsi ilə demiş olsaq, Hamamlı kəndi elə bil ki, dağların daş qəfəsinin mərkəzində yaranmışdı. İlahinin yaratdığı bu qeyri-adi təbii gözəllik Hamamlıda yaşayan əhalinin canına hopmuş, onların aydın zəkasına və təfəkkürünə qarışmışdı. Hamamlıda hər şey insanla təbiətin vəhdətindən xəbər verirdi.

Bu kənd hər bir azərbaycanlının eşitdiyi, bildiyi, yaxşı tanıdığı, tarixi bir kənddir. Çünki bu kənd xalqımızın ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Əziz Əliyevi Azərbaycan xalqına bəxş etmişdir.

İndi də biz Budaq müəllimlə tez-tez görüşürük. Budaq müəllimlə hər görüşüm mənim üçün bir hadisəyə çevrilir. Budaq müəllim hansı sahədə söhbət edirsə, o sahə ilə əlaqədar sənin gözüün qarşısında bir aləm canlanır. Bir mənzərə, bir tarix açılır. Acılı-şirinli xatirələr çözlənir. Adam uzun müddət bu cazibəli söz-söhbətin təsiri altında qalır. Düşünürsən ki, doğrudan da, Budaq müəllim xalq müdriki, geniş erudisiyalı bir alim, dərin intellektə malik bir akademikdir. Əsl mənada, xalq ağsaqqalıdır.

Budaq müəllimin məziyyətləri çoxdur. Balaca bir yazıda bunların hamısından danışmaq mümkün deyildir. Budaq müəllim coğrafiyaşünasdır, onun bu sahədə qalaq-qalaq əsərləri vardır. Əlbəttə, bu barədə mütəxəssislər çox danışmış, onun əsl qiymətini vermiş, hələ verəcəklər də. Budaq müəllim həm də gözəl tarixçidir, yazıçıdır, publisistdir, dilçidir. Mən filoloq, xüsuslə dilçi olduğuma görə yazınız onun bu sahədəki xidmətlərinə toxunmaq istəyirəm. Budaq müəllimin bu məsələlərdən bəhs edən üç gözəl əsərinin adını çəkmə bilərəm. Bunlardan biri “Çobankərə eli”, ikincisi, “Türk uluslarının yer yaddaşı”, üçüncüsü, “Təbiət və poeziya” adlanır.

“Çobankərə eli” əsərində iki xətt açıq-aydın seçilir: tarixilik, bədiiilik, memuarlıq. əsərdə Çobankərə eli timsalında Qərbi Azərbaycan türklərinin tarixi, adət-ənənələri, etnoqrafiyası, məşğuliyyət sahələri, elin görkəmli şəxsləri, xüsusilə oğuz türklərinin başına ermənilərin gətirdikləri müsibətlər, qırğınlar, faciələr sanki istedadlı bir tarixşünas tərəfindən qələmə alınmışdır. Məsələn, əsərin “Qoç daşları nə deyir” hissəsi Qərbi Oğuz türklərinin tarixinin bir çox qaranlıq gecələrinə işıq saçır, aydınlaşdırır. Bu hissədə Qaradolaq, Kəngər, Çobankərə, Kəngər-peçeneq tayfaları barədə çox maraqlı və inandırıcı tarixi-elmi məlumatlar verilir. Burada onun böyük bir ağsaqqal kimi xalqa tövsiyəsi də verilmişdir. Müəllif bu barədə yazır: “Əslində neçə ki ermənilər, neçə ki, Ermənistan var, neçə ki, bir ermənilərlə sərhədbir qonşuyuq, Azərbaycan xalqının torpaqlarına təcavüz olunacaq, erməni Xəzər dənizində ata-baba suları kimi balıq tutmaq xülyası ilə yaşayacaqdır. Buna görə də biz-azərbaycanlılara əməl birliyi, təşkilati birlik çox zəruri, çox vacibdir. Bizə bizi qoruyan, daim ayıq saxlayan və bütün

qüvvələrimizi səfərbər edə bilən partiya lazımdır. Möhkəm dövlət, güclü ordu lazımdır”.

B.Budaqov bu əsəri ilə Azərbaycan bədii yaradıcılıq sahəsində yeni bir janrın əsasını qoymuş, gözəl bir memuar-bədii əsər yaratmışdır. Onun bu əsəri ellərimizin, obalarımızın tarixini, salnaməsini yaratmaq üçün bir nümunədir, bir mənbədir. Əsərdə xalq ifadələrindən, zərbi-məsəllərdən, aforizmlərdən geniş istifadə olunmuşdur, qeyd etdiyimiz kimi, kamil bir bədii əsər təsiri bağışlayır. Əsəri həyəcansız oxumaq mümkün deyildir.

Məsələn, əsərin “Yolçu yolda gərək”, “Şirin xatirələr”, “Dəvələr qatar gedər”, “Ellər, səndən kimlər keçdi”, “Ata ailənin tacıdır”, “Dəvə kimi”, “Dəvə məhəbbəti” kimi başlıqlar altında verilmiş yazılar böyük bir romanın parçalarını xatırlatmırmı?

Xüsusilə “Şirin xatirələr” bölməsi bir elin həyat məişətinin bədii inikası deyilmi? Əsərdə bir parçaya diqqət yetirək. “Nədənsə, keçəni də Novruz bayramı vaxtı salardılar. Atıcılar yun atar, müxtəlif naxışlı keçə salar, onu ağaca büküb üstünə parça çəkər, kəndirə sarıyıb, adamların toplaşdığı yerə gətirərdilər. Onlar iki-iki, üç-üç keçəni yolboyu o baş, bu başa doğru söhbət edə-edə təpərdilər. Bu təpmə keçə bişənə qədər davam edərdi.

Yüksək əhval-ruhiyyə, ürəkdəki hədsiz sevinc və məhəbbət aşır-daşmaqda olan bahar günəşilə qovuşardı. Günəşin hərarəti, oyanan torpaq, yerdən təzəcə cücərib baş qaldıran körpə otlar, qoyun-quzu mələşməsi bir-birinə qarışar, insanda yaşamaq həvəsini artırardı”.

“Türk uluslarının yer yaddaşı” əsəri türk dünyasının – türk xalqlarının yaşadığı ərazilərin toponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, toponimlərdə babaların nəfəsi, xalqın ruhu, millətin dili, tarixi və ərazi sərhədləri yaşayır. Belə bir məsələyə həsr olunmuş əsərin əhəmiyyəti özlüyündə aydındır. Toponimlərin ilk dəfə bu əsərdə ümumtürk dünyası istiqamətində tədqiqi türkşünaslıq elmində yeni bir cığır açmış və bununla da yeni bir məktəbin əsasını qoymuşdur.

Əsərin “Ön söz” bəhsində türk xalqlarının yayıldığı ərazi, onların bu ərazinin avtoxton əhalisi olması, toponimlərin tədqiqinin aktuallığı, toponimika elminin tarix, coğrafiya və dilçilik elminin qovşağında durması, toponimçi alimin tarixçi, coğrafiyaçı və dilçi olması, coğrafi adların müqəddəsliyinin toxunulmazlığı, toponimlərinin dəyişdirilməsinin cinayətkarlığı, bu işdə xüsusilə ermənilərin

Ermənistanda olan türk mənşəli türk toponimlərin vəhşicəsinə məhv etməsi və s. bu kimi məsələlər yığcam şəkildə şərh edilmişdir.

“Türk xalqlarının ulusları” bəhsinə cəmi 19 səhifə həsr edilməsinə baxmayaraq, burada türk xalqları barədə böyük bir əsərin verə biləcəyi qədər məlumat verilmişdir. Bu bəhsi oxuyarkən oxucuların təsəvvüründə türk dilləri ailəsi və türk uluslarının geniş və aydın mənzərəsi canlanır.

Bu bölmədə türk xalqlarının dil qrupları, adları, ərazisi, əhalinin sayı haqqında verilən cədvəl bu məlumatı daha da dəqiqləşdirir.

Əsərin “Coğrafiya və toponimika”, “Dilçilik və coğrafi adlar”, “tarix və toponimika” adlı bəhslərə nəzər saldıqda, biz müəllifin hər üç istiqaməti dərinlən bildiyini, onların sintezini verərək, real nəticələr əldə edə bilməsinin şahidi oluruq. B.Budaqov çox gözəl demişdir: “Toponimika elmi coğrafiya elmi olmadan məkansız, dilçilik elmindən kənarda lal, tarix elmisiz isə köksüzdür”.

Əsərin canını “Azərbaycan toponimlərinin ekizləri” bölməsi təşkil edir. Bu bölmədə:

1. Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Dağlıq Altay və Azərbaycan toponimləri paralelləri;
2. Uralın, Ermənistanın, İranın, Krım türk toponimləri (bu qrupa “P.P.Semyonov və türk toponimləri” başlığını da əlavə etmək olar);
3. Türkiyə ərazisinin türk toponimləri verilmişdir.

Bu bölmə həcm etibarilə böyükdür. Burada hər başlıq adı altında verilən elmi məlumat müstəqil bir elmi tədqiqat əsəri təsiri bağışlayır. Hər bir başlıq adı altında türk xalqları ilə bağlı Şirvan, Kiş, Tudar, Təkiyə, laçın, Aygır, Ağçay, Beşşatır, Səngərdağ, Avşar, Bayandur, Bayat və s. kimi yüzlərlə toponim, etnonim tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Bölmənin ən dəyərli bəhsləri sırasında Ermənistanda, İranda, Uralda və s. Ölkələrdə mövcud olan türk mənşəli toponimlərin tədqiqi özünə xüsusi yer tutur.

Əsərin “Ermənistanın türk toponimləri” adlı bəhsi erməni faşizmini ifşa edən bir ittihamnamədir. Müəllif bu bölmənin milli qeyrət hissi ilə elə təsirli yazmışdır ki, onunla əlaqədar\adam müəyyən bir söz tapıb fikir söyləməkdə çətinlik çəkir.

Bu fəslin birinci hissəsində müəllif “Qafqaz kalendarı” əsərinə əsasən 1918-ci ildə Ermənistanda olan dörd qəzada qısa müddət ərzində 135 min əhali yaşayan 15155 azərbaycanlı kəndinin dağılmağını göstərir.

B.Budaqov Eçmiadzin, Norbayazit və Sürməli qəzalarına daxil olan və ermənilər tərəfindən əhalisi qırılan, qovulan xarabazara çevrilən minlərlə türk mənşəli yaşayış məskəni haqqında məlumat vermişdir. Müəllif bu barədə fikrini yekunlaşdıraraq yazır: “1918-ci ilin martına qədər Ermənistanın viran edilmiş kəndlərindən qovulmuş azərbaycanlı əhalisinin sayı 100 mindən artıqdır”. 1918-ci ilə qədər azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsi metodu kiçik düzəlişlə 1988-ci ildə də tətbiq edilmişdir.

B.Budaqov bu bəhsin sonrakı hissəsində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların bu ərazinin qədim sakinləri olduğunu və Azərbaycan xalqının etnopogenezinə iştirak etmiş tayfalar Azərbaycanın və indiki Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan zonaları ərazisində məskun olduqlarını göstərir. Bu, eradan əvvəlki əsrlərdə idi. O zaman oralara erməni ünsürü yiyələnmemişdi. Buna görə də Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar Ermənistan ərazisində qədim tarixə malik olmaqla, bütünlükdə Azərbaycan toponimiyasının da tərkib hissəsidir. Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar Ermənistanda istər aran, istərsə də dağlıq ərazinin bütün qurşaqlarında öz əksini tapmışdır. Müəllif bu coğrafi adların əksəriyyəti haqqında məlumat verir və hətta, son dövrlərə qədər erməni toponimləri kimi tanınan Kanqark, Quqarn, Tayk, Taran, Qeqam, Tuara, Turberan, Kolt, Katayk, Kolb, Syuni, Şirak, Gorus, Bdcini, Balk və s. sözlərin əslən Azərbaycan mənşəli olduğunu elmi şəkildə əsaslandırmışdır. Hətta Ararat, Eçmiadzin, Sevan kimi adların da türk mənşəli olduğunu göstərmişdir.

Bu hissədə vaxtilə ermənilər tərəfindən xarabalığa çevrilmiş yüzlərlə yaşayış məskənlərinin adlarını bildirən türk mənşəli toponimlər haqqında da söhbət açılmışdır.

Bu hissəni oxuduqdan sonra adamda belə bir təsəvvür yaranır ki, doğrudan da Ermənistanda erməni mənşəli toponimlər demək olar ki, yox dərəcəsində imiş.

“İranın türk toponimləri” hissəsində də İran ərazisində olan türk mənşəli toponimlər ətraflı tədqiq olunmuş və maraqlı elmi nəticələr ələ edilmişdir.

“Türkiyə ərazisinin toponimləri haqqında” paraqrafda, ilk növbədə, türk toponimlərinin yaradılmasında iştirak edən topoformalardan və terminlərdən söhbət açılır və bunların Azərbaycan topoformatları ilə təxminən eyni olması göstərilir. Sonra türklərə məxsus toponimlərin xüsusiyyətləri şərh edilir. Türkiyə ərazisində türklər gəlməmişdən əvvəlki coğrafi adların seyrək olması, din

xadimləri, ocaq, pir və ziyarətgahlarla bağlı yaranmış toponimlərin Azərbaycana nisbətən az işlənməsi və bunun səbələri göstərilir. Bu hissədə Türkiyə toponimlərinin landşaftı da diqqətdən yayınmamışdır. Müəllif bu bəhslə əlaqədar fikrini yekunlaşdıraraq qeyd edir ki, Azərbaycan toponimiyasını tədqiq edərkən türkiyə toponimiyasındakı paralelləri də unutmamalı, müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Eyni zamanda türkiyə coğrafi adları göstərir ki, türkdilli xalqların tarixi keçmişi bu adlarda daşlaşıb qalmışdır. Qədim tarix, etnoslar, dillər və təbii şərait coğrafi adlardır. əsas məsələ də onları qorumaqdır.

Əsərin “Kırım ərazisinin toponimləri”, “Azərbaycan toponimlərinin landşaftı” hissələri də öz elmi dəyəri ilə diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, bu əsəri türk dünyası xəzinəsinin açarı hesab etmək olar. bu açarla türk dünyası xəzinəsinə asanlıqla daxil olmaq, oradan bəhrələnmək olar.

Akademik Budaq Budaqovun “Təbiət və poeziya” adlı əsəri onun istedadının tamamilə başqa bir cəhətindən xəbər verir. Onun başqa sahələrdəki fəaliyyəti ilə tanış olmayan, yalnız “Təbiət və poeziya” əsərini oxuyan oxucu Budaq müəllimin bacarıqlı bir ədəbiyyatşünas, tənqidçi olduğunu zənn edə bilər. Həqiqətən, müəllif bu əsəri ilə özünü mahir bir ədəbiyyatçı kimi göstərmişdir. Əsərin bir növ girişini təşkil edən “Təbiət və poeziya” hissəsində müəllifin mülahizəsini belə yekunlaşdırmaq olar.

Xalqımızın düşünən beyni və görən gözü kimi, alim və şairlərimiz həmişə təbiətlə təmasda olmuş, onunla ünsiyyət bağlamışdır.

Onlar həmişə təbiəti qorumaq, onun sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək və sevdirmək, təbiəti gözəlləşdirmək, zövq almaq və s. haqqında düşünmüşlər. Bu haqda əsərlər də yaratmışlar. Şairlərimiz bundan əlavə, təbiətin gözəllik və qüvvələrindən bədii təsvir vasitələrindən biri-bənzətmə kimi istifadə etmiş, obrazın daxili aləmini açmaq, onun əhval-ruhiyyəsini daha təsirli etmək məqsədilə oxşar və təzadlı təbiət lövhələrinin təsvirini vermişlər.

“Təbiətin öz şeiri” adlı başlıq altında M.Arazın təbiətə həsr etdiyi onlarla şeirini təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, onun yaradıcılığında təbiət mövzusu mühüm yer tutur. Şair əsas qəhrəmanı – Vətəni daha dərinləndirərək sevdirmək üçün onun bütün gözəlliklərini şeirə gətirmişdir. Bunlar insanda şirin duyğu və xoş arzular oyatmaqla, onun Vətənə olan məhəbbətini qat-qat artırır.

“Nizami Gəncəvi xəmsəsi və təbiət” adlı bölmədə Nizaminin bütün əsərlərində təbiətdən bəhs edən parçalar dərinədən təhlil olunmuşdur.

“Səməd Vurğun poeziyasında təbiət” əsərdə mühüm yer tutur. Onun təbiətə həsr etdiyi “Azərbaycan”, “Qafqaz”. “İlk bahar və mən”, “Talistan” kimi əsərləri təhlil süzgəcindən keçirilir.

Ələsgər dühası ilə yaradılmış “Dağlar”, S.Vurğunun “Dağlar” (2 şeir), M.Arazın “Bahar gəldi göy sinənə”, “Salam, a gədiklər, salam, a dağlar” misraları ilə başlanan şeirləri, 1968-ci ildə yazdığı “İsti su lövhələri”, “Salamat qal”, “Əlvida dağlar”, Musa Yaqubun “Dağlara çağırış”, S.Vurğunun “Çinarın şikayəti” şeirləri kitabın “Şeirə dönmüş təbiət” hissələrində təhlil süzgəcindən keçirilir.

Kitabın “Şeirlərdə ucalan qayalar”, “Quşlara daş atmayın”, “Əbədiyyətə qovuşan səyahət” bölmələrində də təbiət lövhələrinə həsr olunan bədii parçalar nəzərdən keçirilir. əlbəttə, bu əsərin məziyyətlərindən daha çox bəhs etmək olardı.

Məncə, bu qeyd etdiklərimiz Budaq müəllimin bu sahədəki xidmətlərini göstərmək üçün kifayətdir. Hətta mən inanıram ki, Budaq müəllim şair və yazıçılarımızın məhəbbət, sevgi, ictimai-siyasi, humanizm, ələm, kədər hisslərini təsvir və tərənüm edən əsərlərini də eyni istedadlı bir ədəbiyyatşünas kimi qələmə ala bilərdi. Ancaq onun “Təbiət və poeziya” mövzusunu seçməsinin səbəbi məhz özünün təbiət vurğunu, bir təbiət keşikçisi olması və əsərdə qalan dədə-baba yurdlarının həsrətini çəkməsi olmuşdur. O, özü təbiəti belə təsəvvür edir: “Təbiətin dəyərli gözəlliyi onun müxtəlif mənzərələrindən ibarət olmasındadır. İnsanın gözü qarşısında uzanaraq üfüqdə birləşən meşəli, səhralı düzənliklər, mavi səmanın yeddi qatına sancılmağa cəhd edən qatarla düzülmüş dağlar, aramsız hücumlarla sahilləri sökən dağlar, mavi sular ağuşunda qanad çalan qağayılar təbiətin bəşəriyyətə bəxş etdiyi estetik gözəllikdir, həm də təbii sərvətdir”.

Budaq müəllim çox məhsuldar, ensiklopedik biliyə, dərin məntiqi təfəkkürə. Geniş dünyagörüşünə malik bir alimdir. Öz elini, obasını, Vətəninə dərin bir məhəbbətlə sevən, onun insanlarına, böyük və kiçiklərinə, adət-ənənələrinə hörmət edən, qohum-qardaşa, dost-tanışa can yandıran, köməksizlərə arxa olan, əl-ayaqsızlara əl tutan, geniş qəlbi, açıq ürəkli bir şəxsdir. Bir sözlə, insana xas olan bütün yaxşı cəhətləri özündə birləşdirən, Dədə Qorqud təmsallı bir insandır. Belə ziyalılarımızla fəxr etməyə bizim haqqımız var!

Nurlu ömür. Bakı, 1999

Əli müəllim gözəl insan, gözəl dost, sözün əsl mənasında əsl ziyalı idi. O, həm də görkəmli alim, tələbkar, obyektiv bir müəllim və bacarıqlı bir təşkilatçı idi. Haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı barışmaz idi. Bu cəhətdən o, Fərman Kərimzadə, Xudu Məmmədov kimi şəxsiyyətlərlə müqayisə olunacaq bir şəxsdir.

Mən Əli müəllimi ötən əsrin 60-cı illərində aspiranturada oxuduğumuz dövrdən tanıyıram. Onun müdrik siması bu gün də gözümün qabağındadır. Onunla ünsiyyətimiz ilk görüşümüzdən alındı. O, az danışardı, danışanda da nitqindən hikmət yağardı. Həm də çox geniş dünyagörüşünə malik bir insan idi. Bu mübaliğə deyil, həqiqətdir.

Əli müəllim aspiranturaya bacarıqlı bir tədqiqatçı kimi gəlmişdi. Bu dövrə qədər onun bir çox elmi işləri vardı. Bəlkə də dissertasiyası da hazır idi. Sadəcə olaraq aspiranturaya müdafiə işini rəsmiləşdirmək xatirinə gəlmişdi.

Əli müəllimin ziyalılığı onun əvvəllər yaşadığı İrəvan mühitindən və mənsub olduğu nəsildən gəlirdi.

Əli müəllim doğulduğu İrəvan şəhərində uşaqlıq və gənclik illərini keçirmişdi. Bildiyimiz kimi, Qərbi Azərbaycan böyük bir ərəzini əhatə edirdi. İrəvan şəhəri də onun mərkəzi idi. Demək olar ki, vaxtilə burada yalnız azərbaycanlılar yaşamışlar. Bu şəhər həm də Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri idi. Bu şəhərdə qədimdən başlayaraq məlum hadisələrə qədər, milli dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz möhkəm qorunub saxlanmış və daha da inkişaf etdirilmişdi. Burada elm, incəsənət, sənətkarlıq çox yüksək səviyyəyə çatmışdı. Çox təəssüf ki, İrəvan şəhərinin tarixi, onun mədəniyyəti, incəsənəti, sənətkarlığı demək olar ki, öyrənilmədi, burada xalqımızın böyük milli mədəniyyət xəzinəsi batdı.

Əli müəllim mənsub olduğu Fərəcovlar nəslİ İrəvanda çox məşhur idi. Bütün İrəvan xalqı bu nəslİ bir ziyalı ailəsi kimi tanıyırdı.

Əli müəllim sədaqətli olması, mehribanlığı ilə seçilirdi. Bir dəfə institutun foyesində onunla görüşdüm; salamlaşdıq. Məndən soruşdu ki, burada niyə dayanmısan? – dedim, evə getmək istəyirəm, o da bir az duruxdu və qeyd etdi ki, Cəfər müəllim, yaxın dostum Qadir İsmayılzadə ilə söhbətləşmişik, futbola getmək istəyirik, istəyirsən bizimlə gedək. mən məmnuniyyətlə razılaşdım.. “Neftçi”nin ən gözəl oynayan dövrləri idi. Gözəl oyun nümayiş etdirirdi. Sözün düzü, mən Əli müəllimin “Neftçi”nin bu dərəcədə azarkeşi olduğunu bilməzdim.

Stadionda oturduğumuz bu az müddət ərzində bunların necə səmimi, necə mehriban dost olduqlarını gördüm. Bu hadisədən neçə illər keçmişdi... Qadir müəllimi ikinci dəfə Əli müəllimin tabutu başında uşaq kimi necə hönkürərək ağladığı vaxt gördüm. Bu müdhiş səhnəni xatırlayanda indi də bədənim titrəyir.

Əli müəllim bulaq suuy kimi saf bir insan idi. O, haqq dünyadadır. Cəsarətlə deyə bilərəm ki, bu böyük insan ömründə bir dəfə də olsun haram tikə dadmamışdı. Halal zəhmətlə qazanılan çörəyi hər şeydən üstün tutardı... Bir dəfə qiyabiçilərin qəbul imtahanları dövründə Əli müəllimin məsul katib olduğu vaxt müəllim yoldaşlarımdan biri mənim yanıma gəldi və dedi ki, bacım qızı imtahan vermişdir, yüksək bal toplamışdır, mən ehtiyat edirəm ki, birdən konkursdan keçməsin. Eşitmişəm ki, Əli müəllim səninlə çox yaxındır. Ondan xahiş edək, qıza kömək etsin. Əli müəllimin evinə getdik, vəziyyəti ona bildirdik. O, imkan daxilində, yəni bir neçə nəfərin balının bərabər olduğu təqdirdə ona üstünlük verilməsinə kömək edəcəyinə söz verdi. Belə də oldu, qız keçdi. Təşəkkür etmək üçün Əli müəllimin yanına getdik. Dostum ona hörmət etmək istədiyini bildirəndə rəngi tamamilə dəyişdi: “Mən səndən bunu heç gözləməzdim, sən məni yaxşı tanımamısan”. Dostumun əvəzinə Əli müəllimdən üzrxahlıq etdim, bir təhər onu sakitləşdirdim.

Əli müəllimin ən gözəl xasiyyətlərindən biri də o idi ki, həmişə hamıya təmünnəsiz, əvəzini güdmədən kömək etməyə çalışdı... Onda milli ruh çox yüksək idi. Xalqını, vətəninə dərin məhəbbətlə sevərdi. İnstitutun “Elmi Əsərlər”inin baş redaktoru olduğu dövrdə doğulduğum Qərbi Azərbaycanın Əştərək rayonunun Hamamlı kəndinin şivəsinin leksikasına aid yazdığım məqaləni jurnalda dərc etdirmək üçün ona göstərdim. Məqalənin giriş hissəsində Hamamlı kəndinin coğrafi mövqeyi, vaxtilə əhatə olunduğu kəndlərin adlarının türk mənşəli olduğunu, sonradan isə ermənilərin həmin adları dəyişərək erməniləşdirdiklərini göstərmişdim. O zaman belə fikirlər söyləmək və jurnalda vermək çətin idi. Bu Əli müəllimin çox xoşuna gəldi və belə məsələlərdən çox tez-tez yazmağı məsləhət bildi. Əlavə etdi ki, ola bilsin ki, əlli-yüz ildən sonra ermənilər bu ərazidə azərbaycanlıların olduqlarını tamamilə inkar etsinlər. Belə məqalələr tutarlı faktlar kimi tarixdə qalacaqdır. O, məqalənin jurnalda çap olunmasına razılıq verdi. Məqalədə dialekt, şivə sözləri lüğətinin çox olmasına, jurnal üçün o qədər də münasib olmadığına baxmayaraq, ixtisar etmədən çapına icazə verdi.

Əli müəllim nöqsanlarla heç cür barışmaz, ədalətsizliyə dözməyən bir insan idi. Qiyabi fakültənin dekanı olduğu vaxt fakültə elmi sovetində qiyabi şöbə ilə bağlı çox kəskin və bir növ əsəbi çıxış edərək, bəzi müəllimlərin tələbələrə müəllimliyə yaraşmayan rəftarlarından danışdı. Elə həmin günün gecəsi onu infarkt vurdu, belə hərəkətlərə dözməməyin qurbanı oldu...

Əli müəllimin insani keyfiyyətlərindən çox danışmaq olar. görkəmli alim, bacarıqlı müəllim və psixoloq kimi ondan zəngin elmi irs qalmışdır. Onun tanınmış dilçi alim Səlim Cəfərovla birlikdə yazdığı azərbaycan dili dərsləri uzun illər tədris olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində ilk izahlı dilçilik lüğəti ona məxsusdur.

Əli müəllimin elmi əsərləri, monoqrafiyaları çoxdur. Mən bunlardan yalnız birinin haqqında xüsusi bəhs etmək istəyirəm. müəllifin “Grammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri” adlı monoqrafiyası nəinki dil tədrisi metodikası fənni. Həmçinin mən deyərdim ki, dilçilik elmi sahəsi üzrə çox sanballı bir əsərdir. Burada grammatik məfhumların mənimsənilməsinin məntiqi, psixoloji əsasları sanki bir məntiqçi, bir psixoloq, bir dilçi mütəxəssis tərəfindən açılıb şərh olunmuşdur.

Əsərin birinci fəslində grammatik məfhumların məntiqi əlamətləri, məzmunu, bölgüsü, ikinci fəslində məktəb grammatikası ilə elmi grammatika arasında münasibətlər, üçüncü fəslində isə grammatik məfhumların mənimsənilməsinin psixoloji əsasları geniş şərh edilmişdir.

Qeyd etdiyim bu misallar Əli müəllimin elmi irsindən yığcam bir nümunədir. Eyni zamanda onun bu son əsərini dilçiliyin kiçik ensiklopediyası da adlandırmaq olar.

Əli müəllimin vaxtsız vəfatı xalqımız üçün ağır bir itgi idi. Allah ona rəhmət eyləsin, məzarı nurla dolsun.

***Ziyəddin Məhərrəmov. Xatirələrdə yaşayan Əli müəllim.
Bakı, Günəş, 2006***

DİLÇİLİYİMİZİN MƏRD QADINI

İlk baxışda belə düşünülə bilər ki, bu başlığın seçilməsi üçün xeyli düşünülmüş və götür-qoy edilmişdir. Əlbəttə, belə deyildir. Bu başlıq Rəhilə xanımın sanki sinəsinə yazılmış, elmi, əməli, ictimai

fəaliyyətindən, cəsarətliliyindən, ailəyə, qohuma, dostə sədaqətindən, mehribançılığından yaranmışdır.

Mən Rəhilə müəlliməni hələ 60-cı illərdə API-nin aspiranturasında oxuduğum dövrdən tanıyıram. O zaman mən Rəhilə müəllimənin həyat yoldaşı “Azərbaycan müəllimi” qəzetinin baş redaktoru, eyni zamanda qədim türk yazılı abidələrinin ilk tədqiqatçılarından biri, görkəmli dilçi alim Abbasqulu Məhərrəmovun müəllim olduğu kafedranın aspirantı idim. Çox xeyirxah bir insan idi. Abbasqulu müəllim həm də çox yumor sevən bir insan idi. Mən aspirant olarkən bu institutda bacım, qardaşım və əmim oğlu oxuyurdular. Bizim kafedraya tez-tez gəlir- gedərdilər. Abbasqulu müəllim məndən soruşardı: “Cəfər bu kimdir?”. Deyərdim bacımdır, qardaşımdır, əmim oğludur və s. Qaynatam da tarix fakültəsinin qiyabi şöbəsində oxuyurdu. Bir dəfə o bizim kafedraya gəlmişdi. Abbasqulu müəllim yenə adəti üzrə soruşdu: “Bəs bu kimdir?”. Dedim, qaynatamdır. əlavə etdi: “Qaynanan nə işə baxır?”. Cavab verdim ki, evdar qadındır. Gülə-gülə dedi: “Ay Cəfər, yazıqdır, nə olar, elə onu da gətir qoy o da oxusun, diplom alsın!” Hamımız xeyli gülüşdük. Onun belə yumorları həddən çox idi.

Vəfatından neçə illər keçməsinə baxmayaraq, vaxtilə tələbələri olmuş, hazırda görkəmli alimlər kimi fəaliyyət göstərənlər arasında indi də onun söz-söhbəti gedir. Vaxtilə tələbəsi olmuş hazırda institutumuzda istedadlı alimlərdən biri belə söyləyirdi ki, Abbasqulu müəllim bizə dərş deyirdi və həmişə yeri gələndə qeyd edərdi ki, bizim Lənkəranda buna belə deyirlər, elə deyirlər. Düzü, mən də sevməzdim ki, bizim yerlimizdir. Bir dəfə tənəffüsdə ona yaxınlaşdım və soruşdum ki, Abbasqulu müəllim, siz Lənkərandsınız? Cavab verdi: Nədi, bəyəm sən də Lənkərandansan? Ddeim, bəli. Abbasqulu müəllim əlavə etdi ki, bizim rektorumuz da Lənkərandandır. -Bəli, mən də onun qohumuyam, dedim.

Zəng oldu və biz auditoriyaya qayıtdıq. Mən arxayın oldum ki, rektorun qohumuyam, Abbasqulu müəllim mənim yerlimdir, mənə yüksək qiymət verəcək, çox oxumadım. İmtahanda da yaxşı cavab vermədim. O saat mənə iki yazdı. Mən təəccübləndim. İkinci dəfə imtahan götürəndə yenə də mənə iki verdi. Sonra öyrəndim ki, bunun Həşim müəllimlə arası yox imiş. Bizim Lənkəranda buna belə deyərler – ifadəsini də ona görə işlədirmiş ki, onun adamına iki yazsın. Üçüncü dəfə mən imtahana gələndə dedim: Abbasqulu müəllim, vallah mən

Həşim müəllimin qohumu deyiləm. Mən elə-belə dedim. Xahiş edirəm, mənə qiymət yazın, inanın ki, çox oxumuşam. Qiymət verdi.

Abbasqulu müəllim oxuyan tələbələrə həmişə hörmətlə yanaşarmış. Yenə tələbələrindən biri qeyd edirdi ki, onun belə bir üsulu vardı. Yaxşı cavab verən tələbəyə nəzakətlə -əyləşin, yaxşı cavab verməyən tələbəyə isə acıqlı-acıqlı: otur aşağı-deyərdi.

Mən Abbasqulu müəllimlə onlara tez-tez gedərdim. Rəhilə müəlliməni hələ o dövrdən yaxşı tanıyıram. Onun gözəl həyat yoldaşı, gözəl valideyn olduğunu, qonaqpərvərliyini görürdüm. Bunlar hamısı öz yerində. Rəhilə müəllimənin mərd təbiəti – birinci növbədə onun insanlara olan münasibətində, elmi fəaliyyətində, elmi cəsarətində özünü büruzə verir. O, hələ 1950-ci ildə 27 yaşında olarkən qadınlarımız arasında ilk dəfə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1969-cu ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Rəhilə xanımın elmi fəaliyyəti çox genişdir. Azərbaycan dilinin tarixi, tarixi qrammatika, ədəbi dil və üslublar, yazıçı dili və tarixi leksikologiya, tarixi dialektologiya, terminologiya və s. Sahələri əhatə edir. Dəfələrlə xarici ölkələrdə, keçmiş sovet məkanı respublikalarında elmi konfranslarda iştirak etmiş, gözəl mülahizələri, çıxışları ilə konfrans iştirakçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Dünyanın bir sıra institutlarında mühazirələr oxumuş, dövlət imtahanları komissiyalarında sədr olmuşdur. Uzun müddət Dilçilik üzrə İxtisaslaşdırılmış Müdafiə şuralarının üzvü və elmi katibi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Rəhilə müəllimənin elmi katib olduğu müdafiə şurasının üzvü olmuşam. O, elmi şuranın iclaslarını yüksək səviyyədə təşkil edir, bütün üzvlərin evlərinə zəng vurur, müdafiənin vaxtını xatırladırdı ki, birdən yetərsay alınmaz, iddiaçı pis vəziyyətə düşər. Onun xeyirxahlığı burada da bir daha özünü göstərirdi. İclaslarda məntiqli, elmi, ağıllı çıxışları hamının xoşuna gəlirdi.

Rəhilə müəllimənin ailəsi dilçilər ailəsidir. Oğlu və qızı ən bacarıqlı tədqiqatçılardır. Mən, Sevincin bir opponent kimi, habelə müəyyən konfranslarda yüksək elmi səviyyəli çıxışlarını dəfələrlə dinləmişəm. Əlbəttə, bunlar Rəhilə müəllimənin əməyinin barlı meyvələridir. Rəhilə müəllimə onlarla alim yetişdirmişdir, onlar da dilçiliyimizin müxtəlif sahələrində uğurla fəaliyyət göstərirlər. Bunlar Rəhilə müəllimənin çəkdiyi ağır zəhmətin nəticələridir.

Rəhilə müəllimə indi də bir gənclik həvəsi ilə elmi, ictimai fəaliyyətini uğurla davam etdirir. Ona can sağlığı arzu edirəm. Arzu edirəm ki, yüz yaşında da, o, belə sağlam, gümrah, üzü gülər olsun...

40 İLDİR BİR YERDƏYİK

Xeyrulla müəllimlə mənim tanışlığımın tarixi 40 ildən çoxdur. Demək olar ki, bu illər ərzində biz həmişə bir yerdə olmuşuq. ADU-da oxumuşuq, yataqxanada qalmışıq, API-nin aspiranturasına daxil olmuşuq, eyni dövrdə birlikdə müəllim keçmişik, hal-hazırda da bir yerdə işləyirik.

1953-cü ildə ADU-da birgə təhsil alırdıq. Xoşbəxtlikdən universitetdə Həmid Araslı, Cəfər Xəndan, M.Hüseynzadə, M.C.Cəfərov, Əli Sultanlı, Məmməd Raif Dadaşzadə, Məmməd Hüseyn Təhmasib, Mir Cəlal, A.Zamanov, Qasimbəyli, Qulam Cəfəroviç kimi humanist, yüksək mədəniyyətli, ensiklopedik biliklərə malik və həmçinin tələbkər müəllimlərimiz olmuşdur. Hətta indi də onların ciddiliyi, tələbkarlığı, dərs demə üsulları haqqında danışırıq. Onları çox kövrək xatirələrlə yada salırıq.

Xeyrulla müəllim hələ tələbəlik illərində özünün çalışqanlığı, zəhmətsevərliyi, xüsusən mütaliəsi ilə fərqlənərdi. Yaxşı yadımdadır, bir dəfə nə münasibətlə isə tələbələrin müəllimlərlə bir yığıncağı keçirilirdi. Kitabxana işçiləri də iştirak edirdi. Kitabxana işçilərindən bir nəfər qadın tələbələrin kitabxanadan necə istifadə etdiklərindən danışdı. O dedi ki, Xeyrullanın əlindən biz bilmirik nə edək? Əşşi, bu qədər də kitab istəmək olar? Moskva, Leninqrad kitabxanalarında kitab qalmadı ki, biz Xeyrullanın tələbə ilə gətirməmiş olaq.

Universiteti bitirdikdən sonra iki, üç il rayonlarda müəllim işlədikdən sonra biz hər ikimiz API-nin aspiranturasına sənəd verdik. O da yadımdadır ki, II mərtəbədə Xeyrulla ilə dayanmışdıq. Universitetin bir nəfər professoru bizə rast gəldi. Soruşdu ki, burada nə edirsiniz? Dedik bura sənəd vermişik. O, təəccüb etdi və bildirdi ki, Sizi bura götürməzlər. Çünki burada ADU-nu qurtaranlara yaxşı münasibət yoxdur. Ancaq burada da qismətiniz elə gətirdi ki, biz çox gözəl, alicənab, Azərbaycan dilçiliyinin və ədəbiyyatşünaslığının nəhəngləri olan professor Ə.Dəmirçizadəyə və F.Qasımzadəyə rast gəldik. ADU-nun professorunun dediyinin əksini gördük. Bu professorlar məhz universiteti qurtaran bizlərə üstünlük verdilər və bizi aspiranturaya qəbul etdilər.

Xeyrulla müəllim 40 ildən çoxdur ki, API-də fəaliyyət göstərir. O, elmi və pedaqoji fəaliyyətini çox müvəffəqiyyətlə davam etdirir. Onun konfranslarda, elmi yığıncaqlarda, televiziya, radioda, ayrı-ayrı ədəbi məsələlər barədə söylədiyi mühazirələri dinləmişəm. Bu məruzələr özünün dərin məzmunu, məntiqi ardıcılığı, tutarlı mühakimələri ilə seçilmişdir.

Xeyrulla müəllimin pedaqoji fəaliyyətində öz müəllimlərinin qayğıkeşlik, tələbkərlilik təsiri aydın hiss edilir. O, qiyabi filologiya və tarix fakültəsinin dekanıdır. Bu vəzifənin də öhdəsindən məharətlə gəlir. Belə bir ağır şəraitin olmasına baxmayaraq, bu fakültədə yüksək nizam-intizam vardır. O, həm tələbələrə və həm də müəllimlərə ciddi tələbkərliliklə yanaşır.

“Mikrafon” qəzetinin xüsusi buraxılışı, № 1, avqust, 1995

HƏR ŞƏKLİN ÖZ TARİXÇƏSİ VAR

Atalar sözüdür: “İnsanlar dağlardan nə qədər çox aralanırsa, dağlar bir o qədər əzəmətli görünür”.

Bizim şəkil çəkdirməyimizdən 30 ildən artıq bir müddət keçib.¹ İndi bu şəklə baxarkən xalqımızın ən dəyərli, filosofiyana ictimai-siyasi xadim, məşhur alim, görkəmli tənqidçi və yazıçısı olan İsmayıl Şıxlı ilə Əhəd Hüseynovun əzəməti xalqımızın başı qarlı dağlarının iki uca mənəvi zirvəsi kimi necə də aydın görünür. Onların vaxtsız vəfatlarından illər ötdükcə bu itkinin ağırlığı bir o qədər çox hiss olunur.

Bu cür görkəmli şəxsiyyətlərlə şəkil çəkdirdiyim üçün qürur hissi keçirirəm, şəkilə baxdıqca öz varlığını dərinədən dərk edir və özümə inamım artır. Çünki bu nəhəng şəxsiyyətlərin hər ikisi ilə yaxın olmuşam, uzun müddət çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərmişəm. Bu kiçik yazı ilə onlara qiymət vermək niyyətindən çox uzağam, çünki onların qiymətini göydə Allah, yerdə xalqımız verir.

Bu şəxslərin elmi və ədəbi fəaliyyətləri ədəbiyyat-çılarımıza yaxşı məlumdur. Onların qələmindən çıxan elmi və bədii əsərlər həmişə sevilə-sevilə oxunur. Səhv etmərsə, 1970-ci il idi. müalicə üçün Ukraynanın Trustkaves kurort şəhərinə getmişdim. Bir gün kinoteatrın

¹ 1970 -ci ildə İsmayıl Şıxlı və Əhəd Hüseynovla birlikdə çəkdirdiyimiz şəkil nəzərdə tutulur.

qarşısından keçəndə kassada böyük növbə olduğunu gördüm, hansı kinonun göstərildiyi ilə maraqlandım, bildirdilər ki, “Dəli Kür” filmi (Бурная Купа) göstərilir. Mən “Dəli Kür”ə orada baxdım. Mübaligə olmasın, bu kinodan çox söhbət gədirdi. Bəzən bu söhbətlərə qoşulub kinodan danışırıdım və azərbaycanlı olduğumu fəxrlə söyləyərdim. Yaxşı yadımdadır, institutun akt zalında böyük bir iclas keçirilirdi. Nankor bir ədəbiyyatçı İsmayıl müəllimi tənqid edərək qeyd edirdi: Siz doktorluq dissertasiyasını tamamlamaq üçün çıxdınız, iki il dövlətin pulunu xərclədiniz, amma dissertasiya yazmaq əvəzinə, “Dəli Kür” romanını yazdınız, qonorarını mənimsədiniz. Hamı onu qınadı və haqlı da qınadılar. Ona görə ki, İsmayıl müəllimin yazacağı dissertasiyalardan ola bilsin ki, çox yazılmışdır, lakin “Dəli Kür” romanı nəinki Azərbaycan, hətta dünya ədəbiyyatının nadir incilərindəndir. Bu əsər onlarla dillərə tərcümə olunmuş və sevilə-sevilə oxunur.

İsmayıl Şıxlı və Əhəd Hüseynov sözün əsl mənasında çox görkəmli pedaqoq və alim idilər. Onların mühazirələri o qədər maraqlı, məzmunlu, elmi, şirin keçirdi ki, hətta başqa fakültələrdə, başqa institutlarda təhsil alan tələbələr belə, bu mühazirələri dinləmək istəyirdilər. Bir az başqa cür çıxmasın, onların mühazirələri gözəl-gözəl qızları da “ovsunlayırdı”. Mən bununla onlara “şər” atmaq niyyətində deyiləm. Doğrusunu deyirəm.

Onların hər ikisi tələbkar, ciddi, obyektiv idilər. İsmayıl müəllim bir tələbəni kəsib təqaüddən saxlasa da, ona öz maaşından təqaüd ayırırmışdı.

İsmayıl və Əhəd müəllim tələbkar olmaqla yanaşı, həm də çox humanist müəllimlər idi. Bir dəfə İsmayıl müəllim semestr imtahanı götürüb auditoriyadan çıxdıqda rastlaşdıq, söhbət edə-edə dekanlığa getdik. O, imtahan vərəqini verdikdən sonra, institutdan gedəsi olduq. Bu zaman bir nəfər (hiss olunurdu ki, rayon adamıdır) bizə yaxınlaşdı, İsmayıl müəllimə müraciət edərək doluxsunmuş halda dedi: “İsmayıl müəllim, oğlumun iki kəsiri var idi, bu gün də sizdən kəsilib. Əziz müəllimim, elə bilin ki, ölmüşəm, məni yerdən götürün . İsmayıl müəllim bir az fikrə getdi, sonra dedi: “Darıxma, bir şey fikirləşərik”. Dekanlığa qayıtdıq. Uşağın qiymətini düzəltdi və dedi: “qoy kim nə düşünürsə, düşünsün”.

İsmayıl müəllim sadə, təvazökar, xeyirxah bir insan idi. yaxşı yadımdadır, görkəmli alimlərimizdən biri olan Fərhad müəllimə bir qonaqlıq borclu olmuşdum. Fərhad müəllim qiyabi fakültənin dekanı idi. günlərin birində Fərhad müəllim dekanlıqda mənə zarafatla dedi:

“Əzizim, qonaqlığı nə vaxt verəcəksən?”. Cavab verdim ki, mən hazır. Qayıtdı ki, mən də hazır. Rəhmətlik Quşdan, Mürsəl, İsrail də dekanlıqda idilər. Ddedim, indi ki, belədir, İsmayıl müəllimi də dəvət edək. Fərhad müəllim İsmayıl müəllimə zəng elədi, xoşbəxtlikdən evdə idi, razılaşdı. Saat dörd olardı. İsmayıl müəllim də gəldi. Biz gedəsi olduq. İsmayıl müəllimlə mən əvvəldə gedirdik. Azadlıq prospektinə dönəndə, dedi ki, Cəfər yaxındakı mağazada yaxın tanışım işləyir. Gəl, içiləsi şeyləri ordan götürək, gedəcəyimiz yerdə bizə içkilərin yaxşısını verməyəcəklər, həm də hamısını baha-baha hesablayacaqlar, qoy həm yaxşı olsun, həm də xərcin çox çıxmasın. Elə də etdik. Bizim o məclisimiz çox gözəl keçdi. İsmayıl müəllim özünün maraqlı, dərin məzmunlu, məzəli söhbətləri ilə məclisi o qədər gözəl, şən apardı ki, o gün hamımızın ömür kitabımıza unudulmaz bir səhifə kimi daxil oldu.

Bir görüşümüzü də xatırlamaq yerinə düşər. 70-ci illərin ortaları olardı. İyun ayının sonunda uşaqları Tərtər rayonunda atamgilin yanında qoyub qatarla Bakıya qayıtmaq üçün Yevlax dəmir yol stansiyasına gəldim, kassaya yaxınlaşıb kupeyə bir biletdən xahiş etdim. Bilet olmadı. Nə qədər təkid etdimsə, yoxdur, dedilər. Kor-peşman kassadan uzaqlaşdırdım ki, xoş təsadüfdən İsmayıl müəllimlə qarşılaşdım. Şuşadan gəlirdi. Mənimlə görüşəndən sonra maşınla onu bura gətirənlərlə xudahafızlaşdırıb ayrıldıq. Mən, bir növ, yazıq-yazıq İsmayıl müəllimə bildirdim ki, kupeyə bilet yoxdur. O, şərtlə mənə dedi, kefini pozma. Bu saat həll edirik. Kassaya yaxınlaşdıq, cibindən qırmızı bir kitabça çıxarıb kassirə uzatdı. Kassir kitabçanı görən kimi kupeyə 2 bilet verdi. İsmayıl müəllim: “dedimmi, kefini pozma”. Bundan çox məmnun oldum. Beləcə, İsmayıl müəllimlə bir kupədə Bakıya gəlmək şərəfinə də nail oldum. O, olub-keçənlərdən o qədər maraqlı söhbət etdi ki, vaxtın nə vaxt gəlib keçdiyini hiss etmədik.

İsmayıl müəllimin ədəbi, elmi yaradıcılığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti, ictimai-siyasi fəaliyyəti xalqımıza yaxşı məlumdur. Xüsusi olaraq vurğulayıram ki, tarix belə şəxsiyyətləri nadir hallarda yetişdirir.

İsmayıl müəllimin 90 illik yubileyinin keçirilməsi barədə verilmiş fərman dövlətimizin, eləcə də qədərbilən xalqımızın görkəmli övladlarını heç vaxt unutmayacaqlarının bariz nümunəsidir.

“Zerkalo” qəzeti

MÜNDƏRİCAT

Məqalələr

Zərf və müvəqqəti zərfləşən (adverbiallaşan) söz və birləşmələrə dair _____

Müasir Azərbaycan dilində əsli, nisbi və ismi sifət məsələsinə dair qeydlər _____

Felin şəkil kateqoriyasına bir baxış _____

İdi, imiş və isə sözləri haqqında bəzi qeydlər _____

Zaman və tərz münasibətinə dair _____

Felin mənaca növlərinin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə dair _____

Nida və müvəqqəti nidalaşan dil vahidləri _____

Bağlayıcı və bağlayıcı vasitələr haqqında bəzi qeydlər _____

Tərkibində say olan mürəkkəb söz və birləşmələr _____

Mürəkkəb söz, leksikləşmiş birləşmələr.

Sabit və sərbəst söz birləşmələri _____

Sadə və mürəkkəb cümlələrin hüdudu məsələsinə dair _____

Həmcins, qeyri-həmcins və mürəkkəb təyinlər məsələsinə dair _____

İnkarlıq və cümlə _____

Nitq hissələrinin sintaktik xüsusiyyətlərinə dair _____

Terminoloji vahidlərin ifadəsində substantivləşmənin rolu _____

Substantivləşmə yolu ilə əmələ gələn onomastik vahidlər _____

Grammatik formaların leksikləşməsi-izolyasiyası əsasında onomastik vahidlərin yaradılması _____

Nitqdə inkarlıq vasitələrindən istifadə məsələsinə dair _____

“Ocaq” və “quyu” sözləri haqqında bəzi qeydlər _____

Qərbi Azərbaycanın Əştərək rayonunun bəzi onomastik

vahidlərinin tarixi-lingvistik təhlili _____
Hamamli şivəsinin leksikasına dair. Terminə oxşar
leksika _____
Hamamli şivəsinə aid lüğət _____
Hamamlinin faciəsi _____

Rəylər

İnkaredilməz həqiqətlər (Eldar Əliyevin “həyat və tarixi
həqiqətlər” adlı kitabı barədə) _____
Mirzə İbrahimovun dilçilik görüşləri _____
(Y.F.Mehdiyevanın eyni adlı əsəri haqqında) _____
“Ağbaba şivəsi sözlüyü”nə ön söz _____

Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri
(K.Haciyevin eyni adlı kitabı haqqında) _____

Aslan Bayramovun adınız nədir? - əsərinə ön söz _____
Ümumi dilçiliyə dair

(A.Qurbanovun eyni adlı əsəri haqqında) _____
Lenin və dilçilik

(A.Qurbanovun eyni adlı əsəri haqqında) _____
Müasir Azərbaycan ədəbi dili

(A.Qurbanovun eyni adlı əsəri barədə) _____
Ədəbi dil və onun zənginləşməsi yolları

(N.Xudiyevin eyni adlı əsəri haqqında) _____
Dos.Həsən Mirzəyevin müasir Azərbaycan dilindən

ixtisas kursu adlı əsəri barədə _____
Dos.Həsən Mirzəyevin “Azərbaycan dilində fel (xüsusi

kurs)” adlı dərs vəsaiti barədə _____
Prof.Həsən Mirzəyevin “aşıq poeziyasında yaşayan

adlarımız və tariximiz” adlı dərs vəsaiti barədə _____
Prof.Həsən Mirzəyevin “Dərələyəz mahalının toponim-

ləri və şivə sözləri” adlı kitabı (dərs vəsaiti)
barədə _____

Mahirə Hüseynovanın “XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşığı və
el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin
lingvopoetikasi” kitabı barədə

Xatirələr

Ön söz

Böyük şəxsiyyət Əziz Əliyevin şəxsi nümunəsi _____

Azərbaycan dilçiliyinin veteranı _____

Xalq ağsaqqalı _____

Milli ziyalı – Əli Fərəcov _____

Dilçiliyimizin mərd qadını _____

40 ildir bir yerdəyik _____

Hər şəklin öz tarixçəsi var _____